

MUSA ADİLOV
GƏRAY YUSİFOV

SABİT SÖZ
BİRLƏŞMƏLƏRİ

(Müəllimlər üçün vəsait)

Bakı – “Elm” – 2019

Rəyçi: **Bəşir Əhmədov,**
pedaqoji elmlər doktoru, professor

Adilov M.İ., Yusifov G.N. Sabit söz birləşmələri.
Müəllimlər üçün vəsait. Azərbaycan dilində.
Bakı: Elm, 2019, – 160 s.

ISBN 978-9952-523-00-2

Kitabda sabit birləşmələr haqqında tamamilə yeni məlumat verilir. Onlar leksik və qrammatik birləşmələr adı ilə iki qismə bölünür. Leksik sabit birləşmələrin frazeologiya, atalar sözləri, zərbi-məsələlər, hikmətli sözlər, komparativ birləşmələr, tapmacalar və s. növləri dəqiq şəkildə səciyyələndirilir. İlk dəfə sabit birləşmələrin struktur-üslubi xüsusiyyətləri araşdırılır.

Kitab ali və orta məktəblərin müəllimləri, tələbələr və ümumiyyətlə, filologiya ilə maraqlananlar üçün olduqca faydalıdır.

655 (07) – 2019

© “Elm” nəşriyyatı, 2019

SABİT BİRLƏŞMƏLƏR HAQQINDA

Ferdinand de Sössürün dil və nitq haqqında təlimi dilçilikdə sabit birləşmə anlayışının yaranması, formalaşması və inkişaf edərək dəqiqləşməsində mühüm rol oynamışdır. Müxtəlif ölkələrdə bir-birindən fərqli məktəblər, hətta ayrı-ayrı dilçilər sabit birləşmə anlayışını müxtəlif terminlərlə adlandıraraq, onların bir-birindən fərqli, hətta bir-birinə zidd şərhini versələr də, bu problemə həsr olunan bütün yazıları birləşdirən ümumi cəhət belədir ki, sabit birləşmələr nitq faktı deyil, dil faktıdır. Sabit birləşmələr nitq prosesində düzəldilən sərbəst birləşmələrdən fərqli olaraq nitqə hazır şəkildə daxil edilir, dilin paradiqmasına aiddir.

Məlumdur ki, nitq vahidləri danışıq vaxtı iki və daha artıq dil vahidinin birləşdirilməsi ilə meydana çıxır. Dil vahidləri isə assosiativ əsasda təzahür edir. “Nitq vahidlərinin dil vahidlərindən fərqlənən ən başlıca əlaməti ondan ibarətdir ki, onlar (nitq vahidləri) nitq prosesində düzəldilir, həmin an üçün zəruri ehtiyacı ödəmək məqsədi güdür, halbuki dil vahidlərindən hazır şəkildə istifadə olunur.”¹

Sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq sabit birləşmələr mənə tamlığına malik olur ki, bu da həmin birləşmələrin əsas əlamətlərindəndir.

“Nitqə hazır daxil olmağın əlaməti müvafiq birləşmənin mənə tamlığıdır. Mənə tamlığı ya mənənin idiomatikliyi və ya terminliliyi ilə səciyyələnir.”²

Sabit birləşmə ifadəsi həm də sabit söz birləşməsi anlayışını ehtiva etsə də, bu iki termin bir-birinə ekvivalent deyildir. Sabit birləşmə anlayışı daha geniş mənə həcmində malikdir.

Rus dilçiliyində (xüsusilə, V.V.Vinoqradovun əsərlərində) söz birləşməsinin mənəca sözə ekvivalent olduğu, hər iki kateqoriyanın nominativ (adlandırma) funksiyaya malik olduğu çoxdan

¹Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, M.Adilov. Dilçilik problemləri. I cild, Bakı, 1962, səh. 64.

²Yenə orada, səh. 65.

sübut edilmiş və əksəriyyət tərəfindən qəbul edilmişdir. Sabit birləşmələrə həm söz birləşmələri (sabit söz birləşmələri), həm də cümlə şəklində olub, nitqə eyni əsaslarla hazır şəkildə daxil edilən idiomlar, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, hikmətli sözlər, qanadlı sözlər və s. də daxildir ki, bunlar nominativ yox, kommunikativ funksiyalı vahidlərdir.

Beləliklə, sabit birləşmə dedikdə, bir neçə (ən azı iki) sözün bir dil (nitq yox) vahidi kimi birləşib, bütövlükdə vahid mənə və funksiyadsa işlənməsindən ibarət tərkib nəzərdə tutulur.

Göstərilən xüsusiyyətinə görə sabit birləşmələr söz birləşməsindən (o cümlədən, sabit söz birləşməsindən) fərqlənir. Burada həm sabit söz birləşmələri, həm sabit cümlələr, həm də bir sıra tək-tək sözlər (idiomatik sözlər) bir ümumi kateqoriyada birləşdirilir.

Sabit söz birləşmələri öz geniş tərtibinə görə sərbəst söz birləşmələrindən fərqlənir. Rus dilçiliyində ümumməqbul qənaətə görə, sərbəst söz birləşməsi iki (və daha artıq) müstəqil mənəli sözlərin qrammatik modellər əsasında birləşməsindən ibarət vahidə deyilir. Köməkçi sözlə əsas nitq hissəsinə məxsus sözün və ya iki (və daha artıq) köməkçi sözün birləşməsi sərbəst söz birləşməsi təşkil edə bilmir. Sabit söz birləşməsi həm də köməkçi ünsürlərin fəal iştirakı ilə formalaşa bilər.

Bəzən sabit söz birləşməsi anlayışı məhdud, dar mənada götürülərək frazeoloji birləşmə anlayışına sinonimik bir mənada işlədilir.

Azərbaycan dili frazeologiyası üzərində uzun müddət tədqiqat aparən H.Bayramovun gəldiyi aşağıdakı ümumi nəticə maraqlıdır: “1. Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri həm də sabit söz birləşmələridir. 2. Dilimizdəki hər cür sabit söz birləşməsi frazeoloji vahid deyildir”.³ Eyni fikir əvvəllər S.N.Muratov tərəfindən irəli sürülmüşdü.⁴

³H.Bayramov. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978, səh. 55.

⁴С.Н.Муратов. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. М., 1961, səh.115.

Sabit söz birləşməsi bir vahid məfhum ifadə etmə xüsusiyyətinə (semantik planda) görə ayrıca sözə bənzəyir. Lakin ayrıca sözdən öz mürəkkəb tərkibi ilə, müxtəlif sözlərin birləşməsindən ibarət olması ilə fərqlənir. Mənaca tam formalaşmış olan sabit birləşmələr şəkildə, tərkibinə görə ayrıca formalaşmış olur.

Sabit birləşmələr qrammatik və leksik olmaqla iki yerə bölünə bilər. Sabit qrammatik birləşmələr bir neçə leksik və ya qrammatik sözün birlikdə vahid bir qrammatik anlayışın ifadəsi üçün birləşməsinə deyilir. Azərbaycan dilçiliyində sabit qrammatik birləşmələr ayrılıqda tədqiq olunmasa da, müxtəlif qrammatik tədqiqatlarda, dərsləklərdə bunlara z-çox diqqət yetirilmişdir.

İlk təşəbbüs kimi sabit qrammatik birləşmələrə aşağıdakıları aid etməyi zəruri bilirik.

1) Sabit bağlayıcı birləşmələri: *bunun üçün, bundan ötrü, ona görə də, o gün ki, bu səbəbdən də, və yaxud, bununla belə, və nə də ki.*

Bir sıra əsərlərdə amma ki, və yaxud da, və həm də ki, ancaq bununla belə və s. tipli sabit bağlayıcı birləşmələr “mürəkkəb bağlayıcı” hesab edilir ki, bu mülahizə müəyyən elmi dolaşılığa səbəb ola bilər. Nitq hissələri sözlərin müvafiq prinsiplər əsasında təsnifatı ilə əlaqədar müəyyənləşdirilir. Gətirilən vahidlər isə söz deyil, məhz birləşmələrdir, bir neçə sözün birləşməsidir. Bir nitq hissəsi kimi hər hansı (sadə və ya mürəkkəb) bağlayıcı yalnız bir söz hesab edilməlidir. “Və gah da ki” tipli tərkiblər mürəkkəb bağlayıcı deyil, sabit bağlayıcı birləşməsidir, burda bir yox, dörd (*və, gah, da, ki*) bağlayıcı söz vardır.

2) Sabit ədat birləşmələri: *bəli də, bəli ya, kaş ki, yəni ki, məgər ki, necə məgər, heç də.*

3) Sabit modal birləşmələr: *əlbət ki, yəqin ki, heç şübhəsiz ki, ola bilər ki, bəlkə də.*

4) Sifətin çoxaltma dərəcəsini əmələ gətirən birləşmələr: *gözəldən gözəl, ucadan uca, yaxşıdan yaxşı, qaradan da qara.*

Bütün bu sabit qrammatik birləşmələr sözdə keyfiyyət fərqi yaratmır, bir sözdən başqa nitq hissəsinə məxsus söz əmələ gətir-

mir. Müəyyən anlayışın yalnız kəmiyyətə artımına xidmət etdikləri üçün bunlar qrammatik birləşmələr hesab edilməlidir. Müvafiq nitq hissəsinə məxsus bütün sözlər belə tərkiblər əmələ gətirə bilmir, sözlərin leksik-semantik xüsusiyyəti birləşmələrin sırf abstrakt qrammatik səciyyə kəsb etməsinə mane olduğundan bunlar sabit birləşmə hesab olunmalıdır. Dilimizdə daha bir sıra sabit qrammatik birləşmə növləri vardır.

Bütün bunlarla yanaşı demək lazımdır ki, adətən “sabit birləşmə” termini sabit leksik birləşmələri bildirmək üçün işlədilir. Sabit leksik birləşmələrin ümumi əlaməti ayrı-ayrı komponentlərin semantikasını ilə bütöv vahidin ümumilikdə ifadə etdiyi mənanın bir-birinə müvafiq gəlməməsi hesab olunur, işarələyən ilə işarələnən arasında uyğunluğun pozulması hesab olunur. Sabit leksik birləşmələrə həm dilin bütövlükdə frazeologiyası, həm də bir ümumi, vahid anlayış bildirən digər birləşmələr (mürəkkəb terminlər, mürəkkəb adlar və s.) daxildir. Sabit leksik birləşmələrin başlıca əlaməti bir neçə sözün bütövlükdə, birlikdə ümumi məna ifadə etməsidir. Frazeoloji birləşmələrin əsas əlaməti isə belə bütöv bir məna bildirməsi ilə yanaşı, həm də məcazilik və obrazlılıq keyfiyyətinə malik olmasıdır.

Azərbaycan dilinin sabit leksik birləşmələrinə aşağıdakılar daxil edilə bilər: idiomlar, frazeologizmlər, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, qanadlı sözlər, komparativ birləşmələr, xalq dilinə məxsus mürəkkəb terminlər, mürəkkəb onomastik vahidlər, bir sıra mürəkkəb fəxri adlar.

İDIOM

İdiomatik səciyyəli dil vahidlərinə (söz, söz birləşməsi, cümlə) **idiomatik ifadə** və ya **idiom** deyilir.

İdiomatiklik isə dil vahidlərinin (söz, söz birləşməsi, cümlə) bütövlükdə mənası ilə onları təşkil edən ayrı-ayrı komponentlərin mənasının müvafiq gəlməməsidir. Dil vahidləri arasında formal və semantik cəhətdən əlaqənin itməsi nəticəsində idiomatiklik yaranmış olur. Komponentlərin (tərəflərin) ilkin forma, vəzifə və məzmununun itməsi (unudulması, təhrif edilməsi və s.) ilə bütöv tərkib tamamilə fərqli məna və vəzifə kəsb etmiş olur. İdiomatiklik hadisəsi dilin ümumi qanunlarından olan yığcamlıq, ixtisar meylinin təzahürlərindən biridir.

İdiomun tərkibində bu və ya digər ünsürün məzmunu ilə formal ifadəsi arasında uyğunluq olmur. İfadə etdiyi ümumi mənələrdən, yəni dilə məxsus mücərrəd mənələrdən asılı olaraq idiomun aşağıdakı tiplərini göstərmək mümkündür.

Leksik idiom. Vəzifəsinə görə ayrıca bir sözə bərabər olan, tərkibindəki ayrı-ayrı sözlərin mənasından tamamilə fərqlənən vahid mənalı söz birləşməsi və ya cümlə: *həftə səkkiz, mən doqquz* (tez-tez). *Bir oğlandır çayda balıq yan gedər* (yaxşı, əla).

Leksik idiomlar başlıca olaraq aşağıdakı yollarla yaranır:

a) Söz birləşməsi və ya cümlənin məcaziləşib yeni, fərqli məna kəsb etməsi ilə. *Pişiyyətimiz oğlan doğub. Qarğa, məndə qoz var. Qaşqabağından qar yağmaq. Dava dağarcığı. Dil pəhlivanı. Dişi bağırsağını kəsmək. Zəhər tuluğu. Yağ yeyib yaxada gəzmək.*

b) Komponentləri (tərəfləri) arasında məntiqi əlaqələrin, rabitənin itməsi nəticəsində. Məsələn: *Yumurtadan yun qırmaq. Yumurta yükü aparmaq. Başında soğan əkmək. Başını pambıqla kəsmək. Bığının altından keçmək. Burnu Qaf dağında. Qara sudan qaymaq tutmaq. Qılıncına girmək (qınına girmək). Eşqi topuğuna vurmaq. Kəfinə soğan doğramaq. Yaba ilə dovğa içmək.*

c) Bir sıra tarixi adət-ənənə, inamlar ilə bağlı olan, oyunlar bildirən ifadələr motivləşmədən məhrum olaraq idiom səciyyəsi kəsb etməsi ilə. *Pişik başı bəzəmək. Pişiyini ağaca çıxartmaq. Qızlar bulağından su içmək. Başına tənbəki oyunu açmaq. Qabağına doqquzluq qoymaq. Qaragözlük gəlmək. Qənbərqulusu çıxmaq. Xoruzunu qoltuğuna vermək. Duza getmək. Üzünə gün doğmaq. Cinni Cəfər qoşunu. Laqqırtı vurmaq. Qana qan eləmək. Qara basmaq. Quyruq doğmaq. Köynək yaxasından keçirmək. Xal vurmaq. Sarı simə keçmək. Ulduzu barişmaq. Üzünə ələk tutmaq.*

d) Məna motivləşməsindən məhrum olan bir sıra məsəllər idiom şəklində işlədilir ki, bunların tərkibində xüsusi adların varlığı ifadənin unudulmuş realilər ilə əlaqədar olduğunu əks etdirir: *Həsənsoxdü dəyirmanı. Atana lənət, misgincəli Məmməd. Mazandaran çaqqalı. Gəldik çatdıq Mərəndə. Burda mənəm, Bağdadda kor xəlifə. Erkək Tükəzban. İlanı Seid Əhməd əli ilə tutmaq.*

e) Bir sıra idiomlar müxtəlif linqvistik təhriflər nəticəsində meydana çıxır: *Toydan sonra nağara. Qədir ağacı əkmək. Qəmiş olmaq. İt dəftərində adı yoxdur.*

İdiomların çoxu məsəllər əsasında meydana çıxır: *Qaya kölgəsində yatmaq. Qalmışdı saqqal darağım. Dəvə dəlləklik edər. Ağzına su almaq. Qudurasan qurbağa. Bulanıq suda balıq tutmaq. Dəryada balıq sövdası. Həsən də qəlyan çəkir, Hüseyin də qəlyan çəkir. Hamam suyu ilə dost tutmaq. Xoruzun quyruğu göründü. Şəlani qoy gəl dalaşaq. Xəlbirlə su daşımaq. Saqqalı ələ vermək. Çaldığına oynamaq. Suyunun suyu. Şitini (şorunu) çıxarmaq. Açıram sandığı, tökərəm pambığı.*

İdiomun ayrı-ayrı komponentlərinin mənası ilə bütövün mənası müasir dövrdə əsla əlaqədar olmur. Başqa sözlə, idiomun məna motivləşməsi itmiş olur.

“Bir oğlandır, çayda balıq yan gedər”. Burada əsas fikir budur ki, yaxşı oğlandır. Yaxşı məfhumu çay, balıq, yan, getmək məfhumları ilə əsla əlaqədar deyildir.

Deməli, idiomun tərkibindəki sözlər yalnız birlikdə yalnız birlikdə dəyərlilik kəsb edir, bu bütövün daxilində öz əvvəlki leksik-semantik və qrammatik əlamətlərindən məhrum olur. Odur

ki, çox zaman sözün özü, mənası yox, funksiyası (məhz idiomun tərkibində işlənməsi) kifayət edir. “Funksiya mənanı üstələyir” (F. de Sössür).

Hazır ifadələr kimi dil faktı hesab edilən, nitqə hazır şəkildə (söz kimi) daxil edilən idiomların tərkib ünsürlərinin yeri dəyişə bilər ki, bu da həmin vahidlərin yalnız bütövlükdə dəyərli olduğunu göstərir. Bu faktın ümumi psixoloji əsası belədir ki, insan hafizəsində ayrı-ayrı sözlər deyil, bütövlükdə sabit birləşmələr həkk olunur. Özü də bu birləşmələr yalnız mücərrəd sxemlər, formalar tərzində (“Dil formadır, substansiya deyildir”. F. de Sössür) yaddaşlarda yaşayır. Ümumi ifadənin mənası əsasdır, ayrı-ayrı komponentlərin yox. Adətən idiomatik ifadələrdə çoxvariantlılığın meydana çıxmasının bir səbəbi də budur.

Məsələn, Azərbaycan dilində “gözün üstə qaşın var deməmək” idiomunu Ə.Əylislinin “Ömür tez keçdi, qardaş...” sənədli radiopyesində Hürü belə işlədir: *”Həmişə hamıdan hörmət görmüşəm. Bir kəs mənə deməyib ki, qaşın üstə gözün var”*.

Məlum olur ki, yaddaşda ayrı-ayrı ünsürlər, formalar, sözlər yox, bütövlükdə idiomun strukturu qalır, bu struktur daxilində hansı vahidin harada durduğu bəzən o qədər də zəruri olmur.

Adətən feil – xəbəri inkar formada (“almazdı”) işlənən ifadə aşağıdakı vahiddə təsdiqdə çıxış edir:

Tacını başından götürüb əbasını soyundursaydılar, it əlindən əppək alardı (C.Bərgüşad. Siyirilmiş qılınc).

Aşağıdakı nümunələrdə də komponentlərin yeri dəyişdirilmişdir.

Buynuzlu qoçun qisası buynuzsuz qoçda qalmaz (C.Bərgüşad. Siyirilmiş qılınc). *Səməd xan min könlüdən bir könlə aşıq oldu* (“Nağıllar”). *Aşağı tüpürürəm biğdir, yuxarı tüpürürəm saqqal* (S.Qədirzadə).

Gətirilən nümunələrin ilkin və dominant variantları “bir könlüdən min könlə aşıq olmaq”, “buynuzsuz qoçun qisası buynuzlu qoçda qalmaz”, “yuxarı tüpürürəm biğ, aşağı tüpürürəm saqqal” tərzindədir. Beləliklə, sabit tərkiblər ən müxtəlif şəkillərə

düşə bilər ki, bunların yalnız müqayisə yolu ilə əslini müəyyən-
ləşdirmək mümkündür.

İdiomun başlıca əlamətlərindən biri onu təşkil edən tərkib ün-
sürlərindən (söz, birləşmə) birinin müstəqil şəkildə, ayrılıqda müa-
sir dildə işlədilməsidir. İdiom bütövlükdə dildə mövcud olur.

*And olsun allaha, bu çomaq ilə onun şəltigini pəltik eləyəcə-
yəm* (Ə.Gorani). *Az keçir, çox keçir, oğlan honu alır, sonu satır,
sonu alır, honu satır, gəlir mahalda ən dövlətli, ən varlı bir adam
olur* (Q.Qəhrəmanova. Durna qatarı). *Lam bir, cim iki, susdu
oturdu* (Q.Qəhrəmanova. Durna qatarı). *Qıt ata gəzir* (S.Rəhi-
mov. Şamo). *Gedəsi heç nəmənənin oturdu, arı yox, qoru yox*
(S.Rəhimov. Şamo). – *Kim? – Mayaxanım adlanan filan-filan şü-
də* (B.Bayramov. Arakəsmələr). *Ayəndə düşər şənbəyə novruz*
(Anar. Ağ liman). *Bəli, şunu götür, şunu qoy...* (Anar. Ağ liman).
Gecə qəraldan keçib; Petroqrad oyaqdır (R.Rza. Lenin).

Bu kimi idiomların bəzən bir və ya bir neçə komponenti baş-
qa dillərə məxsus vahidlərdən ibarət olur.

Elə vurmaq lazımdır ki, lələgiryən olub qalsın (“Kommun-
nist”, 15 fevral, 1987-ci il). *Qocalıq əhədimi kəsib* (F.Kərimzadə.
Qarlı aşırım). *Gözləyir haçan girsin içəri, bizim hər birimizi şəq-
qülqəmər eləsin* (“Ədəbiyyat və incəsənət”, 30 sentyabr, 1983-cü
il). *Ərəqi hökmdarı ağız bahəm eləyib Şəkini tutmuş* (M.İsmayı-
lov. Ağ yapıncı). *Əlhəminizi zay eləməyin, sizi tərək-silah etmişik.*
Biz çoxuq (M.İsmayılov. Ağ yapıncı). *Əlləzinəni əzbər oxuyur*
(C.Cabbarlı. Almaz).

İdiomların bir qismi öz quruluş xüsusiyyətlərinə görə Azər-
baycan dilinin ümumi qrammatik qaydalarına uyğun gəlmir. Bu
vahidlər ya bütövlükdə, ya da müəyyən komponentləri başqa dil-
lərə məxsus olsa da, dilimizin idiomatik fondunda sabitləşib ya-
şamaqdadır. Bunlar bəzən nitqdə şəkil və mənaca əslindən fərqli
mənada işlədildiyindən sırf Azərbaycan ifadələri (idiomları) he-
sab edilməlidir.

*Hədd-buluğa çatmaq. Vəzi-həml etmək. Düdəməyi-hindi gəl-
mək. Gözləri vəlfəcri oxumaq. Kunfəykun olmaq. Zir-zəbər etmək.*
Tuği-lənət olub boğazına keçmək. Hərçi-badabad. Həftadi-puştini

yandırmaq. Bə qədri qüvvə. Büruzə vermək. Ağız-burun bəhəm eləmək. Əcəl-mayallaq olmaq. Həzmi-rabədən keçirmək.

Lənət bunların hərçi-pətərinə (Y.Səmədöglü. Qətl günü). *Doqquz ayın tamamında övrət barı-həmlini yerə qoydu* (“Nağıllar”). *Ə, vələdəl-cümcüm, bəlkə gözün düşüb ona* (“Ədəbiyyat və incəsənət”, 27 may, 1961-ci il). *Öcəşməkdən binayi-qədimdən xoşu gəlmirdi* (Əfqan. Halal çörək).

Bəzən bu kimi idiomlarda başqa dillərə məxsus komponentlərin tərcümə edilməsi meyli güclü olur.

Arvad barı-həmlini yerə qoydu (“Azərbaycan məhəbbət dastanları”). *Yükünü yerə qoyub bir oğlan dünyaya gətirdi* (Yenə orada).

Ədəbi-bədii dilimizdə tarixən bu kimi idiomların başqa dillərə məxsus komponentlərinin müstəqil işləndiyi diqqəti cəlb edir. Məsələn, müasir dilimizdə ərsəyə gəlmək // çatmaq, cəzə-fəzə eləmək idiomlarının tərkibində işlənən ərsə, cəzə vahidləri klassik poeziyamızda ayrılıqda çıxış edə bilirdi.

Hər ərsədə əsər ki gördüm,

Sənsən deyib ol əsər yügürdüm (M.Füzuli).

Məndən cəzə ilə qaçmasınlar (M.Füzuli).

İdiomu təşkil edən komponentlərdən bu və ya digəri səciyəvi formada çıxış edir ki, buna sözün frazeoloji-bağlı forması deyilir. Sözün həmin forması yalnız müvafiq idiomun daxilində özünü göstərə bilər, bütün başqa hallarda ümumməqbul forma əsas hesab olunur. Aşağıdakı misallarda frazeoloji-bağlı formalı sözlər idiomların tərkibində çıxış edir.

Pah atonnan, nə bərk yatdı bu oğlan, ölübə! (M.Ə.Sabir).

Pah atovun evinəcən, daha sancmayan adam qoymayıb (H.Abbasov. Pyeslər).

Allahın da qəribə iştəkləri var (S.Rəhimov. Şamo).

Maşının nə hünəri vardı mənim qaçarağıma çata (B.Bayramov. Arakəsmələr).

Sən qabaqlar bu rayonda adnan çağrılırdın (S.Rəhman.Toy).

Canım cəzana gəldi; Sən hasilə çatınca (Bayaıtdan).

Çıxaq Şamaxı yoluna, qoyum bir dənə allahluğuya (S.Rəhman. Dirilər).

Müasir dövrdə frazeoloji-bağlı formada sabitləşmiş vahidləri bəzən “əbədiləşdirmək” (və beləliklə, süniləşdirmək) meylı hiss olunur.

Qarabağın yemiş-qarpızı adladır (Ə.Vəliyev. Budağın xatirələri). *Allahın da qəribə işləri var* (B.Vahabzadə. Pyeslər). *Pah atanla, gör nə danışır* (Qəzetlərdən).

İdiomun tərkibində frazeoloji-bağlı formada işlədilən söz həmin leksemin digər paradiqmalarında çıxış edə bilmir. Məsələn, *sürüşquluya dəm vermək, ovsanata //ovsanaya düşmək* idiomlarında birinci komponentlər yalnız yönlük hal şəkilçisi ilə işlənə bilər, ismin digər hal şəkilçilərini qəbul edə bilmir. Bunların heç adlıq hal forması (*sürüşqulu, ovsana//ovsanat*) da olmur. Lakin, deyək ki, həmin yönlük hal şəkilçisi lərzəyə gəlmək tərkibində də vardır və burada gəlmək feili yerində düşmək, salmaq və s. də (*lərzəyə düşmək, lərzəyə salmaq*) işlədilə bilər və məhz bu vəziyyət həmin vahidlərin idiom olmadığını sübut edir. Aşağıdakı sırf idiom səciyyəli vahidlərlə müqayisədə bu fikrin düzgünlüyü daha çox aydın olur: *Zəbanə çəkmək. Cuşə gəlmək. Puçunu//piçini burmaq. Sidiq sıyrılmaq. Güdazə getmək. Bədəbəddə //bədəbədə qalsa.*

İdiomun mühüm struktur əlamətlərindən biri də semantik sıxılma hadisəsinə məruz qalmasıdır. Tədricən tərkibin bu və ya digər üzvü işləkləkdən qalır və beləliklə, müxtəlif variantlar meydana çıxır.

Başı daşə dəymək (başı əlhəd daşına dəymək).

Başına oyun açmaq (başına tənbəki //it oyunu /açmaq). Günü doğmaq (üzünə //alnına//taleyinə gün doğmaq). Xoş-beş eləmək. Salam-kəlamdan sonra. Mus-mus Mustafa (mus-mus deyincə, birdəfəlik Mustafa de).

Sabit tərkibə malik olan birləşmələrin nitqdə hətta bir-iki sözünün işlənilməsi kifayət edir ki, bütövün mənasını bildirsin. *Lələşlə məsələsi olmasın (ya lələ şələni basacaq, ya şələ lələni).*

Ziyarət-ticarəti yadına saldı (həm ziyarət, həm ticarət). Cida-çuval misalını xatırladım (Cidani çuvalda//cibdə gizlətmək olmaz).

İdiomun ən mühüm xarici əlamətlərindən biri səs ahəngdarlığı (*alliterasiya, assonans, səs oyunu, qafiyə və s.*) hesab olunur.

Canına cəfa basmaq (C). *Xəncəlinin qaşu düşmək* (Ş). *Şərti şumda kəsmək* (Ş). *Xala xətrin qalması* (X). *Çənəmin çüyü çıxdı* (Ç). *Tanrısına təpik atmaq* (T). *Başına daş düşsün* (Ş). *Qılı qırq yarmaq* (Q).

İdiomun daha bir struktur xüsusiyyəti dil sisteminə xas olmayan forma kəsb etməsidir. Dilimizdə “sabah-sabaha salmaq” tərzində (təkrar vahidin eyni tərkibdə adlıq və yönlük halda işlədilməsi). Sözişlətmə hadisəsi yoxdur. Eyni sözləri “get-gələ salmaq” idiomu haqqında demək mümkündür.

Məlum olur ki, adətən hər bir idiomun fərdi semantik və struktur tarixi vardır. *Qoz almaq, qoz satmaq, qoz yığmaq, qoz yemək* və s. sintaktik vahidlər sərbəstdir və burada “qoz” əvəzinə eyni semantik sahəyə malik ən müxtəlif sözlər (meyvə adları) işlədilə bilər: *alma almaq, əzgil satmaq, fındıq toplamaq, nar yemək* və s. Lakin “qoz-qoz onamaq”, “qabağna qoz qoymaq” tərkiblərində həmin vahidlərin heç biri işlənməz, yəni “qoz” əvəzinə *alma, əzgil...* işlənməz.

Azərbaycan dilində bir sıra birhecalı sözlər müəyyən feillərlə birlikdə işlənilib idiom təşkil edir. *Lo(v) salmaq. Do gəlmək. Mat qalmaq. Pəl vurmaq. Pər qatmaq. Mirt vurmaq. İştahını şəqi eləmək. Şov şığımaq. Bal bələmək. Vecinə almamaq. Qır vermək. Quş bişirmək. Qınc atmaq. Qıt atmaq. Ko(v) deyil. Cəhəngi cəh bağlamaq. Ram etmək. Xor baxmaq.*

Sintaktik idiom. Komponentləri bölünə bilməyən sintaktik əlaqələrə məxsus formalara bölünə bilməyən söz birləşməsi, sadə və ya mürəkkəb cümlə konstruksiyası.

1. *Sənin Solmaz xalanı bir Solmaz xala eləyim ki, biri də yarıncından çıxsın* (İ.Hüseynov. Gündə bir buğda boyu).

2. *O gecə ilan vuran yatdı, Sabutay Cənəliyev yata bilmədi* (Əfqan. Halal çörək).

Burada ümumi konstruksiya, sxem idiomatik səciyyəlidir, obyekt və subyektlər müvafiq şəkildə dəyişə bilər.

Birinci misalın ümumi sxemi belədir:

X-i bir X eləyim ki, biri də yanından çıxsın.

İkinci misalın ümumi sxemi:

İlan vuran yatdı, X yata bilmədi.

Başqa misallar:

Haminın zəhləsi məndən getsə, mənim zəhləm ondan gedir. Hamı dinsə də, sən dinmə bəri. Aşağı dərviş, yuxarı dərviş, dərviş tapılmadı. Ora pul, bura pul, pul nə gəzir (“Nağıllar”).

Bir sıra daxili obyektli feillər məcazi mənada sintaktik idiom funksiyasında çıxış edir. *Tutması tutmaq. Ərigini əzmək. Dönərgəsi dönmək. Kəsəmət kəsmək. Tük tökər məndən paşalar* (“Koroğlu”). *Bir gəliş gələrəm anlamaz dosta* (Aşiq Ələsgər).

Sintaktik idiomlar daha çox cümlə şəklində işlənir. *Öldü var, döndü yoxdur. Sözüün var, söz danış. Öl-öl, qal-qal. Tutdu qatıq, tutmadı ayran. Tüstüsü düz çıxsın. Üstü yoxdur. Üfürsən yıxılar. Hansı yuvanın quşudur. Həvəsdir, bəsdir. Kor-kor, gör-gör. Dərə xəlvət, tülkü bəy. Bir ayağı burda, bir ayağı gorda. Belə ataram, belə tutaram. Belə asaram, belə kəsərəm. Özünü yeyib töküdü ki. Nə yemisən, turşulu aş.*

Sintaktik idiomlar daha çox qədim sintaktik əlaqələri mühafizə edib saxlayır.

Qızıldan qızılı, puldan pulu vardı (“Yurdumuzun əfsanələri”). *Ay qaranlıq gecədə; Görübdü qurdu qoyun* (“Sayaçı sözləri”).

Sintaktik idiomların tərkibindəki komponentlər morfoloji dəyişmələrə məruz qala bilmir. *Sən çaldın* tərkibində *mən, o, biz...və ya çalmısan, çalacaqdır* və s. kimi əvəzlənmələr mümkün deyil. İdiomun tərkibində qrammatik əlaqələr donmuş, daşlaşmış vəziyyətdə olur. Odur ki, məsələn, bir sıra idiomlar inkar şəkilçili feillər əsasında formalaşdığından bunların təsdiq forması olmur.

Üzünü it də görsə yalamaz. Üstünü vurmamaq. Ürək-göbək qalmamaq. Üzünü görmə. Üzündən keçə bilməmək. Əli gəlməmək. Sözüünün üstə söz qoymamaq. Sözüünü bilməmək. Sözləri düz gəlməmək. Saçından-saqqalından utanmamaq. Salamat yer qoymamaq. Saqqala salam verməmək. Gözü götürməmək.

Eyni sözləri başqa forma şəkilçiləri haqqında da söyləmək olar. *O da eləmə tənbellik götürüb bunları yazır. Mən də eləmə tənbellik durub gedirəm* (Mir Cəlal. Dirilən adam).

Göründüyü kimi, qrammatik cəhətdən ikinci şəxs təklə əlaqədar olan “eləmə tənbellik” idiomu bu nümunələrdə birinci və üçüncü şəxslə əlaqədar işlədilmişdir.

Ara söz birləşmələri və ara cümlələr funksiyasında çıxış edən frazeoloji birləşmələrdən ibarət sintaktik idiomlar xüsusi grup təşkil edir.

Yarpaqları da, yalançılar sözü, bir ərişli sumaq boyda (Q.Qəhrəmanova. Durna qatarı). *Ağlı olsa, elə əvvəlki işindən iki-əlli yapışar* (Q.Qəhrəmanova. Durna qatarı).

A qardaş, üzüm də səndən qara, tək oğullu ananın hövsələsi olmaz (Mir Cəlal. Hekayələr). *İndiyəcən yuxuma girir bu siçovullar, süfrədən iraq* (Anar. Şəhərin yay günləri). *Xalata əynimə alan günü xəstələrdən biri eləmə tənbellik, məni “həkimbacı” çağırırdı* (B.Bayramov. Arakəsmələr). *Anam olsun, çox nəcib arvaddır* (Əfqan. Halal çörək). *Canı cəhənnəmə! Canın üçün. Canım sənə desin. Uzun sözün qıtası. Türkün sözü. Sözün(üz)ün qüvvəti. Sözün düzü. Soruşmaq ayıb olmasın. Sən demə. Yalan olmasın. Fələk göydən yerə ensə də. Özünü öldürsə...olar...*

Morfoloji idiom. Müasir dildə morfoloji cəhətdən tərkib hissələrinə bölünməyən, tarixən isə müəyyən hissələrdən təşkil olunan sadə və ya mürəkkəb söz. *Həlləhuş adam. Qaravəlli. Diş-dəm. Dişdək. Atqulağı* (yaşıl). *Düzünəqulu. Kəfinəqulu. Hərki-hərkiçilik.*

Morfoloji idiomların mühüm bir qismi nitqdə *etmək/eləmək, olmaq* feilləri ilə birlikdə işlənir.

Ələk-vələk (eləmək), *əl-ətək* (eləmək), *girinc olmaq* (eləmək), *zəhəndəlik* (etmək), *çənə-boğaz* (eləmək), *xörəyi deyil.*

Şahmara dil oldu ki, get filan yerə (Q.Qəhrəmanova).

Dilimizdə külli miqdarda qoşa sözlər və təkrar sözlər morfoloji idiom şəklində formalaşmışdır.

Aman-zaman, ölüm-zülüm. Uçarı-qaçarı görməmişdi (“Yurdumuzun əfsanələri”). *Körpü aman-amanda idi* (R.Rza). *Mənəm-*

mənəm deyənlərin inanma çox da qövlünə (M.Ə.Sabir). *Pişim-pişimnən dolanırdı* (Mir Cəlal).

Morfoloji idiomlar xüsusi sözdüzəltmə üsuludur və bu üsulla düzələn leksik vahidlərin lüğətlərə düşməməsi düzgün deyildir.

Mənəm ustaların çoxusu bilirdi (Q.Qəhrəmanova). *Payız çıxırtması adnan deyilir* (B.Bayramov). *Təbiətin qəribə işəkləri var* (E.Quliyev).

FRAZEOLOGİYA

Bu termin aşağıdakı mənalarda işlənir.

1) Dilin frazeoloji tərkibinin müasir vəziyyətini və tarixi inkişaf yollarını öyrənən dilçilik şöbəsi. 2) Müəyyən dilə məxsus frazeoloji vahidlərin (frazeologizmlərin məcmusu). 3) Müəyyən ictimai qrupa, ayrı-ayrı söz sənətkarlarına və ya ədəbi-bədii cərəyana məxsus xüsusi sözişlətmə üsullarının məcmusu.

Bir dilçilik elmi kimi frazeologiyanın predmeti frazeoloji birləşmələrin kateqorial əlamətlərini tədqiq etməkdən ibarətdir. Məhz bu yolla səciyyəvi dil vahidləri kimi frazeoloji birləşmələrin başlıca xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir, nitqdə onların funksiyası aydınlaşdırılır və yaranma yolları şərh olunur. Bir elm sahəsi kimi frazeologiyanın qarşısında duran məsələlər bunlardır: a) frazeoloji vahidlərin işarəvilik funksiyası və mənaları; b) onların struktur-semantik sabitliyi və nitqə hazır şəkildə daxil edilməsi; c) ayrı-ayrı komponentlərin əlamət və xüsusiyyətləri, onların səs tərkibi, morfoloji və sintaktik quruluşu; d) müvafiq vahidlərin xarici leksik-sintaktik əlaqələri və nitqdə işlənmə xüsusiyyətləri; e) onların digər frazeoloji vahidlərlə və sözlərlə qarşılıqlı münasibətləri; e) onların ayrıca sözə münasibəti (bən-zər və fərqli cəhətləri).

Frazeologiya elmi frazeoloji vahidlərin müəyyənləşdirilməsi, onların tədqiq üsulları, onların təsnifi və lüğətlərdə əks etdirilməsi məsələləri ilə məşğul olur.

Müasir dildə xüsusi bir dilçilik fənni olan frazeologiya, dilçiliyin digər sahələri (leksikologiya, leksikoqrafiya, sintaksis, sözdüzəltmə, üslubiyat) ilə daxilən əlaqədardır.

Tarixi frazeologiya frazeoloji vahidlərin ən qədim, ilkin forma və mənalarını öyrənir, onların ən qədim yazılı abidələrdə əks olunmaqla sonrakı inkişaf yollarını müəyyənləşdirir, hər bir inkişaf mərhələsində dilin frazeoloji tərkibini qruplaşdırır.

Dilçilikdə frazeologizmlərin müxtəlif tədqiqat prinsipləri (struktur-semantik təsnifat, funksional-üslubi təsnifat və s.) irəli sürülmüşdür. V.V.Vinoqradov tərəfindən irəli sürülən struktur-semantik təsnifat frazeologizmlərin komponentlərinin bir-biri ilə semantik bağlılığına əsaslanır. Bu prinsipə görə frazeoloji qovuşmalar, frazeoloji birliklər və frazeoloji birləşmələr fərqləndirilir.

Frazeologiya elminin tədqiqat obyektini bu və ya digər dildə məxsus frazeoloji vahidlər və ya frazeologizmlərdir.

Frazeologizm (frazeoloji vahid) – nitqə hazır şəkildə daxil edilən (nitq prosesində düzəlməyən), sabit semantikaya malik söz birləşmələri və cümlələrin ümumi adıdır. Frazeoloji vahidlərin məzmunu ilə müvafiq leksik-qrammatik tərkibi arasında sabit qarşılıqlı əlaqə mövcud olur və bu sabit əlaqə onları bənzər sərbəst sintaktik vahidlərdən (söz birləşməsi, cümlə) fərqləndirir. Frazeoloji vahidlərin başlıca fərqləndirici əlamətləri bunlardır: a) birləşmənin ayrı-ayrı komponentləri az, ya çox dərəcədə əvvəlki mənasından uzaqlaşmış olur; b) bu vahidlər sabit tərkibə malik olur; c) bunlar nitqə bir söz kimi hazır şəkildə daxil edilir.

Frazeoloji vahidlər sərbəst birləşmələrin – sintaktik vahidlərin (söz birləşməsi, cümlə) komponentlərinin ya bir qisminin, ya da hamısının yeni məna kəsb etməsi ilə əlaqədar formalaşmış olur. Sərbəst sintaktik vahidlərin bütünlükdə (bütün komponentlərinin) yeni məna alması ilə idiomatiklik səciyyəli frazeologizmlər meydana çıxır. Bu frazeologizmlərin əlaməti ayrı-ayrı komponentlərin öz mənalarından uzaqlaşaraq bütöv vahidin tərkibində bir ümumi məna bildirmək üçün bir-birinə qovuşmasıdır. *Yaşıl*

ayın başında. Yumurtadan yun qırmaq. Kürkünü sudan çıxarmaq. Dəvənin quyruğu yerə dəyəndə. Ala dananın qarnında. Məmməd nəsir tinində.

Mənaca tamamilə qovuşmuş olan bu vahidlərin ayrı-ayrı komponentləri yalnız bütövün tərkibində ümumi mənanın ifadəsinə xidmət edir. Mənaca bir-birinə qovuşmuş olan bu kimi frazeoloji vahidlərin iki növü fərqlənir və bunlar adətən leksik idiomlara daxil edilir.

Frazeoloji qovuşma. Dilin müasir vəziyyətində mənaca motivləşməyən (“Nə üçün belə deyilir” – sualına cavab verilməsi mümkün olmayan) frazeologizmlər belə adlanır. Frazeoloji qovuşma sərbəst söz birləşməsindən çox kəskin şəkildə fərqlənir.

Frazeoloji qovuşmaların ən mühüm əlamətlərindən biri belədir ki, onun tərkibində müasir dildə işlənməyən bu və ya digər söz, birləşmə, ifadə tərzii yaşamaqda davam edir.

Çənəmin çüyü çıxdı. Valay vura gəzirdi.

Bu tərkiblərdə işlənən *çüy*, *valay* sözləri müasir dildə ayrı-ayrılıqda işlənmir. Müasir dildə motivləşməyən frazeoloji qovuşmaların etimoloji izahı da çox çətindir. *Dodu vermək. Dəsxəşə getmək. Vəssəlam, şüdə tamam. Vəzzariyyat oxumaq. Dara-bara salmaq. Qabağında ləbbeyk durmaq. Sayeyi-mərhəmətindən. Sayır-bayır danışmaq. Rüsəyi-cahan olmaq.*

Frazeoloji birlik. Ümumi mənası ayrı-ayrı komponentlərin məna toplusu, məna birliyi kimi təzahür edən sabit söz birləşməsinə frazeoloji birlik deyilir.

“Beşdaş oynamaq” ifadəsi sərbəst söz birləşməsi kimi işləndikdə burada həm daşlardan, özü də beş dənə daşdan, həm də oynamaq anlayışından söhbət gedir. Bu ifadə məcazi məna kəsb edərək frazeoloji birlik kimi işləndikdə (Beşdaş oynamasın, mənimlə dövrən – S.Vurğun) həmin anlayışlardan əsər-əlamət qalmır.

Frazeoloji birlik təşkil edən sabit birləşmələr metaforik səciyyəli olur.

Əlini dizinə vurmaq (ayılmaq, özünə gəlmək. Əlin vurub dizinə, indi gəlib özünə). *Ağzını əymək* (yamsılamaq). *Dodaq büzmək* (bəyənmemək, etiraz etmək). *Başına kül tökmək* (çarəsizlik,

acizlik bildirmək). *Daş atmaq* (sataşma. Bu daşı kimə atırsan). *Sımsırığını sallamaq* (pərt olmaq, narazılığını bildirmək). *Ağzi qulağının dibinə getmək* (gülmək). *Ağzi ilə quş tutmaq* (haqsız hörmət qazanmaq). *Ağzi süd qoxumaq* (körpə olmaq). *Cibinə qoymaq* (üstün olmaq, aldatmaq). *Papağını göyə atmaq* (sevinmək). *Papağını yerə çırpmaq* (qəzəblənmək).

Nitqdə frazeoloji birliklər həm həqiqi, həm də məcazi mənada anlaşıla bilər ki, yalnız ikinci halda frazeologizmlərdən danışmaq mümkündür.

Bütün günü əsnəməkdən az qaldı çənəsi çıxa. Adamın ayağı yerə yapışır (Q.Qəhrəmanova. Durna qatarı). *Çərçi olanın ayağı altına gəlirdi məgər?...Daş atıb başlarını tutdular* (Q.Qəhrəmanova. Durna qatarı).

Frazeoloji birliklərin çox mühüm qismi başqa dillərə məxsus müvafiq vahidlərin kalkasından ibarət olur ki, bu da idiomların tərcümə edilməsi probleminin düzgünlüyünü təsdiq edir.

Milçəkdən fil düzəltmək (şişirtmək). *Qıra keçmək* (ilişmək, dolaşmaq). *Açıq qapını itələmək* (vecsiz iş görmək). *İlk qaranquş* (birinci, ilkin hadisə, fakt). *Özgə zurnası ilə oynamaq* (öz fikri, əqidəsi olmamaq). *Yaşıl küçə* (açıq, gedilməsinə icazə verilən yol, imkan). *Su bulandırmaq* (aranı qarışdırmaq). *Bulanıq suda balıq tutmaq* (qarışıqlıqdan istifadə etmək).

Əslində rus dilinə məxsus və ya beynəlxalq səciyyəli bir sıra qanadlı sözlər də frazeoloji birlik hesab oluna bilər.

Qılaflı adam. Damokl qılıncı. Axilles dabanı. Herkules sütunları. Herostrat şöhrəti. Rus artilleriyasının atası. Mühəribə əlahi. Kolomb yumurtası. Kazan yetimi.

Frazeoloji qovuşmalar ilə frazeoloji birliklər bütövlükdə dilin leksik idiomları hesab olunur. Leksik idiomların fərqləndirici əlaməti bütövlükdə işarə funksiyasında işlənməsi, ifadə etdiyi varlığa (denotata) bütövlükdə istiqamətlənməsidir. Ayrı-ayrı komponentlərin mənasında keyfiyyətə fərqlənən mənə ifadə etdiyi üçün leksik idiomun məzmunu daha zəngin olur. Formal cəhətdən ayrıca formalaşmış olan (komponentlərin hər biri vurğusunu saxlayır, ayrı yazılır və s.) leksik idiomlar vahid qrammatik

məna bildirdiyi üçün bu və ya digər nitq hissəsinə müvafiq gəlir, bütövlükdə cümlənin bir üzvü funksiyasında çıxış edir və nitq prosesində başqa sözlərlə bütövlükdə əlaqələndir. Bunların ayrı-ayrı komponentləri ilkin leksik, qrammatik və sözdüzəltmə mənasından məhrum olduqları üçün müvafiq tərzdə sinonim, antonimlərlə, həmin sahəyə məxsus digər vahidlərlə əvəzlənə bilmirlər.

Leksik idiomların tərkibində sabit və dəyişən ünsürlər mövcud ola bilər ki, bu dəyişən ünsürlər sayəsində idiomun variantları meydana çıxıb bilər. Idiomun vəhdəti məhz sabit, dəyişməz (konstant) ünsürlər sayəsində mümkün olur.

Ağzına çullu dovşan sığmır idiomunda konstant ünsürlər *ağzı* və *dovşan* sözləridir, *çullu* və *sığmır* vahidləri müxtəlif leksik, semantik və ya formal dəyişmələr kəsb edə bilər: *qıllı, nallı, qulaqlı, tüklü...habelə yerləşmir, sığışmır, girmir* və s.

Frazeoloji söz birləşməsi. Tərkibin bütövlükdə məcazi məna kəsb etməsinə baxmayaraq bu və ya digər komponentin mənası heç də tamam itməyən sabit birləşmələr belə adlanır. *Yola körpü salmaq* (yolu söhbət etməklə qısaltmaq, yol gedə-gedə söhbət etmək). *Keçi qiymətinə satmaq* (çox ucuz satmaq, xəyanət etmək). *Kəc qabırğa* (tərs adam). Bu kimi birləşmələrin müəyyən bir ünsürü həqiqi və ya məcazi mənada yeni vahidin tərkibində iştirak edir.

Frazeoloji söz birləşmələri sərbəst söz birləşmələrinə bənzəyir, lakin tərkibində frazeoloji-bağlı sözlərin olması ilə onlardan fərqlənir. Belə bağlı sözlərin leksik-qrammatik əlaqələri çox məhdud olur, bunlar yalnız bu və ya digər sözlərlə birlikdə işləyir. *Gözünü bərəltmək* gözünü zilləmək vahidlərində ikinci komponentlər yalnız göz ilə birlikdə işləyir. Göz sözü isə sərbəst olub, istənilən qədər başqa sözlərlə də birləşə bilər: *gözünü açmaq, gözünü yummaq, gözünü çəkmək, gözü götürmək, gözündən gəlmək* və s.

Başqa misallar:

Nitqi qurumaq. Qüvvədən düşmək. Silaha sarılmaq. Zəhləsini tökmək. Acığı gəlmək. Baş-beynini aparmaq.

Frazeoloji vahidlərin müxtəlif növlərini bir-birindən fərqləndirmək nə qədər çətin olsa da, hər halda mümkündür. Adətən frazeoloji birlik ilə frazeoloji söz birləşməsi arasında fərq qoymaq çətin olur.

Frazeoloji söz birləşməsində tərkibin bu və ya digər üzvü öz mənasını saxlayır. *Sandıq tulası* (tulanın bir növü). *Səbr kasası daşmaq* (səbri tükənmək). *Sərçə yuxusu* (yüngül yuxu). *Hamam suyu* (ucuz su). *Həyat yoldaşı*. *Çaqqal yağıışı*. *Çənə söhbəti*. *Yalançı pəhlivan*. *Buz baltası*. *Sirr dağarcığı*. *Dava dağarcığı*.

Frazeoloji birliklərdə isə tərkibin bütün üsürləri birlikdə fərqli məna kəsb edir. *Çörək ağacı* (nə çörək, nə də ağac yada düşmür). *Süd gölü* (süd və göl anlayışları yada düşmür). *Ana yolu*. *Qulaq kirəsi*. *Göz kirəsi*. *Köhnə qurd*. *Çaxır tuluğu* (əyyaş).

Sərbəst sintaktik vahidlərin tərkibində bir komponentin yeni məna alması ilə frazeoloji-bağlı mənalara yaranır ki, bu məna yalnız müvafiq tərkibdə özünü göstərir. *Quş qoymaq*. *Qızıl oğlan*. *Gözündən gəlmək*. *Ovcunun içi kimi bilmək*.

Bu misallarda yalnız birinci komponentlər frazeoloji-bağlı mənadadır.

Nə qədər ki, imkan var, altını doldur (Əfqan. Halal çörək).

İşlədilmə məqamlarına, üslubi çalarlıqlarına görə frazeologizmləri müxtəlif şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür. Biz aşağıdakı qrupların daha bariz şəkildə fərqləndiyini müəyyən edə bildik.

Davranış frazeologizmləri. Gündəlik məişətdə, ailə münasibətlərində, qohumluq, tanışlıq, dostluq əlaqələri ilə, habelə müəyyən adət-ənənələr, inamlar ilə əlaqədar işlədilən frazeologizmlər belə adlanır. Bunların bir qismi məişət dialoqlarında cavab replikası kimi sabitləşmişdir. Görüşüb, hal-əhval tutmaq məqamında xüsusi etika ilə əlaqədar olan frazeologizmlər geniş yayılmışdır.

– Xoş gəlmisiniz! – Xoş gününüzə gəlmişik, bala (V.Əfəndiyev. Çətin yol).

– Əleykəssəlam, əmi, nə buyurursan? – Buyruq sahibi olasan, bala! (V.Əfəndiyev. Çətin yol).

–Əmican, mənə görə qulluğunuz? – *Qul sahibi olasan, oğlum, mən gəlmişəm* (M.Qocayev. Mühüm tapşırıq).

Davranış frazeologizmlərinin toplanması və tədqiqi dil və davranış problemi, habelə etnolinqvistika, psixolinqvistika baxımından əhəmiyyətli və zəruridir. Məişət nitqində, gündəlik dialoqlarda hər bir söz, ifadə müvafiq trafaret ifadənin işlənməsinə səbəb olur.

Hacı Mahmud. Ağzını avara qoyub bizi biabır etməsin, qohumdur, xəcalət çəkirəm.

Dəli Teymur. Xəcalətli düşmənin olsun, Hacı ağa! Mirzə elə adam döyül (H.Nəzərli. Sabir).

Habelə adətən “Nə əcəb” sualına cavab kimi “Əcəb camalın” ifadəsi işlədilir. Yaxud dialoqun birinci replikasında “Səndən (sizdən) də xəcalət çəkirəm” deyilirsə, adətən reaksiya replikada “Xəcalətli düşmənin olsun” deyilir. Beləliklə də sabit dialoq stereotipləri, şablonları formalaşır.

H.Sarabskinin “Köhnə Bakı” əsərində belə bir dialoq vardır:

–Hacı, salaməleyküm.

–Əleykəssalam...əleykəssəlam, həmişə sən gələsən, a balam. Bunun ayağının altına bir dəmir atın, gün hayannan çıxıb, Hacı bizim dükanə təşrif gətirib.

–Hə...hə, əcəb camalın, əcəb camalın.

Danışan şəxs ümumiyyətlə ölülərdən, xüsusilə öz ölü (və yaxın) qohumlarından bəhs açarkən “sizinkilərə də allah rəhmət eləsin” və s. ifadələr işlədir ki, bunun müqabilində dinləyən(lər) də müvafiq surətdə “allah rəhmət eləsin” ifadəsini işlətməlidirlər.

H.Nəzərlinin “Sabir” pyesində belə bir dialoq vardır:

Hacı Mahmud...Biz ata-babadan şairlərə bəxşəyış verməklə ad qazanmışıq, mənim atam, ölənlərinizə allah rəhmət eləsin...

DəliTeymur. Allah rəhmət eləsin.

Hacı Mahmud. Hər il Seyid Əzim Şirvaninin illik taxılını eşşəyə yükləyib qapısına göndərərdi.

Başqa bir misal:

–*Onda atam hələ rəhmətə getməmişdi...*

Bu yerdə Cəfər Məmmədiyyənin sözünü kəsərək dedi:

–Allah rəhmət eləsin.

Məmmədiyyə:

–Allah sizin də önlərinizə rəhmət eləsin, – deyərək sözünə davam etdi: –Hə, atam əhvalatı soruşub öyrənib bizi bərk danladı (M.İsmayılov. “Ağ yapıncı”).

Müəyyən suala dəqiq cavab vermək istəmədikdə:

–*O qədər pulu neynirsən? –İt hürəndə ağzına atacağam* (Əfqan. “Katib”).

Yemək üstünə gəlib çıxan şəxsə müraciətlə:

Qaynana(nız) səni (sizi) çox istəyir.

Xoş gəlmisən, müəllim, rəhmətlik qaynanan səni çox istəyirmiş, indi istəməsin, xörək üstə gəlib çıxmısan (Ə.Cəfərzadə. “Xörək yeyilməyən qablar”).

Həsənzadə ilə Niyazovu qaynanaları çox istəyir. Həmişə yemək üstünə çıxırlar (Əfqan. “Katib”).

Çoxdan görünməyən şəxs (dost, qohum) ilə görüşəndə: *Ayağünə dönmüsən? Gün hayannan çıxıb?*

Birinin sözünü yarımçıq kəsərkən: *Sözünü balnan kəsim. Sözünün arasında əzizlərin dursun.*

Danışanın sözünü yarımçıq kəsən, tələsik söz soruşan şəxsə müraciətlə: *(Doqquz ay) ananın qarnında necə durmusan?*

– *Bir hövsələni bassana! Doqquz ay ana qarnında necə dayanmısan?* (C.Bərgüşad. Bozatin belində).

Xəstə ilə görüşüb ayrılanda: *Yastığın yüngül olsun.*

Təzə doğulmuş körpənin qohumları ilə görüşəndə: *Əlinizdə-ovcunuzda qalsın. Atalı-analı böyüsün.*

Söhbət əsnasında ölünü yada salarkən, yaxud sağ adamı ölü ilə müqayisə edərkən:

Deyirəm, torpağı sanı yaşayasan, lap rəhmətliyin özünə oxşayırsan (M.Qocayev. Mühüm tapşırıq). *Alı Hüseyin də, torpağı sanı yaşasın, bizim bu gədə kimi çox atbaz idi* (İ.Əfəndiyev. Dağlar arxasında üç dost). *O vaxt Bəndalı, atalı-analı olsun, elə Şahlar yerdə imiş* (İ.Əfəndiyev. Dağlar arxasında üç dost).

Bir “sirri” açmaq, demək istəyəndə: *Allahdan gizlin deyil, səndən (bəndədən) nə gizlin?*

Haqqında söhbət gedən şəxs gözlənilmədən peyda olduqda:
Adını çək, qulağını bur.

Dil boğaza qoymayan, dilavər adama:*Dilin(iz) olmasaydı səni (sizi) qarğa-quzğun yeyərdi.*

Elçilik məqamında: *Allahın əmri, peyğəmbərin şəriəti ilə. Bir qız bir oğlanındır.*

Və ya: *İtim(iz) də var, kütüm(üz) də var. Sizin itik bizdə tapılmaz.*

Şəxsin ah çəkməsi ilə əlaqədar:*Ahın dağlara, daşlara.*

Ərə getmək istəmədikdə: *Neynirəm o qızıl testi ki, içinə qan qusam.*

Şəxs öz ailə üzvlərinin (arvadın, ərin, uşaqların) adını çəkməli olanda: *Üzüm ayağınızın altına. Üzüm də səndən (sizdən) qara. Səndən (sizdən) ayıb olmasın.*

Birisinin evində yemək yeyəndə: *Fizzə nəlbəkiddə soyumuş çayı iki-üç hortuma içib: – Ölənlərinin payı olsun, – deyə stəkani qaytardı* (B.Bayramov. Arakəsmələr).

Boğazında çörək qalanda: *“Qulu...ağzında əzilmiş üzəyi bir ənginə yığıb, bacısının üstünə çığıranda üzəyin bir parçası gedib boğazında qaldı və öskürməyə başladı.*

Bir dəqiqədə ev səs ilə doldu: – Su, su! Gədəcik öldü.

Ballı xala Qulunun dalına əli ilə döyəcləyib deyirdi:

–Hamısı sənin! Hamısı sənin! (Y.V.Çəmənzəminli. Əziz).

Ümumiyyətlə, dilimizin sabit birləşmələri sistemində davranış frazeologizmləri çox geniş yer tutur: *Həmişə ayaq üstə! Bunu çıxarıb bəylik (gəlinlik) paltarı geyəsən. Həmişə təmizlikdə. Xatabala canından iraq. Üzünü görək. Üzünün suyu tökülsün. Ətin tökülsün. Ruhu şad olsun. Gözümüz aydın.*

Danışiq dili frazeologizmləri. Əsəən şifahi nitqdə, canlı danışiqda işlənən frazeologizmlər belə adlanır. Ümumiyyətlə frazeoloji vahidlərin əsas hissəsi canlı danışiq dilində meydana çıxır və daha çox burada işlənir. Xalq danışiq dili frazeologizmlərin yaranma mənbəyi və yaşama şəraitidir: *Ağzını yabana qoymaq. İlim-ilim itmək. Hoydu-hoyduya götürmək. Həlləm-qəlləm adam. Şətəl-qətəl qatmaq.*

Misallar:

Gündüzdən qarnına girgi dolmuşdu (F.Kərimzadə). *İş ki bu çilləyə mindi...* (C.Cabbarlı. Almas). *Mütləq onun işinə pəl vurmaq lazımdır* ("Kommunist", 15 fevral 1981-ci il). *Ay flan-flan şüdənin qızı, bizi salıblar qoz qabığına* ("Kirpi", 1983 №15, səh. 5). *Mənim ondan sidqim siyrildi* (B.Bayramov. Arakəsmələr). *Ha illah elədi, tapa bilmədi ki, bilmədi, lam-cim durdu düşdü yola* (Q.Qəhrəmanova. Durna qatarı).

Danışiq dili frazeologizmlərinin çox mühüm bir qismi obrazlılığı ilə səciyyələnir. Bu da xalqın öz gündəlik məişət nitqində bədiiliyə, məcaziliyə böyük əhəmiyyət verməsi ilə əlaqədar izah oluna bilər. Həmin frazeologizmlər obrazlı nitq üçün əvəzədməz vasitədir.

Sevindiyindən gözü doldu. Ancaq nə olsun ki, fələk vurdu yan saldı...Baxdı ki, atın başı şişib kötiyə dönüb (İ.Hüseynov). *Bədbəxtin qolunu xurd-xəşil eləyib tullamısan ora, dilini dinməzinə qoymaq əvəzinə hələ bir ədalət qılınıc da istəyirsən məndən?* (İ.Hüseynov). *Elə ki çən gəldi qaraltdı qaşı; Dumana qərq olur dağların başı* (Aşıq Ələsgər). *Dəyməmiş tökülür kalların, dağlar* (Aşıq Ələsgər).

Əslində frazeologizmlərin çox böyük əksəriyyəti canlı danışiq dilində formalaşır və işlədilir, buradan da dilin digər təzahürü növlərinə (bədiil dil, ədəbi dil) keçmiş olur. Odur ki, danışiq dili frazeologizmlərinin hüdudunu cızmaq çox çətindir. Xalq danışiq dilinə məxsus olan bir sıra ümumi qanunlar (sözlərin qəsdən və ya bilməyərəkdən təhrif olunması; bir sözün başqası ilə - hətta özünə əks mənalı sözlə əvəzlənməsi, yəni enantiosemiya hadisəsi; tərkibi daha da yığcamlaşdırmaq və ya genişləndirmək meyli; obrazlılığa və məcaziliyə cəhd və s.) danışiq dili frazeologizmlərinə daha çox xas olur.

Yox, deyəsən bu xamır hələ çox su aparacaq (B.Vahabzadə). *Allahın da qəribə işləri var, sürməni çəkir paxlaya, noxudu qoyur yana-yana* (B.Vahabzadə). *Nə vaxta qədər yatanda özünü, qalxanda dizini görəcəksən* (B.Vahabzadə). *Bir az da gözlə! Bişincə dözmüsən, düşüncə də döz!* (B.Vahabzadə).

Göründüyü üzrə, danışıq dili frazeologizmləri üçün daha çox səciyyəvi cəhət paralelizm və paralel vahidlərin məna (müqayisə, təzad, sadalama), habelə şəkilcə (qafiyə, ahəngdarlıq) qarşılıqlı şəkildə əlaqələnməsidir.

Hər boğaz boğmasından, hər ürək sıxmasından səsi dəyişmir. Hansı dərəyə daş atdığıni, hansı bərəyə aş satdığıni anlamadı. Əyri söz yeri, köndələn köz yeri olma. Cırmağa bezimiz var, sındırmağa qozumuz.

Evfemistik frazeologizmlər. Müəyyən davranış normaları ilə əlaqədar anlayışın təsviri və obrazlı şəkildə ifadəsi üçün işlənən frazeoloji vahidlər.

Uşaqların atası (anası). Torpağa təslim etmək. Sümük azarı. Əti mənim, sümüyü sənin. Külək hayana əssə, o yana əyilmək. Kitabı bağlanmaq. Kələfi dolaşmaq. Kəfəni yırtmaq.

Yox e, gəl sən qəzəl oxuma. De görüm, mənim planlarımı hardan bilirsən? (E.Quliyev).

Jarqon frazeologizmləri. Müxtəlif jarqonlardan yaranıb ümumi dilə daxil olmuş frazeoloji vahidlərdir: *Aşığı alçı durmaq. Rola girmək. Cibində siçan oynamaq. Cimin yanına re qoymaq. Hoqqa çıxarmaq. Qaragözlük gəlmək. Toqqanın altını bərkitmək. Ruhuna qaşov çəkmək. Noxtasını çəkmək. Mıxını bərkitmək. Küp dibində yatmaq. Fələyin badına getmək. Keçi qiymətinə satmaq.*

Komparativ frazeologizmlər. Dildə müqayisə məqsədi ilə işlənən sabit tərkiblərdir. Klassik və müasir bədii ədəbiyyat və danışıq dili bu kimi frazeologizmlərlə zəngindir:

Yoluq cücə kimi. Yuyulmamış çömçə kimi. Yetim quzu kimi. Buz baltası kimi. Qızıl parçası kimi. Duz kimi (yalamaq). İlan kimi (dil çıxarmaq). Yağ içində böyrək kimi (bəsləmək). Dana kimi (böyürmək). Ay parçası kimi (usaq). Dəyirman kimi boş (ev). Qaza bənzər (qız-gəlin). Sona kimi (qız). Arada bitən qaratikan kolu kimi.

Komparativ frazeologizmlər daha bir sıra müqayisə ədatları ilə də işlənir: *Elə bil əlləri bişib. Elə bil dünyanı bağışladılar. Elə bil dilotu yeyib.*

Azərbaycan dili sistemində komparativ frazeologizmlər xüsusi bir struktura malikdir. Bu fakt həmin frazeologizmlərin məhz lingvistik xarakterdə olduğunu əks etdirir.

Dilə məxsus komparativ frazeologizmlər ümumi səciyyə daşıyıb, hamı tərəfindən işlənirsə, nitqə məxsus bənzər ifadələr fərdi səciyyə daşıyır. Aşağıdakı parçada birinci müqayisə tərkibi dil, ikincisi nitq faktıdır.

Yol acı bağırısaq kimi uzanırdı. Sazaq havada atların burunlarından qalxan isti nəfəsi çaynikin lüləyindən qalxan buxar kimi ətrafa yayılırdı (Q.İlkin. Acı bağırısaq).

Nitqə məxsus müqayisə tərkibləri fərdi səciyyə daşıyır, fərdi və ya poetik frazeologizmlər hesab edilir. Nitq frazeologizmləri (fərdi, poetik komparativ frazeologizmlər) məhz ünsiyyət prosesində, danışmaq prosesində düzəldilir, nitqə hazır şəkildə daxil edilmir. Dilə məxsus müqayisə tərkibləri isə hər dəfə yenidən düzəlməyib, bütün sabit birləşmələr kimi nitqə bütövlükdə hazır şəkildə daxil edilir və hamı tərəfindən işlənilir: *Şeytan fəhləsi kimi* (işləmək). *Şaftalı tabağı kimi* (doğramaq). *Firon kimi* (qudurmaq). *Ürəyini buz kimi saxlamaq*. *Ürəyi arpaq kimi əsmək*. *Ürəyinə yağ kimi yayılmaq*. *Üzük qaşığı kimi* (araya almaq). *Tük qədər inciməmək*. *Tıxsız balıq kimi*. *Tərs kimi*. *Təpədən dırnağacan*. *Muma dönmək*. *Yaralı ayı kimi*. *Saqqız kimi*. *Yaralı qabana dönmək*. *Sabun köpüyü kimi*. *Salamsız dərviş kimi*. *Saralıb sapa dönmək*.

Komparativ frazeologizmləri öyrənməyin nəzəri əhəmiyyətindən əlavə mühüm əməli-praktik əhəmiyyəti də vardır. Hər bir dildə müvafiq dilxarici və dildaxili faktorlar ilə əlaqədar çox səciyyəvi komparativ frazeologizmlər vardır ki, başqa dilləri öyrənməndə və ya tərcümə işində bunları nəzərdə tutmaq lazımdır. Məsələn, *tutuquşu kimi* (danışmaq) tərkibi Azərbaycan dilində səlis, rəvan nitqi səciyyəyəndirirsə, rus dilində öz fikri olmamaq, boş-boğazlıq anlamında işlənir. *Keçi kimi* tərkibi Azərbaycan dilində arıq, balaca, dəcəl qız uşağını, alman dilində qoca, arıq, kifir qadını səciyyəyəndirir. Gözəlin boyunu səciyyəyəndirmək üçün

Azərbaycan dilində sərv (*sərv kimi*), alman dilində küknar (*kük-nar kimi*), rus dilində qovaq (*qovaq kimi*) ağaclarının adlarından istifadə olunur.

Məhəlli frazeologizmlər. Bu və ya digər dialektə (dialektlərə) məxsus frazeoloji vahidlərə deyilir.

Nazik əyirmək (xəstələnmək). *Portmanat atmaq. Keçiləri dağılmaq. Pişik başı bəzəmək. Allah vara.*

Yayın elə bir dövrü idi ki, ona: – İlqıl körpüdən keçir, - deyirdilər (Əfqan. Halal çörək). *Lap törpü dəyməmiş çobandı* (Elçin. Mahmud və Məryəm).

Poetik frazeologizmlər. Əsasən yazılı və şifahi bədii dilə məxsus olan frazeoloji vahidlərdir. Başlıca iki təzahür növü vardır: klassik-poetik frazeologizmlər; folklor frazeologizmləri.

Poetik frazeologizmlərin yaranmasında tarixi-semantik qanunlar – müqayisə, metafora, metonimiya, sabit epitetlər (metaforik epitetlər) və s. mühüm rol oynayır. Odur ki, ümumi dilə və nitqə (fərdi-obrazlı) məxsus frazeologizmləri fərqləndirmək zəruridir.

Aşağıdakı cümlələrdə qeyd olunan əvvəlki frazeologizmlər (*üzünə bulud gələr, nur kündəsi*) nitqə, ikincilər isə (*gözünün qorasını sıxardı, zəhər tuluğu*) dilə məxsusdur.

Yenə Mədinənin üzünə bulud gələr, xəlvətə salıb gözünün qorasını sıxardı (Q.Qəhrəmanova. Durna qatarı). *Biri nur kündəsi, o biri zəhər tuluğu* (Mir Cəlal. Dirilən adam).

A.Klassik-poetik frazeologizmlər yalnız klassik bədii ədəbiyyatda işlənən və müasir dil baxımından arxaikləşmiş olan ifadələrə deyilir.

Qəmi-hicrana giriftar olmaq. Baği-İrəm. Ləli-Bədəxşan. Qaməti-rəna. Sərvi-rəvan. Dilbəri-ziba. Qönçeyi-xəndan. Ahuyi-Xütən. Badəyi-gülgun. Zülfi-siyah. Zülfi-pərişan. Səhni-gülüstan. Çeşmi-məst. Dərdi-bidərman. Xərabət əhli.

B.Folklor frazeologizmləri. Folklor əsərləri üçün səciyyəvi olub, obrazlılığı ilə fərqlənən frazeoloji vahidlər. Folklor frazeologizmlərinin ən səciyyəvi olan iki növü fərqləndirilə bilər.

1) Aşıq şeiri frazeologizmləri – Aşıq şeirinə xas olan obrazlı ifadələr.

Ala gözlü. Nazlı ceyran. Şirin sözlü. Ayna qabaqlı. Billür buxaq. Alma yanaq. Hicran xəstəsi. Yaşılbaş sona. Quba qaz. Gözəllər sultanı. Şahmar zülf. Bəstə boy. Ox atmaq. Qələm qaş. Eşq odu. Ay arıflar. Ay camaat. Can qurban eləmək. Qəm libası. İllər ayrısı. Qoynunda qoşa nar. Mina gərdən. Kəklik kimi səkmək. Şux baxışlı. Sona kimi cıvələnmək. Yorğun maral.

Şahi-Xorasana bəstə düşginən. Dərdinə dərman bu yerdə tapılmaz (Aşiq Ələsgər). Dəlilər daxil düşür; Mərizlər Loğmana gəlir (Aşiq Ələsgər).

2)Nağil-dastan frazeolgizmləri – Əsasən nağil və dastanlara məxsus olan və başqa üslublarda da işlədilən obrazlı frazeoloji vahidlər.

Elə qızdır, yemə, içmə, xətti-xalına, gül camalına bax. Deyirdin, yeməyim, içməyim, gün gedənəcən tamaşa eləyim (B.Bayramov. Arakəsmələr). Eldə-elatda iki cüt bir tək küpçü qaldı. Bir dedi, üç dedi, beş dedi, gördü sözünü sayan yoxdu (Q.Qəhrəmanova. Durna qatarı). Xoş, beş, on beş, düzəldlər yola (“Nağıllar”).

ATALAR SÖZLƏRİ

Akad. V.A.Qordlevski ümumiyyətlə atalar sözlərinin dildə rol və əhəmiyyətindən bəhs edərək göstərir ki, xalq müdriqliyinin rəmzi olan bu ifadələr ana südü ilə birlikdə qana daxil olur və həyatın hər hansı sahəsindən söhbət gedərkən bunlardan istifadə edilir.

“Osmanlı üçün və ya ümumiyyətlə hər hansı bir türk üçün atalar sözü babalardan qalma ən qiymətli irsdir. Bunlara “atalar sözü” deməklə türklər bu sözlərə həm də öz münasibətlərini bildirmiş olurlar. Bu hələ azdır: türklərin nəzərində dil necə müqəddəsdirsə, atalar sözü də eləcə müqəddəsdir”.⁵ “Oğuznamə” məcmuəsindəki atalar sözlərindən birində deyilir: “Atalar sözü Qurana daxil deyildir, lakin Quran ilə yan-yana yayılır”.⁶

⁵ В.А.Гордлевский. Из истории османской пословицы и поговорки. «Избранные сочинения», т. II, ИВЛХ, М., 1961, səh.2677.

⁶*Vax:* «Всеобщая история литературы», СПб., т. IV, вып. 25, 1892, səh.443.

V.A.Qordlevskinin bu cümlələri dildə atalar sözünün nə qədər mühüm rol oynadığını və xalqın nəzərində bunların əhəmiyyətini çox düzgün göstərir. Burada həm də “atalar sözü” termininin də izahı verilmişdir: məhz atalardan qalma müqəddəs bir miras, bir irs olduğundan bunlar belə bir adla əzizlənmiş, qorunmuş olur.

Ataya, böyüyə hörmət xalqımızın ən səciyyəvi milli xüsusiyyətlərindəndir. “Yol böyüyün, su kiçiyindir”. “Ulu sözünə baxmayan ulaya-ulaya qalar”. “Böyük gələndə ayağına durarlar”. “Böyük danışmayınca kiçik danışmaz”. “Böyüyün yeri yuxarı başda olar”. “Böyüyün böyük yeri var, kiçiyin kiçik”.

Böyüklər (atalar) deyən hər bir söz bir sırğa olub qulaqdan asılmalı, yadda qalmalı olur. Çünki “atalar sözü hikmətdir”, kəlamdır, dəyərlidir.

Xalqın atalar sözünə münasibəti, hörməti “Dədə Qorqud” dastanlarından lap aydın olur. Dədə Qorqudun hər kəlməsi, cümləsi əsrlər boyu ağızlardan-ağızlara dolaşaraq gəlməkdədir.

“Qorqud Ata Oğuz qovmunun müşkülünü həll edərdi: hər nə iş olsa Qorqud Ataya danışmayınca işləməzlərdi. Hər nə ki, bu yursa qəbul edərlərdi. Sözü tutub tamam edərlərdi”.⁷

Deməli, əslində atalar sözləri Dədə Qorqudların (Qorqud Ata) dilindən yayılmış və cəmiyyət tərəfindən yaşadılmış ifadələrdir. Bunlar məhz hökm şəklində, həm də ümumiləşmiş hökm şəklində qurulmuş ifadələrdir.

“Dədə Qorqud” dastanları ilə əlaqədar olan, bu dastanlardan yayılmış bir sıra misallar müasir “Atalar sözü” kitablarında qeyd və təsbit olunmuşdur. Məsələn, 1949-cu ildə nəşr olunan “Atalar sözü” kitabına daxil edilmiş aşağıdakı ifadələr “Kitabi-Dədə Qorqud”dan yayılmışdır.

Kül təpəcik olmaz.

At ayağı kölük olur, ozan dili çevik.

At yeməyən acı otlar bitməsə yaxşıdır.

⁷“Kitabi-Dədə Qorqud”, Bakı, 1962, səh. 11

Yata-yata yanımız ağrıdı, dura-dura belimiz qurudu.
Qonaq gəlməyən evlər yıxılsa yaxşıdır.
Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz.
Adını mən verdim, yaşını allah versin.
Oğlan gəldin, qız?

Dastanlarda atalar sözləri o qədər çoxdur ki, bu əsəri müəy-yən mənada, hətta ilk Azərbaycan atalar sözü məcmuəsi də adlan-dırmaq olar.

V.M.Jirmunski dastanlardakı “At ayağı kölük, ozan dili çə-
vik olur” misalını «пороворка» hesab edir.⁸Eyni sözləri “At işlər,
ər öyünür” misalı haqqında söyləmək olar.

“Dədə Qorqud” dastanlarında işlənən, lakin nədənsə “Atalar
sözü” kitablarına daxil edilməyən daha bir sıra misallar göstər-
mək olar:

Geyim qıcılısından, at çığırmasından (məlum olar).

Qarı düşmən dost olmaz.

Qaravaşa don geyirsən qadın olmaz.

Əzəldən yazılmasa qul başına qəza gəlməz.

Yad oğulu saxlamaqla oğul olmaz.

Ər malına qiyməyincə adı çıxmaz.

Qız anadan görməyincə öyüd almaz.

Qonşu haqqı-tanrı haqqı.

Baş əsən olsa, börk bulunmazmı olur?

Mən aşağı qulpa yapışıram, sən yuxarı qulpa yapışırsan.

Göy iraq, yer qatı.

Əski donun biti, öksüz oğlanın dili acı olur.

Sarımsaq odun yemədən içim göynər.

V.M.Jirmunski Dədə Qorqud ilə əlaqədar olan atalar sözləri
və bunların sonrakı taleyi haqqında öz tədqiqatında çox maraqlı
qeydlər etmişdir.

Azərbaycan dilinə məxsus atalar sözlərinə başqa bir qədim
mənəbdə – M.Kaşqarının məşhur “Divani-lügət-it-türk” əsərində

⁸*Важ:* Книга моего деда Коркута. Мүqəddimə. М.-Л., 1962, səh. 262.

də tez-tez rast gəlirik. Bu lüğətdəki atalar sözlərinin bir qismi müasir dilimizdə işlənmiş, bir qismi də müəyyən dəyişikliklərə məruz qalaraq bu günə qədər yaşayıb gəlmişdir. Buradan isə aydınlaşır ki, atalar sözləri də zaman keçdikcə arxaıqlaşır, yeniləşir və və müxtəlif dəyişmələrə məruz qalır. Odur ki, qədim mənbələrdə işlənmiş atalar sözlərinin tədqiqi çox maraqlıdır.

A.N.Kononov göstərir ki, mütəxəssislərin hesabladığına görə, Divanda 7500-ə qədər söz vardır, bu sözlərin müəyyən qismi həmin Divanda getmiş 290 atalar sözü və məsəl, dörd uzun mərsiyə, habelə xeyli miqdar hikmətli, frazeoloji ifadə, mahnı, dastan və s. ədəbi parçalarda əks olunmuşdur.⁹

F.Zeynalov isə S.Y.Malova əsaslanaraq qeyd edir ki, lüğətdə “8500 sözün elmi şərhı” verilməklə yanaşı, buraya “400-dən çox atalar sözü, zərbül-məsəl”, habelə xeyli “ədəbi-bədii parça” daxil edilmişdir.¹⁰

Divanda işlənən bəzi misalların daxilindəki bu və ya digər sözlər dəyişdirilsə də, bunların ümumi quruluşu və mənası öz sabitliyini bu günə qədər mühafizə edə bilmişdir.

Aşağıda bir neçə misal verməklə kifayətlənəcəyik:

M.Kaşğarının “Divan”ında işlənmiş olan “əwgəri бызағы öкүз болмас”¹¹ misalı müsair “Atalar sözü” kitablarında belə verilmişdir.

Ev danasından öküz olmaz (1949-cu il nəşri).

Ev buzovundan kələ olmaz (1949-cu il nəşri).

Ev kələsi öküz olmaz (1956-cı il nəşri).

“Divan”da getmiş “Күзäкү узун бахса әлик күймәс”¹² misalı müasir dilimizdə “Uzun kösöv əl yandırmaz” şəklində işlədilir.

⁹ А.Н.Кононов. Махмуд Кашкарский и его «Дивану лугат ит-турк», СТ, 1972, №1, səh.3-17.

¹⁰ F.Zeynalov. Mahmud Kaşğari və onun “Divan lüğət-it-türk” əsəri. S.M.Kırov adına ADU-nun Elmi əsərləri (Dil və ədəbiyyat seriyası), 1971, №5, səh.18-26

¹¹ М.Кошгарий. Девону луғотит турк, Тошкент, 1960, Ит., səh. 417.

¹² М.Кошгарий. Девону луғотит турк, Тошкент, 1960, Ит., səh. 418.

Müasir dilimizdə “Soyub-soyub quyruğunda sındırdı” (1949), “Soyub-soyub quyruğunda murdar eləmə” (1956), “Soyub-soyub quyruğunda yarımçıq qoyub”* (danışıqda) kimi variantları olan misal M.Kaşqaridə belədir: “Токум жүзүб кудрукта бирәкейма”.¹³

M.Kaşqarinin “Divan”ında işlədilmiş olan “От тутунсиз болмас, јirim јазуксиз болмас”¹⁴ misalı müasir dilimizdə aşağıdakı şəkilləri almışdır.

Od yanmasa, tüstü çıxmaz (1949).

Od olan yerdən tüstü çıxar (1949).

Yanan yerdən tüstü çıxar (1949).

Od olmasa, tüstü çıxmaz (1956).

Habelə “Divan”dakı “Алл чәриқдә, бiлрә типикдә”¹⁵ – “İgid dava meydanında, alim məclisdə (sayılar)” misalı, hazırda “İgid meydanda məlum olar” (49) şəklində işlədilir.

M.Kaşqari “arpa” sözünü şərh edərkən belə bir misal gətirir: “Арпасыз ат ашумас, арпасыз алп чериг сыјумаз» – Arpasız at qaçmaz, arxasız igid qələbə çalmaz.

Bu kimi misalların sayını artırmaq da olar. M.Kaşqarinin lüğətindəki atalar sözləri, şübhəsiz, xüsusi bir tədqiqat əsərinin mövzusu olmağa layiqdir.

Atalar sözləri istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatımızda çox geniş miqyasda işlədilən mühüm dil vahidləri olmuşdur. Nəsimi, Xətai, Füzuli, Qövsi, Vaqif, Zakir, M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir və s. kimi görkəmli söz sənətkarlarımız öz əsərlərində atalar sözlərinə tez-tez müraciət etmişlər. Məsələn, professor H.Araslı göstərir ki, Nizami öz əsərlərində azərbaycan dili atalar sözlərindən çox istifadə etmişdir.¹⁶

*Alliterasiya, qafiyə və fikrin nisbətən daha dəqiq (tam) ifadəsinə görə bu variant daha “düzgün” hesab edilə bilər.

¹³ Yəni orada, səh. 438.

¹⁴ Yəni orada, səh. 369..

¹⁵ Yəni orada, səh. 380.

¹⁶Bax: H.Araslı. Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. “Nizami Gəncəvi” (məqalələr məcmuəsi), B., 1947, səh. 25.

Müasir dövrümüzdə isə bədii əsərlərdə atalar sözünün miqdarı daha da çoxalmaqdadır.

Atalar sözünün toplanması və nəşri məsələləri İ.İbrahimovun “Atalar sözü və məsəllər” əsərində ətraflı işıqlandırılmışdır.¹⁷

Dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif dillərin atalar sözlərindən bəhs edən tədqiqat əsərləri çoxdur. Bunların hamısını sadalamağa ehtiyac olmadığından yalnız bir neçəsinin üzərində dayanmağı lazımlı bilirik.

Rus atalar sözünün tədqiqi məsələlərinə əsasən XIX əsrdən başlanılmışdır. Hələ 1823-cü ildə P.Sneqiryov yazmışdı:

“Hər bir əsrə məxsus atalar sözləri vardır ki, bunlar həmin dövrün tarixi və əxlai həqiqətlərini bizə açır”.¹⁸ Həmin müəllif başqa bir əsərində atalar sözünün xalqın dil tarixi ilə bağlı olduğuna diqqəti cəlb edir. “Xalqın və dilin tarixi ilə sıx əlaqədar olan atalar sözləri xalqın həyat şəraitini öyrənmək üçün bir abidə və tarixini öyrənmək üçün bir dərslik hesab edilə bilər”.¹⁹

Xalqın həyat şəraitini və tarixini öyrənmə məqsədi ilə müəllif atalara sözlərini bir neçə prinsip üzrə qruplaşdırmağın mümkün olduğunu irəli sürür. O, rus atalar sözlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır: a) zamana görə (xronoloji prinsip); b) məkana görə (topoqrafik prinsip); c) xalqa görə (etnoqrafik prinsip).

Atalar sözləri öz mənşəyinə görə isə aşağıdakı qruplara bölünür: a) əsil, sırf rus atalar sözləri; b) alınma atalar sözləri; c) qarışıq atalar sözləri.

Müəllif göstərir ki, istifadə dairəsinə görə də atalar sözlərini iki qrupa (çox işlək olanlar, az işlənlər) bölmək olar.

XIX əsrin daha bir sıra tədqiqatçıları rus atalar sözlərindən bəhs etmişlər. N.Ostroumov atalar sözləri ilə folklorun digər janrları arasında bir o qədər fərq görməmişdir.²⁰

¹⁷Bax: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar. B., 1965, səh. 124-127.

¹⁸П.Снегирев. Опыт рассуждения о русских пословицах. М., 1823, səh.4.

¹⁹П.Снегирев. Русские в своих пословицах. Кн. М., 1834, səh.6.

²⁰Bax: Н.Остроумов. Этнографические материалы, вып. III, 1895.

V.Perets əsas diqqətini atalar sözlərinin mənşəyi məsələsinə cəlb etmişdir.²¹

Bu əsrdə rus atalar sözlərinin ən böyük tədqiqatçısı kimi V.Dal diqqəti cəlb edir. V.Dalın rus leksikoqrafiyasında, folklor-şünaslığında xidmətləri o qədər məlum və məşhurdur ki, biz onun xidmətləri üzərində dayanmağı lazım bilmirik. Otuz minə qədər rus atalar sözünün toplamış bu nəhəng müəllif ümumiyyətlə atalar sözünün tədqiqatına bir çox yeniliklər gətirmişdir.

V.Dal müxtəlif xalqların atalar sözlərindəki oxşarlığa, bənzərliyə çox heyrətlənirdi.

Müəllif atalar sözünü öz kitabında mövzular üzrə qruplaşdırır, tərtib işində əlifba sırasına əsaslanmağı elmi iş hesab etmirdi.

V.Dalın xidmətləri haqqında çoxlu elmi və kütləvi tədqiqat əsərləri yazılmışdır.²²

Atalar sözlərinin dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi prosesi Sovet hakimiyyəti illərində, xüsusi ilə də son zamanlarda böyük vüsət kəsb etmişdir.

P.A.Filippovskaya özünün “Rus atalar sözlərinin sintaktik quruluşu haqqında” adlı namizədlik dissertasiyasında atalar sözlərinin sintaksisinə dair məsələlərdən bəhs etməklə bərabər, eyni zamanda şifahi xalq yaradıcılığı janrları və xüsusi ilə atalar sözlərinin leksikası haqqında da müəyyən fikirlər söyləyir.

O göstərir ki, şifahi xalq yaradıcılığı dilinin müasir ədəbi dil nöqtəyi-nəzərindən öyrənilməsi dilçilik elmi üçün vacib məsələlərdən biridir. Çünki onun yaradıcısı və onu nəsillərdən-nəsillərə verən xalqdır, xalqın müxtəlif dialekt və şivələridir. Buna görə də bədi ədəbiyyatın dilinə nisbətən şifahi xalq yaradıcılığının dilində dialekt xüsusiyyətləri daha çoxdur.²³

Şifahi xalq yaradıcılığı dilinin canlı dil ilə daha çox yaxınlığı da bununla izah edilir.

²¹ В.Пертс. Из истории пословиц. СПб, 1898.

²²Вах: М.Булатов, В.Порудоминский. Собирал человек слова. М., 1966.

²³ П.А.Филипповская. О синтаксическом строе русских пословиц (nam.diss.), Казань, 1955, səh.29.

Şifahi xalq yaradıcılığı dilinin qədimliyi və onun ümumxalq dilinin yaranması və inkişaf etməsindəki rolundan bəhs edərək müəllif yazır: "...Odur ki, şifahi xalq yaradıcılığı, dil tarixinin öyrənilməsində əsas mənbələrdən biri hesab edilir".²⁴

Müəllif şifahi xalq ədəbiyyatının janr xüsusiyyətlərindən və bu janrların dilindən bəhs edərək yazır: "Ümumxalq dilinin xüsusi forması olan, ümumxalq dilində ən yaxşı xüsusiyyətlərin xalqın yaradıcı sənətkarları tərəfindən işlənilməsi nəticəsində dilin milli xüsusiyyətlərini əks etdirən bir forma kəsb etmiş olan şifahi yaradıcılıq dilini təfərrüatına qədər öyrənmək üçün ayrı-ayrı janrların dili öyrənilməlidir".²⁵

Müəllif rus atalar sözünün dil nöqteyi-nəzərindən başqa xalq yardıcılıq janrlarından fərqli xüsusiyyətləri üzərində ətraflı dayanır.

Xüsusilə başqa janrlara nisbətən müasir dövr üçün atalar sözünün tərkibində arxaizmlərin, dialetizmlərin az miqdarda canlı nitq ünsürlərinin olduqca miqdarda iştirak etməsi ilə səciyyəyəldir".²⁶

Rus atalar sözlərinin əsasən sintaksisindən bəhs etsə də, A.N.Şram bu sözlərin leksikasına da müəyyən qədər toxunmalı olmuşdur. O göstərir ki, "atalar sözü nitqdəki vəzifəsinə görə və quruluşca cümlə quruluşuna malik olan sabit frazalaradır, yəni frazeologizmlərdir".²⁷

V.P.Felitsina öz tədqiqatını bilavasitə atalar sözlərinin leksikasına həsr etmişdir.²⁸Müəllif rus atalar sözünün leksikasını iki böyük qrupda cəmləşdirir: ümumxalq rus dili leksikası və dialekt leksikası. Müəllif habelə atalar sözünün lüğət tərkibində alınma sözlərin olduğunu təbii bir hal sayır və rus dilindəki bu vəziyyəti rusların vaxtı ilə Şərq və Qərb ilə apardığı ticarətlə izah edir. Bu

²⁴ П.А.Филипповская. О синтаксическом строе русских пословиц (нам.дисс.). Казань, 1955, səh.34.

²⁵Yenə orada, səh. 62-63.

²⁶Yenə orada, səh. 70.

²⁷ А.Н.Шрамм. Наблюдения над синтаксическим строением русских пословиц (нам.дисс.). М., 1954, səh.6.

²⁸ В.П.Фелицына. Лексика русских пословиц (нам.дисс.), Л., 1951.

əsərdə diqqəti cəlb edən bir cəhəöt də budur ki, burada “yalnız atalar sözlərinə məxsus olan sözdüzəltmə vasitələrindən” geniş bəhs olunur.

Dilin leksik sistemində atalar sözünün yeri, mövqeyi məsələsi də rus dilçi-tədqqatçılarını çox məşğul edir. Bu sahədə S.Q.Qavrinin tədqqiat əsərləri diqqəti cəlb edir.

“Bir frazeoloji anlayış kimi atalar sözü...öz yerini tapmalıdır”²⁹ – deyən Qavrin göstərir ki, atalar sözünü frazeoloji vahidlərin tərkibinə daxil etmək daha məqsədəuyğundur”.³⁰Çünki bunlar da “hər bir nitq aktı zamanı ayrı-ayrı sözlərdən təşkil olunmur, hazır şəkildə nitqə daxil edilirlər”.³¹

Belarus atalar sözlərinin leksikasından bəhs edən A.S.Aksomitov onlardan üç əsas leksik qrup olduğunu müəyyənləşdirir.

Birinci qrupa belarus dilinin əsas lüğət fondu və lüğət tərkibinə daxil olan sözlər daxildir ki, bu sözlər müasir belarus dilində də eyni mənada işlənir.

İkinci qrupa elə sözlər ayrılıb fərqləndirilmişdir ki, bu sözlər atalar sözünə bir aforistik mənə gətirmək ilə yanaşı, fərdi şəkildə və obrazlılıq məqsədi ilə işlədilmiş olur.

Çünki bu qrupa “frazеoloji-bağlı mənası olan və metaforik işlənən” sözlər daxil edilir. Bu kimi sözlər “yalnız müəyyən qrup və ya məhdud qrup sözlərlə birlikdə işlənib sabit birləşmələr təşkil edir”.³²

Müəllif atalar sözlərinin dilindəki sözləri işlənilmə dairəsinə görə iki qismə (məişət leksikası və ictimai leksika) ayırır. Bu əsərdə atalar sözlərindən ədəbi dilə daxil olan bir sıra leksik və frazeoloji vahidlər haqqında maraqlı məlumat diqqəti cəlb edir.

²⁹ С.Г.Гаврин. Вопросы лексико-семантического и грамматического анализа в фразеологических единицах современного русского языка (nam.dis.avtoref.). М., 1962, səh. 14.

³⁰ С.Г.Гаврин. Изучение фразеологии русского языка в школе. Учпедгиз, М., 1960, səh.26.

³¹Yenə orada.

³² А.С.Аксомитов. Лексика белорусских пословиц XIX века в связи с общей фразеологией (nam.dis..avtoref.). М., 1958, səh.17.

Gürcü atalar sözləri dilçilik planında L.Lejava tərəfidən tədqiq olunmuşdur.³³ Burada atalar sözlərinin morfoloji, sintaktik, leksik və s. xüsusiyyətləri şərh və izah edilir. Müəllif göstərir ki, atalar sözləri xalqın həyat müşahidəsi nəticəsində meydana gəldiyindən, xalqın gündəlik həyat, əmək prosesləri, kənd təsərrüfat alətləri, qohumluq münasibətləri, bitki və heyvan adlarını ifadə edən sözlər burada geniş miqyasda işlədilmiş olur.

Türk dillərinin də atalar sözləri son zamanlar tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməkdədir.

R.Sarsenbayev “Qazax atalar sözləri və məsəllərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlı namizədlik dissertasiyasında atalar sözlərinin leksikasına dair bəzi yeni mülahizələr yürüdü. O göstərir ki, atalar sözləri və məsəllər bu və ya digər xalqın dilinin tarixi inkişafının məhsulu olmaq etibarını ilə, dildə əsrlər boyu baş vermiş leksik dəyişmələri özündə əks etdirir.³⁴

R.Sarsenbayev qazax atalar sözlərinin leksikasına məxsus olan aşağıdakı xüsusiyyətləri göstərir:

1. Müasir ədəbi dil üçün də məhsuldar olan söz və sözyaradıcı ünsürlər. Lakin belə sözyaradıcı ünsürlər müasir ədəbi dildə başqa leksik və qrammatik yolla söz yarada bilmir. Deməli, söz və sözyaradıcı ünsürlər müasir dil üçün öz ilk söz yaradıcılıq forması etibarını ilə köhnəlmişdir. Hazırda bu ünsürlər yeni söz yaratmır.

2. Müxtəlif fonetik və morfoloji dəyişikliklərə uğramış sözlər.

3. Dildə istifadə dairəsi daralmış sözlərdir ki, belə sözlərdən ancaq atalar sözləri və məsəllərdə istifadə edilir.

Atalar sözlərində olan arxaizmlərdən bəhs edərək, dissertant arxaizmləri leksik və qrammatik arxaizmlər başlığı altında iki qrupa bölür.

Leksik arxaizmlərə dissertant qədim qazax sözlərini, habelə fonetik və semantik dəyişikliklərə uğramış ərəb-fars sözlərini daxil edir.

³³ Л.Лежава. Язык грузинских пословиц (nam.diss.avtoref.), Тбилиси, 1954.

³⁴ Р.Сарсенбаев. Лексико-стилистические особенности казахских пословиц и поговорок (nam.diss.avtoref.), Алма-Ата, 1961.

Qrammatik arxaizmlərə isə arxaikləşmiş söz köklərindən müasir sözdüzəldici şəkilçilərlə düzəldilən leksik vahidlər daxil edilir.

Qazax atalar sözlərinin leksikasını tədqiq edən R.Sarsenbayev belə nəticəyə gəlir ki, qazax atalar sözlərində neologizmlərə çox az təsadüf edilir ki, bu da atalar sözləri və məsəllərin keçmiş əsrlərin məhsulu olması ilə izah edilir. Yeni yaranmış atalar sözləri və məsəllər isə ümumxalq dilində işlənən sözlərin köməyi ilə düzəldiyindən, bunlarda yeni sözlərə az təsadüf edilir.

Qazax atalar sözlərinin yaranması yollarından bəhs edərək, dissertant bu sahədə üç əsas üsulun mövcud olduğunu qeyd edir.

1. Ümumtürk mənşəli atalar sözləri;
2. Əsil qazax atalar sözləri;
3. “Alınma” atalar sözləri.

Dissertant göstərir ki, bununla yanaşı qazax dilində elə atalar sözlərində də təsadüf edilir ki, onlar başqa dillərdə də eyni mənada işlədilir.

Bu müvaziliyi müəllif həmin xalqların ictimai-iqtisadi həyatının ümumiliyi, dünya görüşlərinin oxşarlığı və düşüncə tərzinin eyniliyi ilə izah edir.

Tatar atalar sözlərini tədqiq edən R.Müzəffərov əsas diqqətini atalar sözünün folklorun başqa janrlarından fərqləndirməyə yönəldir və yazır: “Bizim zənnimizcə, atalar sözünü məsəllərdən ayıraraq müstəqil bir janr kimi tədqiq etmək lazımdır”.³⁵

Atalar sözlərinin dil sistemində yeri hələ də qəti şəkildə müəyyənləşdirilməmişdir. Gördüyümüz kimi, bəzi tədqiqatçılar atalar sözlərini də frazeologiyaya daxil edib bunlardan bir dil vahidi kimi bəhs edirlər. Bəziləri isə atalar sözlərini “dil sistemindən xaricdə” öyrənməyi tələb edir. Bu barədə məlum olan çoxlu ədəbiyyat var ki, onları burda sadalamağa ehtiyac yoxdur. Bizim fikrimizcə, atalar sözü frazeologiyaya daxil edilməklə yanaşı, bu frazeologiyanın daxilində çox səciyyəvi və xüsusi mövqe tutur. Eyni zamanda atalar sözlərinin daxilində bir sıra səciyyəvi frazeoloji

³⁵ Р.Музаффаров. Татарские народные пословицы (nam.diss.), Казань, 1959, səh.24.

birləşmələrin ola bilməsi mümkündür. Məsələn, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğət”³⁶ində “arx” sözünün maddəsində getmiş olan “arxa bir də su gələr” ifadəsi “Arxa ki, su gəlir, ümid var bir də gələr” (1956) atalar sözünün tərkibindən ayrılmışdır.

Atalar sözlərini frazeologiyaya daxil edən dilçilər atalar sözlərində olan sözlərin məcazi mənada ifadəsinə əsaslanaraq bu nəticəyə gəlirlər. Onların fikrincə, “kəlləni yerə atmaq”, “əli boş çıxmaq”, “əl gəzdirmək”, “ağzını təmiz saxlamaq”, “ürəyindən xəbər vermək”, “gözündən pərdə asmaq”, “burnunun ucunda danışmaq”, “bir qulağından alıb o biri qulağına vermək”, “gəmiləri dəryada batmaq” və s. idiomların tərkibində işlənmiş sözlər öz lüğəti mənalarından uzaqlaşdıqları kimi, “Arpa yemiş at mənzil kəsər”, “Quyuya su tökməklə sulu olmaz”, “Əsil almaq asandır, saxlamaq çətin”, “Cücəni payızda sayarlar” və s. atalar sözlərinin tərkibindəki sözlər də məcazi mənada işlənir.

Doğrudur, idiomlarda olduğu kimi, atalar sözlərində də gözəl məcazi mənalılıq xüsusiyyəti vardır. Lakin idiomlarda olan məcaziləşmə ilə atalar sözlərində olan məcaziləşməni eyniləşdirmək olmaz. Belə ki, idiomun tərkibində işlənmiş ayrı-ayrı sözlər məcazi mənada ifadə etdiyi halda, atalar sözlərində işlənmiş ayrı-ayrı sözlər deyil, bütövlükdə atalar sözü məcazi mənada işlənilir. Bu və ya digər atalar sözünün tərkibində işlənən sözlərin hamısı birlikdə ilkin leksik mənasından uzaqlaşaraq, bu və başqa ümumi – fəlsəfi mənada kəsb edir.

Atalar sözlərinin mənasının belə məcaziləşməsi, heç də onun tərkibində olan sözlərin mənasının məcaziləşməsi demək deyildir. Əksinə, bu və ya digər atalar sözünün məcazi mənada ifadə etmə xüsusiyyəti, onun tərkibində işlənən sözlərin öz leksik mənalarından uzaqlaşmasına səbəb olur. Deməli, atalar sözlərinin məcazi mənada ifadə etməsinə onun tərkibində olan sözlərin öz leksik mənalarından uzaqlaşması səbəb deyil, əksinə, atalar sözləri daxilində

³⁶Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, B., 1966, səh. 128.

də işlənən sözlərin məcazi mənada işlənməsi, həmin atalar sözü-
nün özünün bütövlükdə məcazi mənə ifadə etmə xüsusiyyətinə
malik olmasının nəticəsidir.

Başqa sözlə desək, atalar sözlərinin tərkibində işlənmiş bu və
ya digər sözün məcazi mənə kəsb etməsinə səbəb həmin atalar söz-
lərinin özünün bütövlükdə məcazi mənəyə malik olmasıdır.

Azərbaycan atalar sözlərinin dil xüsusiyyətləri bu vaxta kimi
xüsusi bir tədqiqat obyektı olmamışdır. Tam başqa məsələlərdən
bəhs edən bəzi müəlliflər bir sıra hallarda müəyyən münasibətlər-
lə atalar sözlərinin dilindən də az-çox danışmalı olmuşlar.

“Atalar sözü və məsəllər” haqqında dissertasiya yazmış olan
İ.İbrahimov əsərinin xüsusi bir bölməsini bunların bədii xüsusi-
yyətlərinə həsr etmişdir.

“Atalar sözünün bədiiliyini təmin edən amillərdən biri və ən
mühümü dildir”³⁷ – deyən müəllif bir sıra tam və dəqiq olmayan
fikirlər də irəli sürmüşdür ki, bunlar etiraz doğurur.

İ.İbrahimov yazır: “Atalar sözünün sərfi və nəhvi quruluşun-
dan bəhs edərkən onların sövti xüsusiyyətindən və onlarda nitq
kateqoriyalarının³⁸ iştirakı məsələsi ətrafında danışmaq artıqdır.
Çünki əvvəla, yalnız atalar sözü üçün səciyyəvi sayılan qabarıq,
aydın hiss edilən sövti xüsusiyyətlər yox kimidir. Digər tərəfdən
atalar sözlərinin nitq kateqoriyaları ilə münasibəti məsələsi o qə-
dər aydındır ki, bu xüsusda az da olsa danışmaq yersizdir. Təkcə
bunu demək kifayət edər ki, atalar sözü və məsəllərdə Azərbay-
can dilinin əsas və qeyri-əsas nitq kateqoriyaları iştirak edir”.³⁹

Dəqiq müşahidələr göstərir ki, atalar sözlərində çox səciyyəvi
sövti (fonetik) xüsusiyyətlər vardır. Bu maraqlı xüsusiyyətlərdən
alliterasiya, assonans, ritm və s. kimi məsələləri qeyd etmək olar.

³⁷İ.İbrahimov. Atalar sözü və məsəllər. “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına
dair tədqiqlər”. B., 1961, səh. 163.

³⁸Müəllif “Nitq kateqoriyaları” dedikdə nitq hissələrini nəzərdə tutur. Bu,
həmin sitatdakı sonrakı sözlərdən də aydın olur.

³⁹M.İbrahimov. Atalar sözü və məsəllər. “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına
dair tədqiqlər”. B., 1961, səh. 171.

Atalar sözlərinin “nitq kateqoriyalarına münasibəti” məsələsi haqqında da eyni sözü söyləmək olar. Məsələ burasındadır ki, bəzi nitq hissələri atalar sözlərində az, bəziləri çox iştirak edir.

Atalar sözlərindən az-çox bəhs açan digər alim Ə.Qarabağlıdır. Ə.Qarabağlı atalar sözlərinin bədii və şəkli xüsusiyyətlərindən, onların təlim və tərbiyəvi əhəmiyyətindən danışandan sonra belə bir xüsusi başlıq vermişdir:” Atalar sözü və məsəllərin dili haqqında”.⁴⁰ Müəllif burada müəllimlərə “atalar sözlərinin variantları üzərində iş aparmağı tövsiyə edir ki, təlim prosesində bunun çox böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki “eyni atalar sözü ayrı-ayrı rayonlarda, o yerin ləhcə və şivəsini əks etdirir”.⁴¹

Azərbaycan atalar sözlərinin dilini ilk dəfə və nisbətən geniş şəkildə təhlil edən dilçi-alim S.Cəfərov olmuşdur. Müəllif Azərbaycan dilinin leksikasına həsr etdiyi kitabında atalar sözlərinin bir sıra dil xüsusiyyətlərini işıqlandırmışdır.⁴²Burada atalar sözü-nün hikmətli sözlərdən və məsəllərdən fərqi, atalar sözlərinin sintaktik xüsusiyyətləri (cüttərkibli və təktərkibli cümlələr şəklində olan atalar sözləri), atalar sözlərinin mənaca qruplaşdırılması və s. problemlərin şərhinə geniş yer verilmişdir.

Azərbaycan dilçilərinin çoxu yalnız öz əsas mövzuları ilə əlaqədar atalar sözlərinə də müraciət edirlər. Məsələn, bir yazıçının dilindən bəhs edən müəllif həmin yazıçının işlətdiyi atalar sözlərini də qeyd etməklə öz işini bitmiş hesab edir. Olsa-olsa, yazıçının atalar sözünün necə dəyişdirib işlətdiyi ayrı-ayrı nümunələr əsasında izah edilir. Bu hallarda heç bir ümumiləşdirmə verilmir. Habelə bir dialektin dil xüsusiyyətindən danışan tədqiqatçı həmin dialektə məxsus atalar sözlərini sadalamaqla kifayətlənir.

M.Cahangirov C.Cabbarlının şeirlərinin dilində aşağıdakı tipli atalar sözlərinin işləndiyini qeyd edir:

“a)Gələrmə buğda-çırpasan nə qədər boş çuvaldan?

b)Ay molla, nə var, əgri otur, düz danış hər an!

⁴⁰ Ə.Qarabağlı. Məktəbdə şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi. Azərtədrisnəşr, Bakı, 1961, səh. 65.

⁴¹ Yəne orada.

⁴² S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. B., 1958, səh. 104-115.

- c) Boyasan rəng ilə daşı, yenə daşdır, nə ki zər.
- ç) Tiri gözündə görməyir, özgədə keysuyabdır.
- e) Qoydu yenə də köhnə tası, köhnə hamama.
- d) Düşən ağaclara çox şəxs baltasın çalar” və s.⁴³

“Bədii əsərin dilində yazıçı atalar sözünü surətin nitqi içəri-sində əridir və onu məzmunu bağlayır”,⁴⁴ – deyə yazan Ə. Bağırov Azərbaycan sovet romanlarında işlənmiş bir sıra atalar sözlərini misal gətirir.

Bir sıra lüğətlərdə⁴⁵ müxtəlif məqsədlər üçün atalar sözlərinin verilməsini də tədqiqat işi hesab etmək olar.

Adətən filologiyamıza atalar sözündən bəhs edənlər, hər şeydən əvvəl, bunları zərbi-məsəllər ilə müqayisə edib qarşılaşdırmağa cəhd göstərirlər. Bununla da, obyektiv olaraq tədqiqat predmeti məhdudlaşdırılır, atalar sözlərinin (və digər müqayisə edilən vahidlərin) başlıca əlamətləri arxa plana keçirilir.

Digər tərəfdən, atalar sözünün tədqiqində praktika nəzəriyyəni qabaqlamış və onu üstələmişdir. Doğrudan da, nəşr olunan bütün “Atalar sözü” kitablarına “məsəllər, zərbi-məsəllər, aforizmlər, qanadlı sözlər” (B. Tahirbəyov) kimi vahidlər daxil edilir və beləliklə, bunlar da oxuculara “atalar sözü” kimi təqdim edilir. Lakin bu cəhət heç də bütün bu anlayışları eyniləşdirmək üçün bir əsas vermir. Odur ki, müvafiq terminlər ilə əks etdirilən obyektlərin başlıca xüsusiyyətləri, oxşar və fərqli cəhətləri hələ də öyrənilməmiş qalır.

⁴³Bax: M. Cahangirov. C. Cabbarrinin leksikası və qrammatik xüsusiyyətləri (nam. dis.), B., 1951, səh. 99-100.

⁴⁴Ə. A. Bağırov. Azərbaycan sovet romanlarının dil xüsusiyyətləri (1946-1950) (nam. dis.), B., 1955, səh. 192.

⁴⁵Bax: Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I-II cildlər.

Татарско-русский словарь, М., 1966.

Краткий фразеологический словарь русского и туркменского языков, Ашхабад, 1963 və s.

ZƏRBİ-MƏSƏLLƏR

Filologiyamızda zərbi-məsəl və məsəl terminləri hələ də diferensiallaşıb dəqiqləşməmişdir. Bu iki termin sinonim hesab edilir və çox zaman bir-birinin əvəzində işlənir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğət”ində *məsəl* sözü *zərbi-məsəl* ilə eyniləşdirilir. *Zərbi-məsəl* isə belə təfsir olunur: “Məsəl kimi söylənilən məşhur söz, xalq ifadəsi, atalar sözü”.

Bu şərhə etiraz etmək olar. “Xalq ifadəsi” birləşməsi qeyri-müəyyəndir və çox şeyi bildirə bilər ki, bunlar heç də “məsəl” və ya “zərbi-məsəl” hesab edilməz. Burada “məsəl” və “atalar sözü”nün də eyniləşdirilməsinə etiraz etmək olar.

Bununla belə, həmin izahatın xeyrinə də aşağıdakıları söyləmək mümkündür: izahlı lüğət sözlərin terminoloji mənalərini deyil, ümumxalqı mənalərini şərh edir. Ümumxalq dilində isə məsəl ilə atalar sözü o qədər də fərqləndirilmir. Belə fərqləndirmə elm üçün zəruridir. İzhahlı lüğətdə bu terminlərdən “zərbi-məsəl” əsas alınmış, “məsəl” isə ayrıca şərh olunmamışdır. Hər bir izahlı lüğət isə hər şeydən əvvəl dilçilik əsəridir. Məlum olur ki, dilçilik elmi üçün “zərbi-məsəl” işlənməsi daha düzgün və zəruridir.

“Məsəl” sözü mənaca yayğındır və nisbətən daha geniş anlayışları əks etdirir. Müəyyən yığcam əhvalat, hadisə, rəvayət də məsəl hesab oluna bilər. Habelə bəzən lətifə, təmsil, misal, xatirat da məsəl kimi təqdim edilir. Beləliklə, “məsəl” daha çox ədəbiyyatşünaslıq termini keyfiyyətinə malikdir. Heç də təsadüfi deyildir ki, ədəbiyyatşünaslıq terminləri sırasına “zərbi-məsəl” termini daxil edilmir, yalnız “məsəl” işlədilir.⁴⁶

Azərbaycan dilçiliyində “zərbi-məsəl” əvəzinə məsəl işlənməsi yalnız inersiya ilə, ənənənin təsiri ilə əlaqədar olmuşdur. (Həm də burda yığcamlığın, iki söz əvəzinə bir sözün əlverişli olmasının əhəmiyyəti vardır).

Lakin elmi dəqiqlik naminə “məsəl” yox, bir dilçilik termini kimi “zərbi-məsəl” işlətməyi təklif edirik. *Məsəl* danışılan, təsvir

⁴⁶*Bax:* Ə.Mirəhmədov. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, 1978.

edilən, nümunə çəkilən hadisə, əhvalatın özüdür, bu məsəldən çıxarılan ümumi nəticə isə *zərbi-məsəldir*. Biri ədəbiyyatşünaslıq, digəri dilçilik terminidir.

Beləliklə, dilçilik əsərlərində işlədilmiş *məsəl* terminini *zərbi-məsəl* mənasında başa düşmək lazım gəlir.

Azərbaycan dilçiliyində *zərbi-məsəl* ilə *atalar sözü* anlayışlarının hüdudu hələ də tam dəqiqləşdirilməmişdir. Bu vəziyyətin bir səbəbi obyektin özünün mürəkkəbliyi, həmin hadisələr arasında hüdudun çox da dəqiq və aydın olmamasıdır. Digər səbəb bu problemin hələ də geniş, ətraflı tədqiq edilməməsidir. Bu işdə rus dilinin müvafiq terminlərinin bəzi məsələlərdə dolaşmış şəkildə şərhə də mənfi təsir göstərmişdir.

Bu vaxta qədər Azərbaycan atalar sözü və *zərbi-məsəllərini* öyrənən tədqiqatçılar adətən, “atalar sözü” terminini rus dilindəki *поговорка* sözünün qarşılığı kimi, habelə “*zərbi-məsəl*” (“*məsəl*”) terminini rus dilinə məxsus *поговорка* sözünün qarşılığı kimi alıb izah etmişlər və rus tədqiqatçılarının *поговорка*, *поговорка* haqqında irəli sürdüləri mülahizələri, elmi fikirləri mexaniki olaraq Azərbaycan dilindəki atalar sözlərinə və *zərbi-məsəllərə* də tətbiq etmişlər.

Halbuki məsələyə dərindən və elmi şəkildə baxıldıqda aydın olur ki, hər iki dildə işlədilən və yuxarıda qeyd olunan terminlər heç də həmişə bir-birinə müvafiq gəlmir. Çünki digər bir çox sabit birləşmələr kimi, atalar sözləri və *zərbi-məsəllər* də xalqın uzun əsrlik tarixi inkişafı, ədəbiyyatı, adəti və ənənəsi, səciyyəvi həyat tərzi və s. ilə bağlıdır.

Bəzi nəzəri mənbələrdə bu terminlərdən “atalar sözü”nü *поговорка*, “*zərbi-məsəlləri*” *поговорка* kimi alıb işlətsələr də, əslində praktik olaraq bunlar tamamilə bir-birinə müvafiq deyildir. Bu cəhəti biz Azərbaycan lüğətçiliyinin çox düzgün hərəkətində görürük. Bizim lüğətçilərimiz rusca-azərbaycanca lüğətlər tərtib edərkən bu terminlərin bir-birinə heç də tam müvafiq gəlmədiyini göstərmişlər.

Prof. Ə.H.Orucovun rəhbərliyi ilə nəşr olunmuş “Rusca-azərbaycanca lüğət”də rus dilindəki “пословица” və “поговорка” sözləri belə verilmişdir:

Пословица – atalar sözü; zərbi-məsəl.⁴⁷

Поговорка – 1.Məsəl, zərbi-məsəl; 2.Atalar sözü.⁴⁸

Rus dili üçün *пословица* və *поговорка* terminləri bir-birindən fərqli olsa da, bu fərqləri olduğu kimi Azərbaycan dilinə köçürmək olmaz. Bizim atalar sözü ifadəmizdə həm *пословица*, həm də *поговорка* ünsürü var. Habelə *пословица* sözündə həm *atalar sözü*, həm də *məsəl* ünsürü var.

Beləliklə, məlum olur ki, atalar sözü və zərbi-məsəl məfhumları başqa-başqa məfhumlardır. Bunlar tam məna və məzmunə malik deyildir. Bunların fərqi nədən ibarətdir?

Azərbaycan atalar sözü və zərbi-məsəllərinin dili üzərində ilk tədqiqat işi aparan S.Cəfərov yazır ki, “...məsəllərdə atalar sözlərindən fərqli olaraq fikir nisbətən daha tam şəkildə ifadə olunur”.⁴⁹ Rus dili atalar sözləri və zərbi-məsəlləri üzərində tədqiqat işi aparan N.A.Filippovskaya yazır ki, “...atalar sözlərindən fərqli olaraq zərbi-məsəllər tam fikir ifadə etmir, bəlkə fikrin ünsürlərini (элемент мысли) ifadə edir, obrazlı bir ifadə təşkil edir, cümlə üçün konstruktiv material olur”.⁵⁰

Təxminən bir-birinə zidd olan bu fikirlərin hansı doğrudur? Müəlliflərin biri göstərir ki, zərbi-məsəllər atalar sözünə nisbətən fikri daha tam ifadə edir, digəri isə yazır ki, zərbi-məsəllər tam fikir deyil, onun ünsürlərini ifadə edir.

Bizə belə gəlir ki (və aşağıdakı izahatdan da aydın olacaqdır ki), bu müəlliflərin hər ikisi haqlıdır. Nə üçün? Əvvəla, ona görə ki, müəlliflər iki ayrı-ayrı müstəqil dillərə məxsus kateqoriyalardan bəhs etdikləri üçün onların müxtəlif nəticələrə gəlməsi tama-

⁴⁷*Bax:* Rusca-azərbaycanca lüğət, II cild, B., 1959, səh. 302.

⁴⁸ Yənə orada, səh. 224.

⁴⁹S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. B., 1958, səh. 115.

⁵⁰ Н.А.Филипповская. О синтаксическом строе русских пословиц (namizədlük dissertasiyası), Казань, 1955, səh.28.

milə təbiidir. İkinci tərəfdən, prof. S.Cəfərov zərb-məsəllərin daha çox mənşəyi ilə, yaranması ilə əlaqədar öz mülahizələrini yürütmüşdür. N.A.Filippovskaya isə zərbi-məsəllərin inkişafını, hətta zərbi-məsəllik xüsusiyyətindən uzaqlaşacaq dərəcədə olan inkişafını nəzərdə tutub hökm vermişdir.

Məlumdur ki, hər bir dil vahidi kimi, zaman keçdikcə, həyatın, cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq atalar sözü və zərbi-məsəllər də dəyişir, müxtəlif şəkillər alır, məzmunca yeni-yeni keyfiyyətlər kəsb edir və s.

Odur ki, bəzən verilmiş olan təriflər həm düzgün, həm də müəyyən qədər yarımçıq olur. Daim dəyişməkdə olan, müxtəlif cəhətlərə doğru inkişaf edən və milli həyat tərzini ilə çox bağlı olan zərbi-məsəlləri müəyyən etmək, fərqləndirmək çox çətindir. Təsədüfi deyildir ki, bir sıra dillərə məxsus atalar sözləri və zərbi-məsəlləri tədqiq edən yoldaşlar da (hamısı) bu çətinliyi qeyd etməkdədirlər.

Əslində konkret bir şərait ilə, əhvalat ilə bağlı olaraq meydana gələn məsəllər və inkişafı prosesində iki istiqamət üzrə yol keçmiş olur. Biz hər hansı əsl (“klassik”) məsəli eşidəndə həmin məsəl ilə əlaqədar hadisə də az-çox dərəcədə gözümüz önündə canlanır. Məsələn, belə bir ifadə eşidirik.

“Səndən oğul dağı getməz, məndən quyruq dağı”.

Hər bir azərbaycanlı bu ifadəni eşidən kimi guya ilan ilə kəndli arasında baş vermiş məşhur əhvalatı da xatırlayır. Halbuki xalq içərisində yüzlərlə belə məşhur rəvayətlər vardır ki, hər rəvayətin sonu çox ibrətamiz bir sonluq ilə bitir. Bu rəvayətlərin son nəticələri isə gah atalar sözü, gah da zərbi-məsəl hesab edilir. Nə qədər ki, geniş xalq kütlələrinin şüurunda bu ifadələrin törəməsinə səbəb olan əhvalat hələ qalmaqda davam edir, bunlar unudulmamışdır, həmin ifadələr məsəl hesab edilir. Çünki məsəldə deyilən fikrin yarandığı şərait (əhvalat da) hələ xalqın yadındadır. Məsələn, tənbellər ilə əlaqədar olan söhbətlərdə işlənən “Mənim də yerimə “yandım” de” – ifadəsini eşidərkən hər kəs bu ifadənin kökünün haradan gəldiyini çox yaxşı bilir. Bu məsəldir. Lakin bu

kimi məsəllər adətən qədim dövrlərin məhsuludur. Bu cür məsələlərin əlaqədar olduğu əhvalatlar get-gedə yaddan çıxdıqda onlar qismən atalar sözüne çevrilmiş olur.

Lakin bizi burada başqa şey maraqlandırır. Bu kimi mənşəyi də izah oluna bilən ifadələrin bir qismi bütöv, bitkin cümlə şəklində olduğu halda, digər qismi sadəcə söz birləşmələri, ifadələr şəklindədir. Elə ki, bu tipli məsələlərin aid olduğu əhvalat və rəvayətlər köhnəldi, unuduldu (belə hallar isə çox olur), o zaman bunlar daha məsəl olmaqdan çıxır. Cümlə şəklində olan məsələlər atalar sözüne, söz birləşmələri şəklində olan ifadələr isə zərbi-məsələ və ya idiomlara çevrilmiş olur.

Bizə belə gəlir ki, məsələlər ilə atalar sözləri arasındakı başlıca oxşarlıq və fərqlər də buradan doğur və bu bərdə dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif mübahisələrin törəməsinə bir səbəb də bu cəhəti nəzərə almamaqdan irəli gəlir.

Atalar sözləri və məsələlərin fərqiindən bəhs edərək prof. S.Cəfərov yazır: "...zərbi-məsələlər müəyyən hədəfi güdür, bu və ya digər şəxsin xüsusiyyətinə aid olur"⁵¹

Burada müəllifin "...zərbi-məsələlər müəyyən hədəfi güdür" ifadəsi diqqəti cəlb edir. Bu fikir, təəssüf ki, başqa tədqiqatçıları özünə cəlb etməmişdir. Əslində isə atalar sözünün zərbi-məsələdən fərqləndirən əsas meyar budur.

Atalar sözü ümumi hökm bildirir və heç bir hədəfi güdmür. Məsələn:

Halva-halva deməklə ağız şirin olmaz.

İki qılınca bir qına sığmaz.

Nə əkərsən, onu biçərsən.

Zərbi-məsələlər də ümumiləşmiş ifadələrdir. Lakin zərbi-məsələlərin ümumiləşməsi atalar sözünün ümumiləşməsindən fərqlidir. Zərbi-məsələlər və atalar sözləri bütün xalq arasında işləndiyi, yayıldığı üçün ümumidirlər. Bundan əlavə, atalar sözü həm də

⁵¹S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. B.. 1958, səh. 15.

məzmununa görə ümumidir. Mövzuya, məzmunu görə zərbi-məsəllər isə konkretidir, konkret hadisə, əhvalat ilə əlaqədardır. Bunlar konkretlikdən uzaqlaşan kimi, konkret hadisə, əhvalat və s. ilə əlaqəsini qıran kimi ya atalar sözlərinə, ya da idiomlara çevrilmiş olur.

Dilçilikdə atalar sözü ilə zərbi-məsəllərin fərqi dair müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Odur ki, elmi-tədqiqat əsərlərində bəzən belə fikirlər özünü göstərir: "Atalar sözü və məsəllər arasında kəskin hədd (hüdüd) çəkmək qətiyyəən mümkün deyildir".⁵²

Tatar dilindəki atalar sözlərindən bəhs edərəkən R.Müzəffərov yazır:

"Atalar sözünü zərbi-məsəllərdən ayırmaq və folklorun müstəqil janrı kimi tədqiq etmək lazımdır".⁵³

A.N.Şramm göstərir ki: "Atalar sözü sabit ifadədir, yəni bunlar cümlə quruluşuna malik olan və nitqdəki funksiyasına görə bitmiş bir fikir bildirən frazeologizmlərdir. Zərbi-məsəl isə frazadır, yəni bunlar nitqdə cümlənin yalnız bir hissəsi (parçası) kimi çıxış edən, fikir yox, fikrin bir hissəsini ifadə edən frazeologizmdir".⁵⁴

M.A.Rıbnikova da təxminən eyni fikirdədir. O yazır: "Zərbi-məsəl (поговорка) nitqdə bir tərkibdir, ifadədir, mühakimənin (hökmün) bir ünsürüdür. Atalar sözü tam bir hökmdür, birmiş bir fikirdir".⁵⁵

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinə məxsus atalar sözü və zərbi-məsəllər üçün bu meyar tam deyildir. Bu fikirlərdə əsas qüsurlardan ibarətdir ki, müəlliflər məsələyə mexaniki ya-

⁵² Вах:И.М.Оницанская. Структура пословиц и образованных от них фразеологических оборотов (nam.diss.), Л., 1961, səh.22.

⁵³ Р.Музаффаров. Татарские народные пословицы(nam. diss.), Казань, 1959, səh.24.

⁵⁴ А.Н.Шрамм. Наблюдение над синтаксическом строением русских пословиц (nam. diss.) М., 1954, səh.10.

⁵⁵ М.А.Рыбникова. Русские пословицы и поговорки. М., 1961, səh.17.

naşdıqlarından atalar sözünü cümlə, zərbi-məsəlləri isə yalnız ifadə (idioma, frazeologizm və s.) hesab edirlər. İrəlidə göstəriləndiyi kimi, əslində zərbi-məsəllər də cümlə şəklində ola bilər.

Deyilənlərə əsaslanaraq atalar sözləri və zərbi-məsəlləri bir-birindən fərqləndirən dil xüsusiyyətlərini belə şərh etmək olar.

Ümumi mühakimə bildirən atalar sözlərində daha çox ümumi mənalı sözlər işlənirsə, konkret hadisələr ilə bağlı zərbi-məsəllərdə daha çox konkret mənalı sözlər işlənir. Bunu ən yaxşı sübut edən faktlar xüsusi adların işlənməsidir. Məsələn, deyək ki, dilimizdə olan bir sıra şəxs adları ümumiləşmiş və məşhurlaşmış mənada işlənir. Odur ki, bunların daxil olduğu ifadələri mütləq atalar sözü hesab etmək lazım gəlir. Bunlar heç də müəyyən mətn, hadisə ilə bağlı deyildir. Məsələn:

*Süleymana qalmayan dünya heç kimə qalmaz.
Hər oxuyan Molla Pənah olmaz.*

Zərbi-məsəllər isə, əksinə məşhur olmayan konkret şəxs və yer adlarını özündə saxlayır, məsələn:

*Qulamhüseyn dayısına baxan kimi baxır.
Öz örüşündə Muradəli də bəydir.
Aləmə it hürər, bizə Mazandaran çaqqalı.
Məkkədən gələn mən, xəbər verən sən.*

Atalar sözü və zərbi-məsəllərin bir fərqi də xəbərlər ilə əlaqədar təzahür edir. Ümumiləşmiş ifadələr olan atalar sözlərinin xəbərləri də ümumilik bildirir. Belə ki, bu xəbərlər ümumi zaman anlayışında işlənən feil formalarında və ya xəbərlilik şəkilçiləri ilə işlənir.

Su qabı suda sınar.

Mərd gördüyünü deməz.

İşə getməz oğlum olsun, cütə getməz öküzüm.

Zərbi-məsəllərdə bir qayda olaraq bütün bu ümumi formalar işlənmir. Odur ki, bu formalar əvəzinə nisbətən konkretləşdirmə xarakteri daşıyan formalar işlənən kimi bunları məsəl hesab etmək mümkün olmur. Məsələn, “açarın gücü qıfıdan zor olar” ifadəsi ümumiləşmiş məna daşıyır və atalar sözüdür. Bu ifadəni

“açarın gücü qıfılda zordur” – şəkli işlətdikdə isə konkret bir hadisə ilə əlaqələndirmiş oluruq. Ona görə də bu, zərbi-məsəl hesab edilir.

Beləliklə, xəbərləri sifətlərdən ibarət ümumi hökm bildirən ifadələr də əslində atalar sözüə daxil edilməlidir. Məsələn:

Ac bəydən tox it yaxşıdır.

Axşamın xeyrindən sabahın şəri yaxşıdır.

Bir dəfə görmək iki dəfə eşitməkdən yaxşıdır.

Bu qeyd olunan atalar sözlərinin xəbərləri atıldıqda isə qrammatik cəhətdən tam olmayan ifadələr yaranır ki, bunları da zərbi-məsəllərə daxil edirlər.

Məsələn: *Axşamın xeyrindən sabahın şəri.*

Ac bəydənsə tox it...

Beləliklə, atalar sözləri məzmunca, mənşəcə olduğu kimi, formal xüsusiyyətlərinə görə də zərbi-məsəllərdən fərqləndirilə bilər. Bu xüsusiyyətlər qısa şəkildə aşağıdakılardır: sintaktik cəhətdən paralelizm (müvazilik) prinsipi; qafiyəli olması, təkrarlar, alliterasiya və assonans, çoxvariantlılıq, müqayisə, antonimiya və s. Atalar sözüə leksikasını düzgün tədqiq etmək üçün bütün bu xüsusiyyətlər də nəzərdən keçirilməlidir. Bütün bunlar atalar sözlərinin ən əsas dil xüsusiyyətləridir. Leksik xüsusiyyətlər də çox zaman bu xüsusiyyətlərlə bağlıdır.

Atalar sözləri və idiomlar. Azərbaycan atalar sözləri dilçilik nöqteyi-nəzərindən ətraflı şəkildə tədqiq olunmamışdır. Bu vəziyyət öz təsirini praktikada göstərməkdədir. Ən müxtəlif xarakterli ifadələr atalar sözü hesab edilir və bu cür də oxuculara təqdim olunur. 1949-cu ildə nəşr olunmuş “Atalar sözü” kitabına aşağıdakı tipli ifadələr də daxil edilmişdir:

Dildən dilə düşdü. Dilimdə tük bitdi. Əl qatma harama. Əli uzun olma. Dili dinc oturmayır. Dadı damağında qalmışdır. İş işdən keçmiş. Gözünü qan tutub. Gözüə su ver. Gözlərindən qan damır. Günü-günə satmaq. İpini çək. İpini eşiblər.

Müəyyən obrazlı, məcazi yol ilə yalnız bir anlayış, məfhum bildirən bu ifadələr atalar sözü yox, idiom hesab edilə bilər.

Lakin dilçiliyimizdə atalar sözü ilə idiom arasındakı fərqlər dəqiq şəkildə müəyyən edilmədiyindən, gah atalar sözü idiomlara daxil edilir, gah da əksinə, idiomlar atalar sözü hesab edilir.

Atalar sözləri ilə idiomların çox mühüm fərqləri vardır ki, tədqiqat prosesində bunlar nəzərdə tutulmalıdır. Bu iki kateqoriya sintaktik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Atalar sözləri adətən bitmiş bir fikri bildirən cümlə şəklində olur. İdiomlar isə adətən cümlə şəklində olmur (sintaktik idiomlar istisna olmaqla), bitmiş bir fikir bildirmir, fikrin bir ünsürünü, daha doğrusu, məfhumu bildirir.

Atalar sözləri həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlədilə bilər. İdiomatik ifadələr isə əsasən məcazi mənada işlənir. Bunlar həqiqi mənasında bəzən heç idiom da olmurlar. Məsələn, *mizrabı sarı simə vurmaq, baş açmaq, əl açmaq, göz yummaq, əl tutmaq* və s. kimi idiomatik ifadələr həqiqi mənada idiom hesab edilməz.

Deməli, idiom üçün məcazilik əsas xüsusiyyətlərdəndir. Halbuki *Kor tutduğunu buraxmaz. Əl tutanın əlindən tutarlar* və s. atalar sözləri elə həqiqi mənasında da atalar sözüdür.

İdiomlar cümlənin adətən yalnız bir üzvü kimi çıxış edir. Bunların daxilində bölgü aparmaq, ayrı-ayrı cümlə üzvləri müəyyən etmək mümkün və düzgün deyildir. Məsələn, “yənə saqqala salam vermirsən” cümləsindəki “saqqala salam verməmək” idiomunu cümlə üzvlərinə görə ayrı-ayrı üzvlərə ayırmaq olmaz. Tutaq ki, burada “saqqal” sözünü tamamlıq hesab etmək olmaz.

Halbuki “İki qoçun başı bir qazanda qaynmaz” atalar sözü cümlə üzvlərinə görə təhlil edilə bilər.

Bu cəhətləri nəzərdə tutaraq V.V.Vinoqradov göstərir ki, idiomlar həmişə cümlənin vahid bir üzvü funksiyasında işlədilir.⁵⁶

Deməli, bəzi “Atalar sözü” kitablarına daxil edilmiş aşağıdakı tipli ifadələr idiom hesab edilməlidir.

Qulluqdarın qulluq əzənidir. Ələkçinin qıl verənidir. Qulağı darı dəlidir. İpini eşiblər. İpini çək.

⁵⁶ В.В.Виноградов. Русский язык (грамматическое учение о слове). М., 1947, səh.24.

Atalar sözü ilə idiomların bir fərqi də onların daxilindəki sözlərin sinonimləri ilə əvəz edilib-edilməməsindədir. İdiomları təşkil edən ayrı-ayrı sözlər ifadənin tərkibində donmuş, “daşlaşmış” bir vəziyyətdə olurlar. Odur ki, bu sözləri öz sinonimləri ilə əvəz etmək mümkün deyildir.

Məsələn, *quyruq bulamaq, təpik atmaq, xala xətrin qalması, gözü su içməmək* və s.

Halbuki atalar sözlərinin tərkibindəki sözlərin öz sinonimləri ilə əvəz edilə bilməsi adi bir haldır. Odur ki, atalar sözlərinin çox müxtəlif variantları olduğu halda, idiomlar həmişə bir şəkildə olaraq qalır. İdiomatik ifadələrdə çoxvariantlılıq səciyyəvi deyildir.

Bununla əlaqədar olaraq idiomatik ifadələrin digər bir xüsusiyyəti də meydana çıxır. Bu ifadələr adətən bir şəkildə malik olur. Bunları şəkli cəhətdən də dəyişmək mümkün olmur. Məsələn, aşağıda “Atalar sözü” kitabından aldığımız misallar yalnız göstərilən şəkildə işlənir. Bunlar şəxs, zaman və şəkildə təsriflənmir:

Sayı düz gəlsin. Say, yerinə qoz qoy. Əli uzun olma. Əlindən gələni beş qaba çək. Varlığa nə darlıq? Vay ölünün halına! Nə yemisen? – turşulu aşı! Örüşündə otla. Ölkə sahibsiz deyil ki. Uzun sözün qıssası.

Lakin atalar sözləri müxtəlif vəziyyətdən və şəraitdən asılı olaraq müxtəlif şəkillər ala bilər. Məsələn, “Bu ilki sərçə bildirkinə cib-cib öyrədir” misalının xəbəri “öyrədəcək”, “öyrətmək istəyir”, “öyrədə bilərmə” və s. şəkillərdə işlənilə bilər.

İdiomanın əvəzində onun sinonimi olan başqa bir sözü işlətmək mümkün olduğu halda, bu və ya digər atalar sözünün ifadə etdiyi məcazi mənanı heç bir sözlə əvəz etmək olmur.

Məsələn, ağız açmaq, yola aparmaq, yola gəlmək, üstü örtülü, ara qırmaq, rəng alıb-rəng vermək, gözdən salmaq və s. idiomlarını onların sinonimləri ilə əvəz edərək müvafiq surətdə yalvarmaq, dolandırmaq, razılaşmaq, xəlvətcə, incimək, utanmaq, pisikdirmək və s. şəkildə işlətmək mümkün olduğu halda, “Ev sözsüz olmaz”, “Ev danasından öküz olmaz”, “Təzə bardaq suyu

sərin şaxlar”, “Təkədə qoç hünəri olmaz”, “İtdən utanmasan, sahibindən utan” və s. atalar sözlərini başqa şəkildə işlətmək qeyri-mümkündür.

İdiomatik ifadələrin tərkibi, onları təşkil edən sözlərin miqdarı və forması sabit olur. Atalar sözlərinin isə yalnız quruluşu, şəkli sabit olur, yəni ümumi sxemi sabit olur. Bunları təşkil edən ayrı-ayrı nitq vahidləri, sözlər isə müxtəlif dəyişikliyə uğraya bilərlər, sinonimləri ilə əvəzlənə bilərlər və s.

HİKMƏTLİ SÖZLƏR

Filoloji elmimizdə son zamanlarda *qanadlı sözlər* termini də işlədilməkdədir. S.Cəfərov göstərir ki, “bəzi dillərdə hikmətli sözlərə qanadlı sözlər (крылатые слова) də deyilir”.⁵⁷

Lakin bu terminləri də dəqiqləşdirmək lazımdır. Hikmətli sözlər dilimizdə daha çox bitmiş bir fikri bildirən cümlə tipli ifadələrə deyilir. Məhz bütöv bir fikri (hökmü) ifadə etdiyi üçün bir çox hikmətli sözlər zaman keçdikcə atalar sözlünə çevrilir. Hikmətli sözlər əsasən yazılı ədəbiyyat ilə, atalar sözü isə şifahi xalq yaradıcılığı ilə əlaqədardır. Hikmətli sözlər müəllifi məlum olan atalar sözləridir. Atalar sözləri müəllifi unudulmuş, yaddan çıxmış hikmətli sözlərdir.

Bu iki hadisə arasında hədd çox da dəqiq olmadığından, bir çox hikmətli sözlər də atalar sözləri kitablarına daxil edilir. Həlbuki bu hikmətli sözlərin müəlliflərini göstərmək çox da çətin deyildir.

Hikmətli sözlər daha çox kitab dilində özünə yer tapırsa, atalar sözləri daha çox şifahi dil ilə bağlıdır. Şifahi və yazılı dil arasındakı fərqlər azaldıqca bu iki kateqoriyanın da fərqləri silinib gedir. Bir çox hikmətli sözlər get-gedə daha çox yayılmağa başlayır, müəllifi unudularaq atalar sözlünə çevrilir.

⁵⁷S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. B., 1958, səh. 100.

Buradan da bu iki qrup ifadələrin digər fərqləri meydana çıxır. Hikmətli sözlər daha sabit tərkibə malik olub, öz “ilkin” şəklini mühafizə edirsə, atalar sözlərində daimi bir dəyişiklik müşahidə edilir. Zamandan və məkandan asılı olaraq atalar sözləri müxtəlif fonetik, leksik, qrammatik dəyişmələrə uğrayır. Zaman keçdikcə başa düşülməyən arxaik variantlar yeniləri ilə əvəz olunur, müxtəlif dialektlərdə həmin dialektə məxsus sözlər, ifadələr atalar sözlərinə daxil edilir, orada işlədilməyənləri (başa düşülməyənləri) atılır, əvəz edilir və s.

Bunlara görədir ki, hikmətli sözlər hər yerdə adətən bir şəkildə işlədilir, atalar sözlərinin çoxlu variantları meydana gəlir. Bu isə atalar sözlərini tədqiq edənlərin işini çətinləşdirir.

Hikmətli sözlər cümlə xarakteri daşıyan və müəllifi (mənbəyi, mənşəyi) məlum olan ifadələrdir. Qanadlı sözlər isə nisbətən daha geniş anlayışdır. Hikmətli sözlər də qanadlı sözlərin tərkibinə daxil olur. Lakin cümlə xarakterli və müəllifi məlum olan hikmətli sözləri əlavə, heç cümlə xarakteri daşımayan bir sıra söz birləşmələri də, ayrı-ayrı sözlər də qanadlı sözlərə daxildir. Bu da həmin qanadlı sözlər termininin yaranması və inkişafı ilə əlaqədardır. Dilçiliyimizdə həmin qanadlı sözlər terminini ilk dəfə işlədən prof. S.Cəfərov olmuşdur.

Atalar sözündən fərqli olaraq hikmətli sözlər əslində müəllifi məlum olan ibrətəməz cümlələr, misralar və ya beytlərdir. Bizdə bu kimi sözlərə ilk dəfə diqqəti cəlb edən Salman Mümtaz olmuşdur. O, hikmətli sözlər terminini işlətməsə də, Azərbaycan şairlərinin əsərlərindən bu kimi sözləri toplamışdır. S.Mümtaz bu sözləri “*şah beyt*” adı altında işlətmişdir.

Salman Mümtazın “*Şah beyt*” adı ilə topladığı bu yazılar çox maraqlıdır. O, müəllifini tapmadığı bir çox ifadələrin əslində hikmətli söz olduğunu (yəni bunların da müəllifinin olduğunu) bir tədqiqatçı həssaslığı ilə duymuşdur. Məsələn, sonralar “Atalar sözü” kitablarına daxil edilən aşağıdakı misraların da müəllifinin olduğunu, lakin bunların hələlik “naməlum” olduğunu göstərmişdir.

1.Səbr ilə halva bişər ey qora səndən,

Bəsləsən atlas olar tut yarpağından.

2.Əbləh odur dünya üçün qəm yeyə,

Tanrı bilir, kim qazana, kim yeyə.

S.Mümtazın topladığı misallar bir cəhətdən də maraqlıdır. Diliomizdə adətən “Çəkmə, çəkə bilməzsən, bərkdir fələyin yayı” misalı işlənir. S.Mümtazın göstədiyinə görə, bu misalın bütöv şəkli belədir:

Çəkmə, çəkə bilməzsən, bərkdir fələyin yayı,

Gah yoxsulu bəy eylər, gah yoxsul eylər bayı.

S.Mümtazın məqsəd və zəhmətini tam təsəvvür etmək üçün onun həmin topladığı nümunələrə yazdığı kiçik müqəddiməni burada verməyi lazım bilirik. O yazırdı::

“Bu çağa kimi mühərrirlərimizin yazdıqları məqalələrdə və nətiqlərimizin irad etdikləri nitqlərdə yürütmək istədikləri fikirləri qüvvətləndirmək üçün əksərən ərəbcə və farsca söylənilmiş *beytlər və misralar* istemal edilmişdir. Daha bədbəxt azəri türk şairlərinin cəhanbəha və əbədində zərbülməsəllər sırasına keçmiş şeirlərini işlətmək kimsənin qələminə, dilinə gəlməmişdir. Əgər bir və ya iki dəfə boylə bir iş vaqə olmuş isə də, o da dilin topuq vurması və yainki qələm xətası ədd edilməlidir. Bu, iki səbəbdən dolayı nəşət etmişdir. Birinci səbəb budur ki, azəri şairlərinin söylədikləri abdar şeirlərin pək mühüm bir qismi hənuz təb və nəşr edilmədiklərindən bəzi ərbab-qələm onları oxumağa müvəffəq olmamışlar. İkinci səbəb də budur ki, hələ türklüyünü, fraslığını dərk edəmiyən və öz doğma milli ədəbiyyatına yuxarıdan aşağı (qazbaxışı) baxanlar şairləmizin yaratdıqları layəmət (şah beyt) və bərcəstə misralarını bilə-bilə işlətməyə tənəzzül buyurmamışlar”.⁵⁸

Bizə belə gəlir ki, bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Düzdür, ədəbiyyatımızda, şeirimizdə ərəbcə, yaxud farsca nümunələr, misra-

⁵⁸Salman Mümtaz. Şah beyt və bərcəstə. “Maarif və mədəniyyət” jurnalı, 1923 №10, səh. 17.

lar, misallar işlədilmişdir. Lakin bu, heç də “əksərən” belə olmamışdır. Əvvəln, çox zaman bunları işlədənlər dedikləri sözün mənasını da anlamırdılar. Bu cəhətdən N.B.Vəzirovun aşağıdakı qeydi maraqlıdır:

“Xahi nəşəvi rüsva həmrəngə cəmaət şo. Yəqinən oxucu qardaş, bu misrai eşitmisən. Çünki xalq arasında çox mütədavüldür. Demə, bu misranın da əslə mənası bu imiş ki, dünyada keçinmək, güzəran etmək istəyirsən isə, cəmaət ilə həmrəng ol. Mən bu misrai əzbərləyib çox vaxt özüm-özümə oxuyurdum. Amma mənasını bilmirdim” (“Mirat” məcmuəsi, 1910 №1).

Deməli, bu kimi ifadələrin mənası xalq üçün o qədər də aydın olmurdu. Buna görə də həmin ifadələrin yaşamaq əsası yox idi. Odur ki, Azərbaycan şairləri lazım gələndə məsələn, Füzulinin məhz azərbaycanca yazılmış misralarını işlədirlər. C.Məmmədquluzadənin felyetonlarında, M.Ə.Sabirin satiralarında, Ü.Hacıbəyovun komediyalarında “əksərən” azərbaycanca söylənmiş misralar, beytlər özünə yer tapırdı. Ə.Haqqverdiyevin hekayələrində, H.Cavidin pyeslərində də vəziyyət belə idi. Ola bilsin ki, müəllifin dediyi kimi, “...öz doğma milli ədəbiyyatına yuxarıdan aşağı (qazbaxışı) baxanlar, şairlərimizin yaratdıqları layəmət və bərcəstə misralarını bilə-bilə işlətməyə tənəzzül buyurmayanlar” tək-tük tapıla idi. Ancaq “mühərrir” və “natiqlərimizin” hamısı haqqında bunu söyləmək olmaz.

Təəssüf ki, S.Mümtazın başladığı bu nəcib iş – hikmətli sözləri toplayıb nəşr etmə işi sonralar davam etdirilməmişdir.

Sonralar bir sıra “Atalar sözləri” kitablarında, lüğətlərdə, müxtəlif məqalələrdə müəyyən ifadə, cümlə haqqında bu və ya digər dərəcədə əhəmiyyətli mülahizələr söylənsə də, bütün bunlar təsadüfi səciyyə daşımış, bir yerə toplanıb sistemə salınmamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hikmətli sözlər termini hələ də dilimizdə sabit bir termin hüququnu kəsb etməmişdir. Əgər elmi əsərlərdə (S.Cəfərov) bu termin dəqiq elmi mənada işlənsə, başqa hallarda bu termin adı altında atalar sözləri və zərbi-məsəllər də işlədilir. Məsələn, Həsən Qasimovun tərtib etdiyi “Hikmətli

sözlər” kitabında tək bircə dənə – “Qafil yaşamaqdan ölmək yaxşıdır” – hikmətli söz getmişdir. M.Ə.Sabirin şeirində bu misra belədir:

– Qafil yaşamaqdansa gözəl kardır ölmək!

Həmin kitabda getmiş bütün qalan misallar isə atalar sözüdür.

Habelə “Rəvayətli ifadələr” kitabı rus dilinə “крылатые выражения” şəklində tərcümə olunmuşdur. Bu rus ifadəsi isə “qanadlı sözlər” deməkdir. Müəllifi məlum olan söz, ifadə, cümlə və s. dil vahidlərinin hamısına belə ümumi bir ad verilmişdir. Lakin həmin kitabda toplanan ifadələrin böyük əksəriyyətinin müəllifləri məlum deyildir. Bu ifadələr “rəvayətlərə” əsasən izah edilir. Deməli, bunlara “крылатые выражения” demək də doğru deyildir.

“Qanadlı sözlər” ifadəsi ilə əlaqədar olan bir maraqlı məsələ də burasıdır ki, bəzi “Atalar sözü” kitablarına “Sözün qanadı var” misalı da (1949) daxil edilmişdir.

İrəlidə göstərdiyimiz kimi, S.Mümtaz belə hesab edirdi ki, Azərbaycan şairlərinin “zərbülməsəllər sırasına keçmiş şeirlərini işlətmək kimsənin qələminə, dilinə gəlməmişdir”. Lakin bir sıra nümunələr göstərmək olar ki, Azərbaycan şairinin də müəyyən sözləri, misra və ya beyti məşhurlaşmış, hikmətli sözə çevrilmiş, başqalarının da əsərinə daxil olmuşdur. Məsələn, bütün “Atalar sözü” kitablarına (məsələn, 1981-ci il nəşrinə) daxil edilmiş çoxlu qanadlı söz göstərmək olar ki, onlar məhz Azərbaycan ədiblərinin əsərlərindən və ya bu əsərlərin təsiri ilə yayılıb məşhurlaşmışdır.

Nizami Gəncəvinin əsərlərindən:

Gözəlağa çox gözəl idi, vurdu çiçək çıxartdı.

Dal ayağı ilə qulağını qaşır.

M.Füzulinin əsərlərindən:

Hər yerdə olsa, qanlını əlbəttə qan tutar....

Hər ucaboylu ağac sərvə-xuraman olmaz...

Yandırdığın şamı söndürmə

(söndürmə öz əlinlə yandırdığın çırağı).

Qazıya salam verdim, rüşvət deyil deyə almadı.

Qanlını qan tutar.

*Tutuquşu danışar, amma insan olmaz.
(Edəsən tutiyə təlim ədəyi-kəlimat;
Nitqi insan olur, əmma özü insan olmaz).*

Aşıq Abbasın əsərlərindən:

Söz bir olsa zərbi kərən sındırar.

Q.B.Zakirin əsərlərindən:

Adamda insaf-mürüvvət gərək.

M.Ə.Sabirin əsərlərindən:

*Bir gecəlik mətləbin bir sənə mabədi var...
Başbilənsiz iş olmaz (İş başbiulənsiz olmaz).*

H.Cavidin əsərlərindən:

*Ölüm var ki, həyat qədər dəyərlı,
Həyat var ki, ölümdən də bətərdır...
Sarsaq yaşayış ömrə yamaqdır.*

Bu və ya digər paremiyanın meydana gəlmə mənbəyinin müəyyənləşdirilməsi elmi və mədəni-tarixi baxımdan çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bu məsələ atalar sözü və hikmətli sözlər ilə əlaqədar olan ən çətin məsələlərdəndir. Müəyyən müəllifin işlətdiyi bu və ya digər ifadə həmin müəllif tərəfindən yaradılmış, yoxsa xalq dilində əvvəlcədən mövcud olmuşdur? Məsələn, C.Cabbarlının “1905-ci ildə” pyesində Qubernator deyir: “Hər şeyin ağası qandır. İnsan qan yığdıqca coşar, qan verdikcə susar”.⁵⁹ Bu ifadənin atalar sözü (xalq dilinə məxsus), hikmətli sözü (C.Cabbarlı dilinə məxsus) olduğunu söyləmək çətinidir.

Ümumiyyətlə, bu məsələ ayrı bir tədqiqatın mövzudur, uzun müddətli tədqiqat tələb edir.

Əsrlərlə tarixi olan ədəbiyyatımızda, bədii dilimizdə başqa dillərdən bir çox alınma hikmətli sözlər də işlədilmişdir. Lakin bu kimi ifadələr hələ də toplanılıb sistemləşdirilməmiş, tədqiq olunmamışdır. Hətta tək-tək sənətkarların dilindən, onların dilində işlənən atalar sözü və zərbi-məsəllərdən bəhs edən tədqiqatçılar da

⁵⁹C.Cabbarlı. Əsərləri, II cild, B., 1957, səh. 190.

bəzən bu kimi alınan (tərcümə edilən) hikmətli sözlərə diqqət yetirməmişlər.

Klassiklərimiz bir çox məşhur Şərq hikmətli sözlərini tərcümə edərək bədii dilimizə gətirmişlər və bununla da dilimizin frazeologiyasını genişləndirməyə müvəffəq olmuşlar. Məsələn, Sədinin məşhur kəlamını (hikmətli sözlərini) Zakir belə vermişdir:

Hər meşəyə güman aparma boşdur
Xudbinlik kişiyə nə karı-xoşdur.⁶⁰

Bəzən başqa dildən gələn ifadələr o qədər müxtəlif şəkillər alır ki, bunların alınma olduğunu söyləmək işi də çətinləşir. Məsələn, “Qurd balası qurd olar” ifadəsi(1950) dilimizdə atalar sözü hesab edilir. Lakin təxminən eyni mənanı (müsbət planda) bildirən ifadə hələ “Dədə Qorqud” dastanlarında işlədilmişdir:”Aslan əniki yenə aslandır”.⁶¹

Yenə eyni məna (mənfə planda) .B.Zakir tərəfindən belə işlədilmişdir:”Səgdən törəyən axır olur səg”.⁶²

Alınma ifadələrin əslini bilmədikcə onları başa düşmək, izah etmək işi də çətinləşir.

“Atalar sözü” kitablarına düşmüş bir sıra hikmətli sözlər fars və ya ərəb müəlliflərinin əsərlərindən yayılmış və dilimizə atalar sözü kimi daxil olmuşdur.

İnsaf dinin yarısıdır.
Canavar nə qədər bəsləsən, yenə gözü meşədədir.
Yatmışı yatmış oyada bilməz.
Dil ürəyin açarıdır.
Ürəkdən ürəyə yol var.
Namə vüsəlin yarısıdır.
Gözələ baxmaq göz qaydasıdır.
İnsan məxluqatın əşrəfidir.

Siçan görəndə pələngə dönən pişik pələng görəndə siçana dönür.

⁶⁰Q.B.Zakir. Seçilmiş əsərləri. B., 1957, səh. 428.

⁶¹“Kitabi -Dədə Qorqud”, B.. 1962, səh. 125.

⁶²Q.B.Zakir. Seçilmiş əsərləri. B., 1957, səh. 377.

Yaman yoldaş ılandan betərdir.

Hə birinin dəqiq müəllifini, mənbəyini göstərmək mümkün olan bu kimi ifadələr əsrlər boyu azərbaycanlılar tərəfindən həm bu şəkildə tərcümə edilməklə, həm də əslində olduğu kimi (tərcümə edilmədən) bir varvarizm kimi sıx-sıx işlədilmişdir. Belə frazeoloji varvarizmlər Qurandan, habelə Ə.Firdovsi, Nizami Gəncəvi, S.Şirazi, H.Şirazi, C.Rumi və digər söz ustalarının əsərlərindən yayılıb dillər əzbəri olmuşdur. Əsrlər boyu Azərbaycan ziyalıları, müəllifləri həmin ifadələrdən ünsiyyətdə faydalanmışlar.

Xüsusilə XIX (“Əkinçi”dən başlayaraq) və XX əsrin əvvəllərinin mətbuat dilində bu kimi varvarizmlər daha çox aktuallaşdırılmağa başlamışdır. İrəlidə qeyd olunan “Yatmışı yatmış oyada bilməz” ifadəsindən əslində olduğu kimi Ü.Hacıbəyov dəfələrlə istifadə etmişdir (Bu məşhur kəlam Şərqdə Sədinin dilindən yayılmışdır).

Ü.Hacıbəyovun “Fəxr etməliyizmi, məyus olmalıyıq?” felyetonu (“İrşad” qəzeti, 2 aprel, 1907-ci il) belə bitir: “Bizdən vaz keçiniz və öz millətinizi oyatmağa doğru bir yol arayınız, çünki: “Xoftə ra xoftə key konəd bidar”.

Ü.Hacıbəyovun “Şeyxülislam həzrətləri və maarif” (“Həqiqət” qəzeti, 31 mart, 1910-cu il) məqaləsində yazırdı:

“Xoftərə xoftə key konəd bidar” – belə molla təqlidlərindən camaata nə xeyir ola bilər”.

Ü.Hacıbəyovun “Halımıza dair” (“Həqiqət” qəzeti, 29 dekabr, 1909-cu il) məqaləsi belə qurtarır::

“...Kənd adamlarımız arasında heç bir oyanıqlıq hiss olunmur. Zətən bu təəccüb deyildir. Onların öz özbaşlarına oyanmaqlarına hələ bir çox vaxt istər. Digər tərəfindən onları oyadan da yoxdur. “Xoftərə xoftə key konəd bidar” (yatan yatmanı oyada biləmi), xoftə olmayanlarda da daha artıq həvəs qalmayıbdır.

Beləliklə, frazeoloji varvarizmlər əcnəbi dildən alınmış və əslinə müvafiq şəkildə işlədilən frazeoloji ifadələrə deyilir. Azərbaycan dilində olan frazeoloji varvarizmlər əsasən ərəb və fars dillərindən gəlmə ifadələrdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir söz sənətkarlarının əsərlərində də bu kimi ifadələr müəyyən yer tutur və deməli, bunların dil sistemində yeri, funksiyası, bədii əhəmiyyəti, motivləşməsi və s. kimi məsələlər araşdırılmalıdır. Bədii dilimizdə zəngin semantik üslubi funksiya (bunlar bir tərəfdən öz mənşəyi ilə əlaqədar olursa, digər tərəfdən işləndiyi konkret mətnə bağlanır) kəsb etmiş həmin frazeoloji varvarizmlər haqqında tədqiqat aparılmamışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, rus dilində eyni şəkildə işlənən latın ifadələri geniş miqyasda tədqiq olunmuş, bir sıra sanballı lüğətlər nəşr edilmişdir.⁶³

Frazeoloji varvarizmlər əsasən (şifahi və yazılı) ədəbi dildə özünü göstərir. Xüsusilə bədii əsərlərdə müxtəlif üslubi məqsədlərlə belə varvarizmlərdən istifadə olunur. M.İbrahimovun “Pərvanə” romanından misallar:

1. İlyas bəy dedi: –Allah rəhmət eləsin, Sədi əleyhül-rəhmə yaxşı deyib:”Kəbutər ba kəbutər, baz ba baz”.

2. Hürü (Cahan xanıma). ...Rəhmətlik Məmməd Rza bəy bir neçə dəfə mənə...demişdi ki, farsların çox ağıllı məsəli var, yadımda saxla: “*Cavabe əbləhan xamuş əst*”.

3. Tacir Əli dayana bilmədi:”*Xəri-İsa əgər be Məkke berəndcün bəyayəd hənuz xər başəd*”.

S.Rəhimovun “Şamo” romanından misallar:

1. –Əsli-hu! – deyər Molla Qafar qınından çıxdı – *Gür-güza-də gürgü şəvəd*, – deyib ətrafa nəzər saldı.

2. Dedim sizin dilbilməzləri vəhdaniyyətin hidayətinə çağırırım. “*Qədri zər zərgər şünasəd, qədri qənbər ya Əli*”.

3.İlla heç bir təbdili-məkan olmaz! “*Həyyəi əzəli və əbədi*”.

Bəzən frazeoloji varvarizmlər ilə yanaşı onların tərcüməsi də verilir ki, belə kalka edilmiş frazeologizmlər ayrılıqda da işlənilməyə başlayır.

⁶³ Овруцкий Н.О. Крылатые латинские выражения в литературе. М.. Просвещение, 1969; Бабичев Н.Т., Боровский Я.М. Словарь латинских крлатых слов. М.. 1982.

Eyb eyməz, hər ayinə mən də böyükdən kiçiyə – əmilərinzindən yasovulunıza qədər birinin də noxtanızı əllərimdən buraxmam. “*Xər həmin xər əst, leyk culi digərəst!*”. *Uzunqulaq həmin uzunqulaqdır, ancaq çulu başqadır* (S.Rəhimov, “Şamo”).

Vəli, “*hər süxən çayı, hər nöqtə məqami darəd*”. *Hər sözün öz yeri, hər nöqtənin də öz məqamı vardır!* (Yenə orada).

“*Gürbə şarəst dər kiriftəni muş, leyk muşəst dər məsafə-pələng*”, yəni pişik şirdir siçan tutmaqda, lakin siçandır pələngin pəncəsində” misalını dodaqaltı söyləyib, özünü yuxarı tutan adamların balaca olduqlarını sübut etmək istəyirdi (Yenə orada).

Daha bir sıra müasir müəlliflərin əsərlərindən misallar gətirmək olar.

Kəbutər ba kəbutər, baz ba baz

Konənd həmcins ba həmcins pərvaz

(Ə.Vəliyev. Əsərləri, III c.)

Ba dustra mürüvvət, ba düşmənan müdərə

(Yenə orada).

Mürsəl, rəhmətlik Sədinin bu barədə gözəl bir kəlamı var:

“*Kəmal həmnışin bər mən əsər kərd*” (Yenə orada).

Atobba. Fars deyir *kəm-kəm buxur, həmişə buxur*, ay Qulam.

Qulam. Yox, atam, mən o kəm-kəmə yoxam

(B.Vahabzadə).

SABİT KOMPARATİV BİRLƏŞMƏLƏR

Dilçilikdə sərbəst və sabit komparativ birləşmələr haqqında çoxlu tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Komparativ sabit birləşmələr də nitqə hazır şəkildə daxil edilir, məcazi mənada işlənir.

Azərbaycan dilçiliyində müqayisə tərkibləri az-çox tədqiq olunsa da, sabit komparativ birləşmələr xüsusi şəkildə öyrənilməmişdir. Sərbəst komparativ birləşmələrdə işlənən bir sıra müqayisə vasitələri sabit birləşmələrdə işlədilmir. Məsələn, tək sözü ilə işlənən sabit birləşmələrə təsadüf edilmir və onlara “Rusca-azər-

baycanca frazeologiya lüğəti”ndə də rast gəlmirik. Digər vasitələrlə düzələn sabit komparativ birləşmələrə isə lüğətdə geniş yer verilmişdir. Bunlardan aşağıdakılar diqqəti cəlb edir:

1. *Kimi* müqayisə ədatı ilə formalaşan sabit birləşmələr: *On dörd gecəlik ay kimi. Kağız yarpağı kimi. Pişiyə rast gələn siçan kimi. Göz yaşı kimi. Məsciddən qovulmuş it kimi. Miulçək şirəyə yığılan kimi. Mozalan tutmuş dana kimi. Saat kimi. Suyu düşmüş cücə kimi. Zibil kimi. İynə udmuş it kimi. İynə gözü kimi. Sarı yağ kimi yayılmaq. Beş barmaq kimi bilmək. Yuyulmamış qaşığı kimi. Ləzgi qonağı kimi. Sudan kənara atılmış balıq kimi. Arabadan düşmüş qarpız kimi. İki damcı su kimi. Yağ içində böyrək kimi. Yaralı qaban kimi. Dəvənin boynu kimi* və s.

Sərbəst və sabit komparativ birləşmələrin mühüm linqvistik fərqi belə izah oluna bilər ki, sabit birləşmələrdə müqayisə obyektini sabit olur və buna görə də asanlıqla nitqdə “bərpa” edilə bilər. Məsələn, “*İki damcı su kimi*” tərkibi işlənirsə, bundan sonra mütləq “oxşamaq”(bir-birinə oxşamaq) işlənər, yaxud *Yağ içində böyrək kimi* deyilsə, sonrakı sözün “*bəsləmək*” olacağı aydındır.

Müvafiq tərkiblərdə feillərin də işlənməsi göstərir ki, həmin ifadə hələ tam sabitləşməmişdir, sərbəst birləşmə səciyyəsi daşıyır. Məsələn, lüğətə “gül kimi açılmaq” tərkibi daxil edilmişdir. Halbuki “*gül kimi*” sabit birləşmə deyildir. Bunu başqa şəkillərdə də işlətmək mümkündür: *Gül kimi solmaq. Gül kimi gözəl. Gül kimi təmiz. Gül kimi söz* və s. Deməli, *gül kimi* sərbəst birləşmədir.

Lakin deyək ki, “*yuyulmamış çömçə kimi*” sabit komparativ birləşmədir və yalnız “*ortaya atılmaq*” (düşmək) ilə birləşə bilər.

“Bu kimi müqayisələrə cəlb olunan obraz bir neçə əşyaya, predmetə aid edilə bilər, bütöv tərkib nitq faktı kimi çıxış edir. Həmin tipli tərkiblər yalnız müəyyən bir realı ilə əlaqədar olarsa, dil faktına çevrilmiş olur. Bu dil faktı kimi çıxış edən tərkiblərdə iki (denotativ və konnotativ) semantik ünsür təzahür edir, yəni bunlarda həm müvafiq predmet ifadə edilir, həm də onun emosional qiyməti verilir”.⁶⁴

⁶⁴ Н.И.Федоров. Сибирская диалектная фразеология. Новосибирск, 1980, сәh.169.

2. Elə bil, sanki müqayisə ədatları ilə formalaşan sabit komparativ birləşmələr də dilimizdə geniş şəkildə işlədilir. *Elə bil (sanki) dünyanı bağışladılar. Elə bil ağızına su alıb. Elə bil aydan düşüb. Elə bil arşın udub. Elə bil balığı suya buraxmısan. Elə bil başımda dəyirman işləyir. Elə bil it yeyib pişik qusub. Elə bil (sanki) gözüm-dən pərdə götürüldü. Elə bil (sanki) başıma bir qazan qaynar su tökdülər. Elə bil aclıqdan çıxıb. Elə bil (sanki) alçaq dağları o yaradıb. Elə bil (sanki) bir-birinin ağızına tüpürüblər.*

3. Dönmək feili ilə düzələn sabit komparativ birləşmələr. *Əriyib muma dönmək. Boynu (incəlib) armud sapına dönmək. Vücudu kimyaya dönüb. Quruyub qaxaca dönmək – yumşalıb ipəyə dönmək. İncəlib ipə dönmək. Yumağa dönmək. Ürəyi qana dönmək. Anquta dönmək. Arı yuvasına dönmək. Bağrı qana dönmək. Ürəyi daşa dönmək. Daşa dönmək. Qabana dönmək. Quzuya dönmək. Tülküyə dönmək. Qanı qətrana dönmək. Dağa dönmək. Dama dönmək. Dəllal bazarına dönmək. İncəlib sapa dönmək. Cənavara dönmək. Külə dönmək. Muma dönmək. Saralıb meyitə dönmək. Dovşana dönmək. Dəyirman xoruzuna dönmək. İynə udmuş köpəyə dönmək. Ac ayıya dönmək.*

4. Olmaq feili ilə düzələn sabit komparativ birləşmələr. *Ti-kan olub gözə batmaq. Yağlı əppək olub yoxa çıxmaq. Daş olub quyuya düşmək. Quş olub göyə uçmaq. Yel olub yanından ötmək. Dillərdə dastan olmaq. Qır-saqqız olub yapışmaq.*

5. Dəymək feilinin üçüncü şəxs təkin müzərə zaman inkar forması ilə düzələn sabit komparativ birləşmələr: Bir çürük qoza dəyməz. Qara qəpiyə dəyməz. Atının dırnağına dəyməz.

6. Qədər, boyda sözləri ilə düzələn sabit komparativ birləşmələr: *İynədən sapa qədər. Məmə yeyəndən pəpə yeyənə qədər. Nöqtəsinə qədər. Son damla qanına qədər. İynə ucu qədər. Dam boyda. Dağ boyda. Təpədən dırnağa qədər.*

Ümumiyyətlə, sabit komparativ birləşmələr çox geniş mövzudur və dilimizdə bu birləşmələrin müxtəlif struktur modelləri vardır. Burada hələlik bir neçə nümunə gətirməklə kifayətlənirik.

Ac bəydən tox it yaxşıdır. Bəyin kölgəsindən it kölgəsi yaxşıdır. Fərsiz oğuldan bir qara daş yaxşıdır. Qız yükü duz yükü. Bala

balдан şirindir. Qoyun başlı, qurd dişli. Qazdan ayıq. Qaz yerışı yerimək. Daşdan yumşaq. Qan su yerinə axır və s.

Bəzi müqayisə tərkibləri də müəyyən hallarda “Atalar sözü” kitablarına daxil edilmişdir. Adətən belə müqayisə tərkibləri “kimi” müqayisə ədatı ilə işlənmişdir. Məsələn:

Qar kimi ağ, süd kimi saf.

Daş quyuya düşən kimi düşdü.

Çaqqal bağ evində yatan kimi yatar.

Yağ içində böyrək kimi bəslənir.

Yağdan tük çəkən kimi bəslənir.

Bəzən də sifətin müqayisə dərəcəsini bildirmək üçün analitik yolla düzəlmiş ifadələr də eyni münasibət özünü göstərir.

Qazdan ayıqdır.

Nə üçün bu kimi müqayisə bildirən ifadələr “Atalar sözü” kitablarına daxil edilmişdir? Məlumdur ki, bu qeyd olunan tərkiblərdən əlavə, dilimizdə külli miqdarda müqayisə tərkibləri mövcuddur. Klassik və müasir ədəbiyyatımızda bunlar olduqca çoxdur. Maraqlıdır ki, X.Q.Koroğlu da fars dilinin atalar sözü və məsəlləri kitabında xüsusi bir bölmə ayıraraq, ona fars dilinə məxsus “sabit müqayisələr – məsəllər” («устойчивые сравнения – поговорки») başlığı vermişdir.⁶⁵ Burada fars dilindən verilmiş bütün nümunələr Azərbaycan dilində də eyni mənada işlənir. Məsələn:

İt və pişik kimi. Qudurmuş it kimi. Çəyirtkə kimi. Qarışqa kimi. Quyruğu yaralanmış ilan kimi. Od üstə qazan kimi. Div də-mirdən qaçan kimi. Yaralı ayı kimi. İynə gözü kimi. Qara it kimi. Arı yuvası kimi. Payız yarpağı kimi. Uşaq kimi. Ayna kimi. Göz yaşı kimi. Bulud kimi...

Lakin tərtibçi bunları əsl atalar sözü və məsəllərdən ayıraraq müstəqil şəkildə qeyd etmişdir.

Bizim “Atalar sözü” kitablarında qeyd olunan yuxarıdakı ifadələr isə atalar sözləri ilə bir sırada verilmişdir. Həm də nə üçün

⁶⁵*Вах:*Персидские пословицы и поговорки (сост.Х.Г.Короглу), М., 1961, səh.249-316.

yalnız bu qeyd olunan ifadələr verilmişdir, eyni tipli başqa ifadələr isə kitaba daxil edilməmişdir? Bu haqda obyektiv meyar yoxdur. Obyektiv meyar olmadığı üçün də, görünür, tərtibçi öz subyektiv mülahizələrinə əsaslanmışdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, həm keyfiyyətə, həm də kəmiyyətə dilimizdə müvafiq müqayisə tərkibləri çoxdur və bunlar atalar sözü deyildir. Bunları “Atalar sözü” kitabına daxil etmək səhvdir. Müqayisə tərkibləri ayrılıqda cümlə (hökm) təşkil etmir, obrazlı şəkildə məfhumu bildirir. Atalar sözü isə bitkin bir fikri ifadədir.

Yada salaq ki, atalar sözlərini, məsəlləri, hikmətli sözləri frazeologiyaya daxil etməyin əksinə çıxan S.İ.Ojeqov da rus dilindəki müvafiq müqayisə tərkiblərini “frazoloji vahidlərə” aid edir.⁶⁶

Deməli, qeyd olunan müqayisələr də atalar sözü deyildir.

Eyni sözləri aşağıdakı qeyd olunan bir sıra obrazlı və məcazi mənalı ifadələr haqqında da söyləmək olar.

Tülkü durmazdan gəldim. Nazik əyirir. Sürüşquluya dəm verir. İtimizin qurd dayısı. Məgər dum-dum halvasıdır. Pişiyi bağlayıb çörək yeyənlər. Qatıq qaradır ki, qara. Çəğrilməş bayatıdır.

SABİT BİRLƏŞMƏLƏR VƏ TAPMACALAR

Sabit birləşmələr ilə tapmacaların həddi (hüdudu) nəzəri cəhətdən həll edilmədiyi üçün bir sıra hallarda bu vəziyyət əməli olaraq çətinliklərə səbəb olur. Tapmacanı bəzən atalar sözü də hesab edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu vəziyyət rus folklorşünaslığında (filologiyasında da) özünü göstərmişdir. Məlumdur ki, məşhur lüğətçi V.İ.Dal Rusiyada ilk dəfə olaraq çox böyük həcmdə “Пословицы русского народа” kitabını hazırlayıb çap etdirmişdir. O, rus dilinə məxsus tapmacaları da bu kitaba daxil etmişdir.

⁶⁶ *Вал:* С.И.Ожегов. О структуре фразеологии, «Лексикографический сборник», вып. II, М., 1957, с.47.

Lakin hələ XIX əsrdə V.İ.Dalın atalar sözləri ilə tapmacaları birləşdirməyinə etirazlar olmuşdu. Rus tapmacalarının ən böyük tədqiqatçısı D.N.Sadovnikov 1876-cı ildə göstərirdi ki, başqa şifahi yaradıcılıq növlərindən fərqli olaraq, tapmacalarda kəndlinin həyatı və dünyagörüşü tamamilə başqa səciyyəvi şəkildə təzahür edir. O yazırdı: "Forma və mənşəcə daha qədim olan tapmacada xalqın yaradıcılıq fantaziyası üçün tam bir genişlik açılır, atalar sözündə isə onun sağlam mənası və tənqidi üçün şərait vardır".⁶⁷

Müasir rus filoloqu V.P.Anikin göstərir ki, bu cümlələr ilə müəllif atalar sözü və tapmacaları çox düzgün səciyyələndirmişdir və tapmacaları da atalar sözlərinə aid kitaba daxil etməkdə V.Dal haqlı deyildi.⁶⁸

Azərbaycan filologiyasında atalar sözləri ilə tapmacaların əlaqə və münasibəti də tədqiq olunmamışdır. Halbuki onların da qarşılıqlı tədqiqi çox maraqlı və zəruridir.

Bəzən tək bir söz artırıb-əksiltmək yolu ilə atalar sözünü tapmacaya, tapmacanı da atalar sözünə çevirmək mümkündür. Məsələn, "Hamını bəzər, özü lüt gəzər" tapmacasını (cavabı: iynə) məşhur Azərbaycan şairi M.Şəhriyar atalar sözü kimi belə işlədir:

Kəndli gəlin kimi dünyanı bəzər,
Öz övrəti yamaq-yamağa düzər,
İynə bəzər xalqı, özü lüt gəzər...⁶⁹

Burada çox maraqlı bir hadisənin şahidi oluruq. Tapmacanın cavabı olan söz həmin tapmacanın mübtədası kimi işləndikdə tapmaca atalar sözünə çevrilmiş olur. "Hamını bəzər, özü lüt gəzər" tapmacadır. Bunun cavabı tapılmalıdır. Adətən tapmacalarda cümlələrin subyektı, yəni iş görəni (mübtədası) məlum olmur. Məqsəd isə bunu tapmaqdan ibarət olur. Lakin bu mübtədə həmin tapmacada işləndikdə həmin parça daha tapmaca olmur. "İynə hamını bəzər, özü lüt gəzər – artıq tapmaca deyildir. Tədqiqatçılar

⁶⁷ Д.Н.Садовников. Загадка русского народа.СПб, 1976, səh. 1.

⁶⁸Вах:Загадки русского народа. Изд-во МГУ, 1959, səh. 15.

⁶⁹M.Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1966, səh. 36.

bu ifadənin atalar sözü kimi bütün Şərqlə ölkələrində məşhur olduğunu göstərirlər”.⁷⁰

Tapmacalar ilə atalar sözləri (məsəllər) arasında fərqlər elmi şəkildə müəyyənləşdirilmədiyindən bəzən elmi işdə də onlar qarışıq salınır, dolaşdırılır.

“Kənd həyatı” jurnalında getmiş bir məqalədə (1965 №2, səh. 26) deyilir: “Qoyunun xeyirli heyvan olduğu haqqında xalqımız arasında həttə belə bir məsəl də vardır:”Üstü zəmi – biçərlər, altı bulaq – içərlər. Əlbəttə, bu təsadüfi deyildir...”

Göründüyü kimi, burada tapmaca məsəl hesab edilmişdir. Atalar sözü və məsəl isə tam bitmiş, bitkin hökmü bildirər. Halbuki yuxarıda “məsəl” hesab edilən tapmacada haqqında bəhs olunan məfhum yoxdur və bu tapılmalıdır.

Azərbaycan filologiyasında istər tapmacalarımız, istərsə də atalar sözlərimiz və bunların qarşılıqlı əlaqəsi ətraflı tədqiq edilmədiyindən, bəzən bu iki folklor janrı qarışdırılır. Həttə eyniləşdirilir. Məsələn, İ.İbrahimov “Atalar sözü və məsəllər” adlı tədqiqat işində yazmışdır: “Demək olar ki, tapmacaların böyük əksəriyyəti eyni zamanda həm də atalar sözüdür. Qərribə burasıdır ki, atalar sözü və məsəl kimi işlənən tapmacalar heç bir dəyişikliyə uğramır. Tapmacaların dərinədən tədqiqi az qala onların hamısını atalar sözü kimi işlətməyin mümkün olduğu qənaətini doğurur.

Atalar sözləri ilə tapmacaların arasında olan bu yaxınlığın başlıca səbəbi, şübhəsiz ki, onların hər ikisinin oxşar məqsədə xidmət etmələridir”.⁷¹

Göründüyü kimi, müəllif gah “tapmacaların böyük əksəriyyətini”, gah da “az qala hamısını” atalar sözü hesab edir. Belə olduqda, bu iki folklor janrı (atalar sözü və tapmaca) tam eyniləşər və bunların hər birinə ayrıca ad verməyə də heç bir ehtiyac qalmazdı. Bunlardan birinə xalqın məhz “tapmaca”, digərinə isə məhz

⁷⁰Вах:Пословицы и поговорки народов Востока. Изд-воМ., 1961 (burada həmin ifadə “qədim tacik atalar sözlərindən” biri hesab edilir).

⁷¹Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı, 1961, səh. 146.

“atalar sözü” adı verməsi o deməkdir ki, heç bir tədqiqat işi aparılmadan da xalq bunların müxtəlif janrlar olduğunu çox gözəl dərk etmişdir və ona düzəliş verməyə heç bir ehtiyac yoxdur.

Əlbəttə, atalar sözü ilə tapmacalar arasında heç bir əlaqənin olmadığını söyləmək düzgün deyildir. Atalar sözlərini zənginləşdirən mənbələrdən biri də tapmacalar hesab edilməlidir. Göstərdiyimiz kimi, bəzi tapmacalar müəyyən dəyişikliyə məruz qalaraq atalar sözünə çevrilə bilər. Deməli, tapmacanın atalar sözü olması üçün onun (tapmacanın) müəyyən dəyişikliyə məruz qalması əsasdır. Əvvəlki şəkildə tapmaca atalar sözü deyil, məhz tapmacadır (“Aləmi bəzər, özü lüt gəzər”). Müəyyən dəyişməyə uğramış ifadə atalar sözünə çevrildikdə isə o, artıq tapmaca deyildir, məhz atalar sözüdür (“İynə aləmi bəzər, özü lüt gəzər”).

Buradan isə o nəticə çıxır ki, İ.İbrahimovun yuxarıda qeyd edilmiş fikri (“atalar sözü və məsəl kimi işlənən tapmacalar heç bir dəyişikliyə uğramırlar”) düzgün hesab edilməməlidir. Çünki istər məzmununa, istərsə də dil xüsusiyyətlərinə görə atalar sözləri və tapmacalar ayrı-ayrı xalq deyimləridir. Bunların məqsədləri də başqa-başqadır. Tapmaca çox maraqlı müəmmadır. Zehni inkişafa xidmət edən bir janrdır. Atalar sözü isə xalq müdrikliyi nümunələridir. Xalqın ictimai həyat təcrübəsinin “ensiklopediyası”dır. Burada dərin və dolğun mühakimə vardır. Atalar sözlərində fikir bütöv şəkildə ifadə edilir. Tapmacalarda isə fikrin əsas obyektini müəmmalı tərzdə verilir.

Bütün bunları nəzərə alaraq İ.İbrahimovun aşağıdakı fikirləri ilə razılaşmaq olmur.

“Əkdim pəlid, çıxdı şabalıd” ifadəsinin tapmaca kimi mənası qatır deməkdir. Bu, eyni zamanda, gözləmədən müsbət nəticə əldə edilmiş olduğunu ifadə edən atalar sözü kimi də işlənir. Bu göstərilənlərdən başqa: “Uzun qız lovğa gəzər” (oxlov), “Ətindən kabab olmaz, qanından kasa dolmaz”(nar), “Uzun qız ox, kölgəsi yox” (axar çay), “Gecə əzilir, gündüz düzlür” (yorğan-döşək) və s. tapmacalar eyni zamanda atalar sözü və məsəllər kimi də işlənir”.⁷²

⁷²İ.İbrahimov. Atalar sözü və məsəllər. “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər”, Bakı, 1961, səh. 147.

Maraqlıdır ki, müəllifin burada həm də atalar sözü kimi təqdim etdiyi tapmacaların heç biri “Atalar sözü” kitablarına daxil edilməmişdir. Əməli olaraq “Atalar sözü” kitablarının tərtibatçıları atalar sözləri ilə tapmacaları çox düzgün fərqləndirdikləri üçün belə dolaşılığa da yol verməmişlər.

Nəhayət, göstərmək lazımdır ki, atalar sözü sabit birləşmədir və dil faktıdır, tapmaca bədii yaradıcılıq nümunəsidir və düzgün olaraq yalnız folklor faktı hesab edilir.

DİGƏR SABİT BİRLƏŞMƏLƏR

Azərbaycan dilində sabit birləşmələrin struktura, tərkib, semantika, obrazlılıq, funksiya, mənşə, forma, emosionallıq, üslub və s. baxımdan olduqca rəngarəng növləri vardır ki, bunlar müxtəlif istqamətlərdə bir-biri ilə bağlı olub, ünsiyyət prosesində və tarixi inkişafda əlaqədar biri digərinə keçir. Buna görə sabit birləşmələri bütünlükdə əhatə edəcək ümumi prinsiplər irəli sürmək, mükəmməl təsnifat aparmaq olduqca çətindir.

Professor B.Tahirbəyov bütün sabit birləşmələrin ümumi ad kimi *atalar sözü* terminini işlətməyi təklif edir: “Şifahi xalq ədəbiyyatına aid kiçik həcmli söyləmələrin cəminə *atalar sözü* deyə bilərik”⁷³.

Müəllif məsələlərə məcazlı səciyyələndirmələri, müqayisələri, bənzətmələri, ayamaları, nüktələri, kəlamları, atmacaları və s. daxil edir.

Öyüdlərə (“eyhamsız məsələlər”) isə bunlar daxil edilir: nəsihətlər, tövsiyələr, məsləhətlər, şüarlar, mühakimələr, müşahidələr, əlamətlər, sınaqlar, yozumlar, ovsunlar, cadular, hədə-qorxular, hökmlər, buyruqlar, təkliflər, xahişlər, icazələr, qadağanlar, xeyir-dualar, ürək-dirəklər, arzular, and-amanlar, and içmələr, and vermələr, sağlıqlar, təbriklər, qarğışlar, söyüşlər, hərbə-zorbalıqlar, salamlar, cavablar, məzhəkələr, lağlağılar.

⁷³Bax: Atalar sözü. Bakı, 1981, səh.6.

Təmsilvarı ifadələrə aşağıdakılar daxil edilir: təmsilvarılar, sözgəlişlər, təqlidlər, sayınğaclar, yanılmaclar.

Tapmacalara isə mükəlimələr (sual-cavablar), qıfıl-bəndlər, bağlamalar daxil edilir. Misallar isə “eyhamsız tapmacalar” adlandırılır.

Göründüyü kimi, müəllif filologiyamızda az-çox sabitləşmiş olan “ataclar sözü” termininə ixtiyari məzmun vermiş, bu kateqoriyanın hüdudlarını xeyli genişləndirməklə, dəqiqlik yaratmaq əvəzinə daha da dolaşlıq, qeyri-müəyyən, yaygın bir fikir irəli sürmüş, az qala hər bir sabit birləşmə üçün ayrıca bir termin təklif edilmişdir. Ümumiləşdirmə isə yoxdur.

Xüsusilə dilçiikdə bütün bu terminlər hələ ki, məqbul deyildir. Lakin burası da var ki, sabit birləşmələr sırasına atalar sözü, məsəl, hikmətli söz, idiom, frazeologizm, komparativ birləşmə kimi kateqoriyaları daxil edilə bilməyən daha bir sıra sabit leksik birləşmə növləri də dil faktı səciyyəsi daşıyır və onların da linqvistik şərh veriləməli, dil sistemində mövqeyi müəyyənləşdirilməlidir. Ənənəvi olaraq bu kimi sabit leksik birləşmələr də “ataclar sözü”nə daxil edilir ki, onların bir neçə növünü nəzərə çarpdırırıq:

1. Bəzən bir sıra yanılmaclar da atalar sözlərinə daxil edilir. Lakin bu zaman atalar sözünün və yanılmacların tamamilə ayrı-ayrı məqsədə xidmət etməsi unudulur. Ciddi, ümumiləşmiş ifadələr olan atalar sözü, əslində zəhmət adamı üçün bir “həyat kitabı” olub, onun yaşayış uğrunda mübarizəsinə yardım göstərir. Yanılmaclar isə sadəcə əyləncə vasitəsidir, bir oyundur. Odur ki, yanılmacları talar sözü ilə qarışdırmaq düzgün deyildir.

Ə. Qarabağlı “Yanılmaclar” haqqında yazır: “Adından da göründüyü kimi, folklorun bu növü çətin tələffüz olunan, danışanı yanıldan, “dili sındıran” söz və ibarələrdən əmələ gəlir. Yanılmaclar tamamilə uşaq folkloru məhsuludur. Əslində sadəcə əyləncə məqsədi daşıyan təlim-tərbiyə nöqtəyi-nəzərindən məktəbdə müəyyən əhəmiyyətə malikdir”.⁷⁴

⁷⁴ Ə. Qarabağlı. Məktəbdə şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi. Azərtədrisnəşr, 1961, səh. 69.

“Yanıltmaclarda çox zaman ya eyni, ya da oxşar (qohum) səslərin çox təkrarı ilə tələffüzdə xoş bir ağırlıq əmələ gəlir, adamın dili dolaşır və nəticədə xüsusi diqqət olunmazsa, istənilən fikir deyil, başqa gülməli bir ifadə alınır”.⁷⁵

1. *Daş daşa, dırnaq daşa, siz savaşa, biz tamaşa.*

2. *Ağa-ağa, girdi bağa, bir quş tutdu, o da qurbağa, qoydu çanağa, verdi qonağa, qonaq dedi yenə qurbağa.*

3. *Uzundraz binamaz, xeyrə-şərə yaramaz.*

Yanıltmaclarda yeganə məqsəd sözlərin ahəngi, ritmi, qafiyəsi və sairədir. Atalar sözlərində isə bu cəhətlər əsas məqsəd deyil, köməkçi ünsürlərdir. Atalar sözündə əsas məqsəd dərin məzmun, ümumiləşdirici fikir, həyat hadisələri haqqında dəyərli hökmlərdir.

II. Nağıllarda işlənən bəzi pişrovlar (nağılbaşı) da bəzi “Atalar sözü” kitablarında atalar sözləri sırasına daxil edilir. Məsələn: *Qarğı ilə Kür keçdim, yaba ilə doğa içdim. Amma belə yalan görməmişdim. Qarışqa şillaq atdı. Dəvənin budu batdı.*

Əlbəttə, bu kimi məzəli, gülməli parçaların da atalar sözü hesab edilməsi səhvdir. Bunları məhz məzmununa görə atalar sözü hesab etmək olmaz. Atalar sözü çox dərin məzmunu və daxili məntiqə malik olan “ciddi” ifadələrdir. Pişrovlar isə “dinləyiciləri güldürmək üçün nağılların əvvəlində söylənən yüngül məzmunlu parçalardır”.⁷⁶ Atalar sözündə belə “yüngüllük” yoxdur. Ona görə də belə pişrovları “Atalar sözü” kitablarına daxil etmək və onları da atalar sözü kimi qələmə vermək səhvdir.

III. “Atalar sözü” kitablarına bir sıra qarğış və söyüş bildirən fədələr də daxil edilir. Məsələn, “Atalar sözü” kitabının 1949-cu il nəşrindən götürülmüş aşağıdakı misallara fikir verək:

Gedişin olsun, gəlişin olmasın.

Danışığını yeyəsən.

İt aparın olsun.

Çay uunu axıdım, çay eni axtarım.

⁷⁵ Ə. Qarabağlı. Məktəbdə şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi. Azərtədrisnəşr, 1961, səh. 69.

⁷⁶ M. İbrahimov. Atalar sözü və məsəllər. “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər”, Bakı, 1961, səh. 143.

(Bədii ədəbiyyatda bu son misalın “Çay aşağı axıdım, çay yuxarı axtarım” variantı da vardır).

Məlumdur ki, atalar sözü hökm bildirir. Özü də elə hökm bildirir ki, bu hökm ümumiləşmiş olur. Yuxarıda qeyd olunan qarğış və söyüslərdə isə hökm bildirilmir. Çünki bunlar hamısı əmr cümlələri kimi işlənmişdir. Hökm bir şeyi təsdiq və ya inkar edər. Əmr (və ya nəqli, sual) cümlələrində isə nə təsdiqdən, nə də inkardan söhbət gedə bilməz. Yuxarıda qeyd olunan misalların xəbərləri də feilin əmr formasındadır. Burada hər üç şəxsin təkinə aid misal göstərilmişdir. Hər üçü də əmr formasında. Deməli, bunlar hökm bildirmir. Elə isə bunları atalar sözü hesab etmək də səhvdir. Çünki atalar sözü ümumiləşmiş hökm bildirən ifadələrdir.

Bu kimi qarğış və ya söyüslərdə işlənən sözlərin məcazi mənada olması da məsələnin əsl məğzinə, mahiyyətinə təsir göstərə bilməz. Yəni belə ifadələrdə məcazi mənalı sözlər, birləşmələr işlənsə də, yenə bunları atalar sözü kimi qələmə vermək düzgün deyildir. Məsələn:

Ağlına keçə yamayım.

Aldın payımı, çağır dayını.

IV. Yalnız müəyyən şəraitlə, hadisə ilə əlaqədar işlədilən bəzi məşhur ifadələr də hələ atalar sözü hesab edilə bilməz. Məsələn:

Oyunçu deyil, odunçudur.

Qudurasan ay qurbağa, gəldi bizi vurmağa.

Bəlin şəkər, nazını kim çəkər.

Bu kimi ifadələrin çox geniş yayılmasına, məşhurlaşmasına səbəb onların daxili quruluşu, sözlərin ahəngi və qafiyəli olmasıdır.

V. Leksikadan bəhs edən bəzi kitablarda sabit birləşmələr sırasında xüsusi bir qrup ayrılıb, “ibarə” adı ilə fərqləndirilir ki, bunun heç bir elmi əsası yoxdur. Çünki bu söz termin deyildir və termin kimi elmi definisiyaya malik deyildir. Ədəbi dil tariximizdə “ibarə” ən müxtəlif mənalarda (söz, söz birləməsi, cümlə, cüm-

lə birləşməsi və s.) işlədilmişdir. “Təmtəraqılı”, “dəbdəbəli”. “gözəl” (nitq, söz, dil) sözləri kimi “ibarə”, “ibarəli” də ümümlüqət vahididir, əsla termin deyildir.

Əslində müxtəlif obrazlılıq vasitələri – məcazlar, evfemizmlər, mübaliğələr, jarqonizmlər və s. müvafiq şəraitdə ibarə təsiri bağışlaya bilər. Deməli, ibarə hər hansı dil vahidini bildirir, bu vahidin yaratdığı təəssüratı əks etdirir. Adətən dəbdəbəlilik, təmtəraqılılıq məqsədilə işlənən hər hansı vahidə ibarə deyirlər. Məsələn, R.Rza yazırdı: Burada “...*mənə gülümsəyən səadət günəşinin üzünü məyusluq buludu ilə örtməyə qoymayın*” kimi qəliz ibarəli cümlələr vardı”.

Adətən bədii dil üçün səciyyəvi olan okkazional və uzual perifraza və oksimoronlar da ibarə təsiri bağışlaya bilər.

Sabutay intizarın mənzilini çox qısa elədi (Əfqan. Halal çörək).

Burada qeyd olunan ifadə “tez dilləndi (dedi)” anlayışını ibarəli şəkildə əks etdirir.

Y.Seyidovun göstərdiyinə görə, A.Bakıxanov “Qanuni-Qüdsi” kitabında yazmışdır: “Bəzi işlənərkən olan kitablar o qədər qarışıq-dolaşmış ibarələrlə yazılmışdır ki, müəllimlərin çoxu özləri onları dərk edə bilmirlər”.⁷⁷

“Gülüstani-İrəm”dən danışanda isə müəllif yazmışdır: “Tarix yazmaqda lazım gələn qaydalara riayət etdim: mətləbləri *müxtəsər və sadə ibarələrlə yazdım*”.⁷⁸

S.Ə.Şirvani H.B.Zərdabiyə məktubunda yazmışdır: “öz türki lisanımızda *çox asan ibarələrlə* bir türki kitab nəzm etmişəm”.⁷⁹

C.Məmmədquluzadə göstərirdi ki, “idarəmizin nəşində müfəssəl və *zınqırovlu ibarələri*, tərifi və tövsifləri yazmağa yazanların vaxtı və oxumağa bizim vaxtımız nahaq yerə zay olur”.⁸⁰

Y.V.Çəmənəminli yazmışdır: “*Qəliz ibarə* işlədələrin çoxusu əqidə və məsləklə iş görmürlər”.⁸¹

⁷⁷Y.Seyidov. Yazıçı və dil. Bakı, 1979, səh. 24.

⁷⁸Yenə orada, səh. 41.

⁷⁹Yenə orada, səh. 27.

⁸⁰Yenə orada, səh. 109.

⁸¹Yenə orada, səh. 246.

“Qəzetlərimiz xalq malı olmayıb, bir ovuc *ibarə*bazlara qulluq eləməyə başladı”.

“Hər kəs yazıçılıq meylinə olsa idi, gərək bir xeyli fars və ərəb *ibarələrinə* malik ola idi”.⁸²

Bəzən tək bir söz də *ibarə* hesab olunur.

V.İ.Leninin “Əsərlərinin tam külliyyatı”nın birinci cildində verilmiş “Qeydlər”də “Pompadurlar sözü haqqında deyilir ki, Saltıkov-Şedrinin bu sərrast *ibarəsi* rus dilində möhkəm yer tutub...(səh.165).

Müxtəlif bilik sahələrinə aid terminlər də bəzən *ibarə* hesab edilir.

Həkim:”Bir də bizim *ibarəmizcə* desək, xronik əsəb gərginliyi yaranır” (“Bakı”, 18 fevral, 1988-ci il).

Bir sıra ədəbi-bədii mənbələrdə “*ibarə*” sözü “frazə” mənasında işlədilir.

Bizlər deyirik: mənə nə, farslar deyir: bə mən çə?

Bu ibarənin mənası budur ki, mən deyirəm hər bir işin başında mən özüm olum və o işdə ki, mən yoxam – o işi də pisləyəcəyəm”(C.Məmmədquluzadə).

“Və bu haman *ibarədir* ki, hər cür ibadətimiz və riyazətimiz haman *ibarə* ilə başlanır.”Allahu əkbər” (C.Məmmədquluzadə).

“*İbarə*” həm də zərbi-məsəl, hikmətli söz mənasında işlədilir.

“Həzrət rəsuli-xuda da onu gördükdə onun şöhrətini həmin tarixi *ibarə* ilə təsdiq edir, belə ki, Zeynəbi görən kimi buyurur:”Fətabarəkallah əhsənül xalığın” (C.Məmmədquluzadə).

F.B.Köçərli bu sözü varvarizm mənasında işlədir.

“...ərəb və fars kəlmə və *ibarələrini*...ana dilinə qatıb-qarışdırmaq, bizim əqidəmizcə, böyük səhvidir...İnsaf deyil...kəlamı qəliz *ibarələr* ilə...doldurub, əsil mənanı dəxi də dərinə salmaq və onun üzünə ərəb və fars dillərində bəhmə gəlmiş qəliz, müğləq *ibarələr* ilə toxunmuş pərdə çəkmək...Vaizlərin əksəri məsəcidlərdə vəz nəsihət etdiyi əsnada *ibarəpərdə*lik edib...o qədər qəliz və çətin *ibarələr* ilə söyləyirlər ki, onlara qulaq asanın çoxu bir

⁸²Yenə orada, səh. 249.

çey anlamayıb, əsil mətləb nədən ibarət olduğunu başa düşməzlər və heyrətdə qalırlar...Habelə, qəzetlərimizdə dərc olunan qəliz *ibarələr* ilə yazılmış bəzi siyasi, ədəbi və fənni məqalələri oxuyanlar anlamayıb məyus olurlar.”

Eyni mənada “ibarə” sözünü C.Məmmədquluzadə işlədir:

“Osmanlının məşhur və müqtədir şairlərinin qəliz yazmağı, ibarəli yazmağı zərbül məsəl olubdur. Qəliz və ibarəli yazmağın mənası budur ki, sözlərin cümləsi ərəb sözləri və tərkiblər ərəb tərkibidir.”

Habelə K.Məmmədov yazır: “.Y.Vəzir...dili fars və ərəb tərkibləri və qəliz *ibarətlərlə* doldurmağa çalışanlara qarşı çıxmışdır...Dili osmanlı, ərəb, fars *ibarətləri* ilə dolduranları qırmaqlayır...O, eləcə də ədəbsiz *ibarətlərlə* dolu kitabları da (məsələn, R.Əfəndiyevin “Qan ocağı” kitabını) tənqid edirdi.”

SABİT BİRLƏŞMƏLƏRİN STRUKTUR-ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan atalar sözlərinin bədii xüsusiyyətləri bu vaxta kimi dərinədən və ətraflı şəkildə izah olunmamışdır. Halbuki, digər cəhətləri ilə yanaşı, bu məsələn, yəni atalar sözünün bədii xüsusiyyətlərinin izahı onların dil xüsusiyyətlərinin də izahına çox böyük yardım göstərir. Atalar sözündə özünü göstərən ritm, qafiyə, paralelizm, müqayisə, alliterasiya, assonans kimi məsələlər paremiyaları, xüsusilə onların leksikasını tədqiq edərkən göz önündə tutulmalıdır. Çünki bu məsələlər bilavasitə atalar sözündə sinonim, arxaizm, dialektizm, vulqarizm, omonimiya, termin və s. kimi məsələlərin izahı zamanı çox lazım olur. Biz aşağıda göstərilən bu məsələlərdən bəhs etməyə çalışacağıq.

Atalar sözlərində ritmik parçalar çox böyük rol oynayır. Bu ritmik parçaların qafiyəli olmasının bir əhəmiyyəti yoxdur. Ola bilər ki, iki ritmik qrup bir-birinə heç də qafiyə ilə bağlanmasın.

Nə yada sirrini ver,
Nə namərdə bel bağla.

Nə soyuğa tabım var,
Nə pulum var kürk alam.

Yerdə yatan yumurta
Göydə uçan quş olar.

Dünyada yalnız yeyib,
Yalnız yaşamaq olmaz.

Ritm xatirinə cümlədə sözlərin sırası da dəyişdirilə bilər, yəni ritm söz sırasına təsir göstərir.

Güvəcə verə-verə çıxar qazan bahası.

Oynamayın, gülməyin, kəndə darğa gəlibdir.

Ah-vayla çıxar kasıbın canı; öləncən deyər: allah kərimdir.

Bağbanın könlü olsa nə gəlib bağda paya.

Bu cümlələrdə söz sırasının ədəbi dildəkindən fərqləndiyini görürük. Burada ritmin mühüm rolu vardır. Yəni söz sırasının dəyişdirilməsi ilə bir oynaqlıq, ahəng də yaradılmışdır.

Atalar sözlərində ritmik parçalar çox zaman bir-birinə qafiyə ilə bağlanır. Bu zaman ritmik parçaların hər birinin eyni miqdarda hecaya malik olması (vəzn) zəruri deyildir. Çox zaman ritmik qrupların biri bir sözdən, digəri isə bir neçə sözdən ibarət olur. Məsələn:

Zənbil: Mən dedim, sən bil.

Əmim-dayım: hər kəsdən aldı payım.

Yüz: Gir içində üz.

Darayı: Səni geyər hər ayı.

Bozlamac: Qırxın yedim qarnım ac.

Ac: yanından qaç.

Qatır: Nə bilir xatır.

Aşna-aşna: Çıxdı ocaq başına.

Fətir: Məni mənzilə yetir.

Muzdur: Yerində düz dur.

Qədək: o da gödək.

Göründüyü kimi, bütün bu misallarda vəzn deyil, ritmik qruplar əsasdır. Lakin bəzi tədqiqatçılar belə ifadələrin guya əslində vahid vəzn üzrə düzəldiyini, tərkibdən sonralar müəyyən sözlərin düşdüyünü iddia edirlər. İ.İbrahimov yazır: “Bizcə, bu forma mənzum atalar sözlərinin birinci misrasındakı sözlərin ixtisarı nəticəsində yaranmışdır.”⁸³

Müəllif göstərir ki, “Gözləmədiyim daş: Yardı baş”, “Hər kəsin başı dazdı; Günahı azdı” tipli misallar ikinci misralardan sözlərin ixtisar edilməsi yolu ilə yaranmışdır.

Əlbəttə, bu fikir inandırıcı deyil. Sonradan ixtisar olsaydı heç olmasa ixtisar olunmuş misalların tam şəkli ya tarixi mənbələrdə, ya dialektlərdə, ya da başqa dillərdə heç olmasa bircə misalda özünü göstərmiş olardı. İ.İbrahimov bunu sübut edən fakt göstərmir.

⁸³Bax: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı, 1961, səh. 175.

Nəzəri cəhətdən ritmik qrupları vəzn ilə bağlamaq cəhdi əməli cəhətdən ona səbəb olur ki, bəzən tərtibçilər bir sıra atalar sözlərini sünüləşdirib kitablara daxil edirlər.

“Ağaclar başın tərpedəndə; söyüd deyər: – Mən də, mən də”.

Burada ritmik qruparın biri doqquz, digəri altı hecadan ibarətdir. Deməli, burada vəzn gözlənilməmişdir.

Ağaclar tərpedəndə baş çəkəndə;

Söyüdlər söylər o dəmdə: Mən də, mən də.

Burada vəzn xatirinə atalar sözünü dəyişmək cəhdi göz qarşısındadır. Lakin bu misalda məna qüsuru bunun süniliyini sübut edir. Dilimizdə iki zaman bildirən formanın (feili bağlama tərpedəndə və dəmdə) bir cümlə daxilində gəlməsi mümkün deyildir. Deməli, burada atalar sözü vəzn xatirinə sünüləşdirilmişdir.

Atalar sözlərində ritmin çox böyük əhəmiyyəti vrdır. Ritm xatirinə bəzən sözlərin mənası heç nəzərə alınmır. Irəlidə görəcəyimiz kimi, bəzən heç söz olmayan, eləcə səs yığınları da məhz ritmik məqsədlərlə atalar sözündə iştirak edir. Kitabda belə bir atalar sözü verilmişdir:

Ağ şəkər, qara şəkər

Bir damarı suya çəkər.

Məlumdur ki, şəkərə “qara” deyilməz. “Qara şəkər” olmaz. Lakin burada sözün mənası yox, ritm əmələ gətirmə rolu əsas götürülmüşdür. Ritm və qafiyə xatirinə belə artıq, əsas məqsəd ilə əlaqəsiz sözlərin işlədilməsi çox müşahidə edilir. Aşağıdakı misallarda qeyd olunan sözlər də əsasən ritm və qafiyə məqsədi daşıyır:

1. Bağçalar barı,

Heyvası, narı,

Hamı dinsə də.

Sən dinmə barı.

2. İtlər bizə, qurdlar bizə,

Sağsağanlar çırtlar bizə.

3. Əhmədə Əhməd düşüb,

Sənə nə zəhmət düşüb?

Atalar sözlərində bədii bir keyfiyyət olan qafiyə məsələsi də mühüm rol oynayır. Atalar sözünün çoxu müvazi parçalarla bir-birinə qafiyə nisbətində işlədilir.

Atalar sözündə qafiyə şeirdə işlənən qafiyədən çox zaman fərqlənir. Burada qafiyə daha təbiidir. Əgər şeirdə qafiyə hər misranın sonunda özünü göstərərsə, atalar sözündə ifadələrin daxilindəki sözlər bir ahəngdarlıq yaradır. Qafiyə xarici, formal bir əlamət kimi çıxış etmir, ifadələrin daxili xüsusiyyətlərindən birini təşkil edir. Məsələn:

Varlığa nə darlıq?

Yaxşı niyyət yarım dövlət deməkdir.

Yatan aparmaz, ötən aparar.

Yanlışı da bir naxışdır.

Hər kəsin ərkanı var, oduna gedənin örkəni.

Belə daxili qafiyələr atalar sözlərində emosionallığı artırır, fikrin daha dolğun ifadə olunmasına kömək edir.

Bəzən elə hallar da olur ki, atalar sözünün bir variantında daxili qafiyə, digər variantında xarici qafiyə əsas olur.

Ariğin nə işi qoruqda, vuralar qıçı sına.

Ariğin nə işi cığırda, çaqqal onu cığırda.

Birinci misalda “ariq” (*arığın*) və “qoruq” (*qoruqda*) sözləri, ikinci misalda isə “cığırda” və “çığırda” sözləri qafiyə kimi işlədilmişdir. Qafiyə təsiri də sözlərin ədəbi dildəki şəklinin təhrif olunmasına dair çox misallar göstərmək olar:

Hər kəs yeyər fətiri; Gedər unu gətiri.

Yaxşılıq el at dəryaya; Balıq bilməsə, xalığ bilər.

Mənim adım Habıldı; Hər nə desən qabıldı.

Getmişdi bay olmağa, yal quyruğunu qırxdılar day oldu.

Özününkünü verib yarılığa, özgədən tutub kiralığa.

Bu misallarda işlənən “gətirir” əvəzinə “gətiri” (“fətiri” ilə həmqafiyə), “xalığ” əvəzinə “xalığ” (“balıq” ilə həmqafiyə), “qəbul” əvəzinə “qabil” (“Habıl” ilə həmqafiyə), “bəy” əvəzinə

“bay” (“day” ilə həm qafiyə), “girəliyə” əvəzinə “kiralığa” (“yarılığa” ilə həm qafiyə) sözləri qafiyə hesab edilməlidir.

Qafiyə təsiri ilə bəzi sözlər elə şəkllə düşür ki, onları müəyyənləşdirmək çətin olur.

Molla udar salxımı, xalqa verər talqını.

Dilimizdə “talqın” şəklində söz yoxdur. Bu misalda məhz “salxım” sözünə qafiyə (qulaq qafiyəsi) olaraq işlədilmişdir. Bəs əslində necədir? Bu sözü ərəbcənin təlqin sözü ilə bağlamaq olar ki, bunun da bir mənası “öyüd, nəsihət” deməkdir.⁸⁴ Lakin bu sözü həm də fars dilindən keçmiş “təlx” sözü ilə də əlaqələndirmək olar ki, bu da “acı” deməkdir.⁸⁵ Bu misalda həmin sözün hansı mənada işləndiyini demək çətinidir.

Bəzən də qafiyə o qədər mühüm, zəruri olur ki, hətta adi dil normaları buna tabe edilir.

*Evində tapılmaz bir çörək darı,
Oturar hamıdan amma yuxarı.*

“Bir çörək darı” ifadəsi azərbaycanca səslənmir. Lakin qafiyə tələbi ilə işlənmişdir.

Hələ qafiyəni diqqət mərkəzində tutmaqla bəzi atalar sözlərinin bu və ya digər variantının əsas, daha qədim və düzgün olduğunu söyləyə bilərik.

*Kasıb pul tapdı, yer tapmadı.
Kasıb axça tapdı, boxça tapmadı.*

Başqa bir misal: K.Y.Əliyev öz məqaləsində S.Qədirzadənin dilindən belə bir atalar sözü gətirir: “*Nadiri taxtda görüb, Şah Abbasi bələkdə*”.⁸⁶

“Atalar sözü” kitabında isə həmin ifadə belə getmişdir.

Şah Abbasi taxtda görüb, Nadiri qundaqda.

⁸⁴Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1966, səh. 609.

⁸⁵Yenə orada, səh. 611.

⁸⁶K.Y.Əliyev. Frazеologiya bədii təsvir vasitəsi kimi. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1966 №1, səh. 57.

Burada “Şah Abbas” və ya “Süleyman” adlarının işlənməsinin bir o qədər əhəmiyyəti yoxdur. Hər iki halda söhbət qədimlikdən, uzaq dövrlərdən gədir. Bəs sinonim olan “bələk” və “qundaq” sözlərindən hansını əsl hesab etmək olar? Bizcə. “taxt” sözünə qafiyə olan (qulaq qafiyəsi) “qundaq” sözü daha əsasdır, digər variant sonradan törəmədir.

“Atalar sözü” kitabında belə bir misal vermişdir:

“Söz sözü çəkər, bez arşını”.

Əslində atalar sözü olmayan bu nümunə belə olmalıdır: *Söz sözü çəkər, arşın bezi.*

Qafiyəni nəzərdə tutaraq, bəzi sözlərin formalarını da düzgün müəyyənləşdirmək olar. Məsələn:

Qurd keçiyə dəyməsə,

Keçi gedər Məkkəyə.

Atalar sözlərində rədfilər də səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir.

Hər kimin ilki dursa, mülkü də durar.

Özünə baxma, sözünə bax.

Günümə qalınca, elimə qalsın.

Bir növ rədif rolunu oynayan bu kimi təkrar sözlər eyni formada olduqda isə komponentlərdən biri atılır.

Ya lələ şələni basar, ya şələ lələni

Ya tələf ollam, ya xələf.

Yanan da mən, yaman da.

Yaxanı bit tanımasın, qapını it.

Yaxşı yoldaş insanı bay edər, pis yoldaş zay.

Can cəfadan da usanar, səfadan da.

Müştərək xəbərlərin ikinci paralel tərkiblərdən sonra gəlməsi və təkrarlanması da (rədif) maraqlıdır. Məsələn:

Dəliyə yer ver, əlinə bel ver.

Qohum gəlməyə-gəlməyə yad olar, yad gələ-gələ qohum olar.

Zəri də var, zoru da var.

İnsan sözə döz, kababsan közə döz.

Yengəmiz Yetər oldu, günümüz betər oldu.

Dəmirçinin ömrü taq-taqla keçər. Leyləyin ömrü lağ-lağla keçər.

Dəniz dalğasız olmaz, qapı halqasız olmaz.

Lakin diqqətlə yoxlandıqda məlum olur ki, atalar sözü kitablarından gətirilmiş misallarda təkrar (feil) xəbərlərdən yalnız biri işlədilir, digəri isə ixtisar edilir:

Qohum qohuma söyər, yad ölüsünün görüna.

Qız evdə tanınar, ipək dəzgahda.

Daş daşlığa yağar, dolu dəryaya.

İtin dilini bilir, cəhənnəmin yolunu.

Mənə usta desinlər, arvadıma ustazən.

Mərd başa yapışar, namərd ayağa.

Mərd özündən bilər, namərd yoldaşından.

Salamı bizə verir, xeyri özgəyə.

Hər şey naziklikdən sınar, insan yoğunluğundan.

Hünərsiz özgəyə güvənər, hünərli özünə.

Oğru qalana yanar, ev sahibi gedənə.

Ölsə yer bəyənmez. Qalsa el.

Eyni xüsusiyyət ismi xəbərlərdə də müşahidə olunur.

Toy da olsa toyuğun vayıdır, vay da olsa.

Şaqqıldatmağa qozum var, cırıldatmağa bezim.

Adam adama gərəkdir, tısbağaya xanəsi.

Hər kəsin ərkanı var, oduna gedənin örkəni.

Tarlasında darı yox, damında qarı.

İstəyənin bir üzü qara, verməyənin iki üzü.

İstər feil ilə, istərsə də isim ilə ifadə olunan xəbərlər adətən paralel tərkibin birincisinə qoşulur. Bunun da əsas səbəbi atalar sözünün şifahi dil ilə əlaqədar olmasıdır. Müvazi tərkiblərdən hər ikisinin xəbərləri eyni sözlə ifadə edildikdə, bunlardan ikinci xəbərin işlədilməsinə (təkrar edilməsinə) ehtiyac qalmır. Həmin vəziyyəti bu tipdən olan atalar sözlərində aydın görə bilərik. Lakin bəzi hallarda müştərək xəbərlərin ikinci tərkibin sonuna gətirildiyi müşahidə olunur.

Qul xətasız, ağa kərəmsiz olmaz.
Oğlan dayıya, qız xalaya çəkər.
Öküzü buynuzundan, insanı sözündən tutarlar.
Toy töhfəsiz, gəlin yengəsiz olmaz.
Hər hürənə it, hər danışana adam deməzlər.
Ucuzluqda alıcının, bahalıqda satıcının üzünü görmə.
Adamı ürəyindən, heyvanı budundan dağlarlar.
Kar eşitdiyini, kor tutduğunu buraxmaz.
İnsan ürəyindən, heyvan dalından dağlanar.

Mənaca bu iki paralel tərkibli atalar sözləri bir müqayisə bildirir. Bunların hamısında müqayisə məzmunu vardır.

Bir sıra atalar sözləri iki deyil, üç paralel tərkibdən ibarət olur. Belə misallarda müqayisədən daha çox bir sadalama mənası özünü göstərir:

Uşaqılı arvad, qarğalı çinar, civ-civli toyuq.

Hər nə yedin dadındır, hər nə verdin, adındır, hər nə qaldı, yadındır.

Gül qönçədə, söz qəlbədə, mey şişədə qalmaz.

Heyrətdə ağıl, yolda salam, qəmdə təsəlli.

Gətirəndə əl gətirər, yel gətirər, sel gətirər.

Əksər atalar sözləri əsasən iki müvazi tərkibdən ibarət olur.

Bu tərkiblərin məzmunca bir-birinə münasibəti də maraqlıdır.

Paralel tərkiblərin bir tərəfi canlıdan, digər tərəfi cansızdan bəhs edir:

Kor kuru tapar, su çuxuru.

Mərəkədə ərim ola, təndirdə əppəyim.

Özgülərinki gedə-gedə ipək olur, bizimki köpək.

Qarğa özünü quş bilər, xəşil özünü aş.

Yaz yağışından bəlli olar, qız qardaşından.

Adamın yerə baxanı, suyun lal axanı.

Nə it yiyəsisən, nə gön yiyəsi.

Paralel tərkiblərin birində insanlardan, digərində heyvanlardan bəhs olunur.

Danışanı adam bilir, hürəni it.
Yoldaşı evdən götür, quşu yuvadan.
Yəhər gah atın dalında olur, gah yiyəsinin.
Nanəcibdən ağa olmaz, təkədən qoç.
Eşşəyi palan saxlar, padşahı yalan.
Yaxşı igid dalı gözlər, yaxşı at qabağı.

Paralel tərkiblərin birində real məfhumlardan, digərində real olmayan (məcazi mənalı) məfhumlardan bəhs olunur:

Danışana dil vermir, yeriyənə yol.
Dəvəni sarban əyər, igidi qəm.
Mal bir yerə gedər, güman min yerə.
Paltarın çirki yumaqla gedər, ürəyin çirki deməklə.
Tülkünün andına inanım, xoruzun quyruğuna?
Analı qızın özü böyüyər, anasız qızın sözü.
Balı da sənin, bəlası da.
Dəliyə yer ver, əlinə bel.
Dəlini zəncir ilə yox, tədbir ilə tutarlar.
Üzük nişanından ürək nişanı yaxşıdır.
Çay qırağı çəmən olar, mərd könlü ümman.
Dana satmısan, dava?

Paralelizm atalar sözlərinin dilinə xas olan bəzi qrammatik xüsusiyyətləri aydınlaşdırmaqda mühüm rol oynaya bilir. Sonu eyni sözdən ibarət olan xəbərlərlə bitən paralel tərkiblərdə adətən sonuncu tərkibin xəbəri atılır. Bu da imkan verir ki, birinci tərkibin xəbəri olan söz ikincisinə də aid edilsin. Eyni zamanda paralel tərkiblərin biri həqiqi, digəri məcazi (və ya biri real, digəri qeyri-real, habelə biri canlı, digəri cansız) məfhumları bildirdiyi üçün ümumi xəbər kimi işlənən söz də müxtəlif mənalar kəsb edə bilər. Məsələn, *Varlı kisəsini döyər, kasıb dizini* cümləsində paralel tərkibin ikinci tərəfi məcazi mənada işlənmişdir. Burada *dizini döymək* ifadəsi məcazidir (təəssüflənmək, peşman olmaq və s.). Bəzən bu kimi ikinci paralel tərkib öz məcazi mənasına müvafiq söz ilə də işlənir. Məsələn:

Ağanın malı gedər, nökrin canı çıxar.

Bəzi atalar sözlərinin müvazi (paralel) tərkiblərinin ikinci tərəfi atılır, zaman keçdikcə yaddan çıxır. Bəzilərinə isə bu proses davam etməkdədir. Məsələn, *Hər oxuyan Molla Pənah olmaz, hər qatırçı Murad* atalar sözündə ikinci hissə (*hər qatırçı Murad*) çox zaman işlənmişdir. Bəzi ktablarda bu bir atalar sözünün hər iki paralel komponenti ayrı-ayrılıqda müstəqil atalar sözü kimi təqdim edilir:

1. Hər oxuyan Molla Pənah olmaz.

2. Hər qatırçı Murad olmaz.

Bəzi atalar sözlərinin isə ikinci tərəfinin hazırda işlədilmələrinə baxmayaraq, bunların gələcəkdə işlədilməyəcəklərini söyləmək olar.

“Kommunist” qəzetində (10 dekabr 1966-cı il) belə bir başlıq verilmişdir: “Bağa baxarsan bağ olar”. Həmin ifadə isə əslində *Bağa baxarsan bağ olar, baxmazsan dağ olar* atalar sözünün birinci hissəsidir.

Paralel tərkiblərin adətən birincisi sabit halda qalır, ikincisi müxtəlif dəyişikliklərə uğrayır, atılır, başqası ilə əvəz edilir və s.

Məsələn, *Qız ağacı-qoz ağacı, sındırsan yox əlacı* atalar sözünün ikinci hissəsi (“sındırsan yox əlacı”) atılaraq aşağıdakı şəkildə də düşə bilər:

“Xanım...öz-özünə dedi: – Məsəldir ki, qız ağacı – qoz ağacı; Hər yetən bir daş atar. Amma hər daş atanın da bir cavabı var ki, verərlər”.⁸⁷

Başqa misallar:

Ər ölər, adı qalar.

İgid ölər adı qalar, müxənnətin nəyi qalar?

İgid ölər ünü qalar, öküz ölər gönü qalar.

Aşağıdakı tipli misalların qeyd olunan hissələri (ikinci hissələr) də işlədilmir, atılır.

⁸⁷ Y.V.Çəmənşəminli. Seçilmiş əsərləri. B., 1965, səh. 107.

İgid ölər, ünü qalar, öküz ölər, gönü qalar.
İgid ölər, adı qalar, müxənnətin nəyi qalar.
Molla gəlmişkən ölən ölsün, kəbin kəsdirsin.

Göründüyü kimi, belə ixtisarlar üçün atalar sözünün daxilində obyektiv imkan vardır. Müştərək xəbərin birinci tərkibə qoşulması nəticəsində bu imkan daha çox yayılmışdır.

Balıq başdan qoxur, qamış kökdən.
Papaqçının papağı olmaz, çuxaçının çuxası.
Adam adama gərəkdir⁸⁸: təsbağaya xalası.
Qızılı sərrafdan soruş, çənbəri quyuçudan.
Dəli dəlidən xoşlanar, imam ölüdən.
İlandan dost olmaz, qurddan aşna.
Xain xoflu olar, kor ürəkli.

Bəzi hallarda müvazi tərkiblərin birinci hissəsi işlədilmir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *Bala baldan şirindir* ifadəsi tatarca *Bal tatlı – baldan bala tatlı* şəklində işlədilir.⁸⁹

Kar eşitdiyini, kor tutduğunu buraxmaz atalar sözü çox zaman *Kor tutduğunu buraxmaz* şəklində işlədilir.

Bir sıra atalar sözləri müxtəlif tərzdə başqa dillərdə də işlənir. Məsələn:

İt hürər, karvan keçər atalar sözü qaraqalpaq dilində *Ит юрер карыван кешер, юрер-юрер юни ешер* (İt hürər karvan keçər, hürər-hürər ünü-səsi kəsilər) şəklində işlədilir.⁹⁰

Bal tutan barmaq yalar atalar sözü tatar dilində *Бал татқан бармак ялыи, маи татқан кашык ялыи* (bal tutan barmaq yalar, yağ tutan qaşiq yalar) şəklindədir.⁹¹

⁸⁸ Paralelizmə əsasən birinci tərəfin “adama adam gərəkdir” şəkli daha doğru hesab edilməlidir.

⁸⁹ Татарско-русский словарь, М., 1966, səh. 54.

⁹⁰ Н.А.Баскаков. Каракалпакский язык. М., Фонетика и морфология, часть первая. М., 1952, səh. 428.

⁹¹ Татарско-русский словарь.М., 1965, səh. 54.

Paralel tərkiblərdən biri düşdükdə qalan hissə bəzən atalar sözü kimi deyil, idiom kimi dərk olunur. Məsələn, *Xala xətrin qalmasın, ocaq da yanmasın* misalının ikinci hissəsi çox zaman işlənmir. Odur ki, işlək olan birinci hissə (*xala xətrin qalmasın* şəklində) idiom hesab olunur. Atalar sözünün bu xüsusiyyəti bəzi tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunmuşdur. Məsələn, N.Rəhimzadə atalar sözlərindən idiomlar əmələ gəlməsinə dair maraqlı mülahizələr söyləmişdir.⁹²

Adətən xalq dilində “*Oğul dayıya çəkər (oxşar), qız anaya*” atalar sözü işlədilir, əksər halda *Oğul dayıya oxşar* şəklində işlədilir.⁹³

Atalar sözünün yalnız başlıca dil xüsusiyyətlərini tədqiq edib öyrəndikdən sonra onları kitab şəklində nəşr etmək lazımdır. Ancaq bu yolla tərtib edilmiş kitabları tam və elmi cəhətdən düzgün, təqdirəlayiq hesab etmək olar. Lakin “Atalar sözü” kitablarında çoxlu qüsurlar vardır ki, onlardan biri də paralelizm prinsipinə etina edilməməsidir. Tərtibçilər adətən paralel tərkiblərin ikincisini müəyyənləşdirməyə fikir vermirlər.

Aşağıdakı misallarda mötəzidə əlavə edilmiş ifadələr “Atalar sözü” kitabında yoxdur.

Mart çıxdı, dərd çıxdı (keçilər düzə çıxdı).

Toydan sonra nağara (xoş gəldin Bayram ağa).

Ev sözsüz olmaz (gor əzabsız).

Yolçu yolda gərək (ovçu oda).

Bəzən də atalar sözünün müxtəlif variantları özünü göstərir.

Paxıla allah verməz.

Cığala tanrı verməz, versə də qarnı doymaz.

Sintaktik cəhətdən atalar sözlərinin bir xüsusiyyəti də onlarda əlavələrin işlədilməsidir. Məsələn, aşağıdakı misallarda qeyd olunan parçalar əvvəlki hissələrə bir əlavə təsiri bağışlayır:

⁹² N.Rəhimzadə. İdiomatik ifadələrin əmələ gəlmə yolları haqqında. Azərb.SSR EA xəbərləri, 1966 №1, səh. 67-68.

⁹³ *Bax*: Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi. Bakı, 1966, səh. 41.

Sən ac, mən ac, qonşu həllac.
Mart çıxdı, dərd çıxdı, keçilər düzə çıxdı.
İydə varsa, cəhrə də var, onu əyirən qarı da var.
Qamış ola, camış ola, özü də görməmiş ola.

Əlavələrə meyl o dərəcədə güclüdür ki, hətta alınma (tərcümə) atalar sözlərinə də sonradan dilimizin daxilində belə əlavələr qoşulur: *İnsaf dinin yarısıdır, bəlkə də hamısı*.

Bu misalın ikinci hissəsinin sonradan əlavə edildiyini güman etmək olar.

“Arifə bir cə işarə də bəsdir” atalar sözü bəzən belə işlənir: *Arifə bir işarə, nadana min kötək* (S.Rəhimov.Mehman, səh. 48).

Bəzi hallarda əslində əlavə səciyyəsi daşıyan ikinci hissə heç işlədilmir, yaxud çox az işlədilir.

Sağlıq böyük dövlətdir, qədirini bilmək gərək.

Keçən günə gün çatmaz, calasan günü günə.

Oddan kül törər, küldən nə?

Halva-halva deməklə ağız şirin olmaz, ortada yağ ilə bal gərək.

Kor nə istər – iki göz, biri əyri, biri düz.

Qonağa hörmət edərlər, əgərçi kafər ola.

Eybsiz gözəl olmaz, ay üzündə də ləkə var.

Çörəyi ver çörəkçiyə, bir çörək də üstəlik.

Qaz vur, qazan doldur, sərçədən nə olacaq?

Doğruya zaval yoxdur, çəksələr min divana.

İlanın zəhləsi yarpızdan gedər, o da yuvasının ağzında bitər.

Kasıblıq ayıb deyil, oğurluq ayıbdır.

Frazeologiyadan bəhs edən tədqiqatçıların çoxu atalar sözlərini də frazeoloji birləşmələrin bir növü hesab edir və onu həmin bəhsə (“frazoloji birləşmələr” bəhsinə) daxil edirlər. Məlumdur ki, digər sabit birləşmələrlə atalar sözlərini birləşdirən ümumi cəhətlərdən biri də **alliterasiya** hadisəsidir.

Alliterasiya hadisəsi dedikdə, adətən sabit birləşmələrin tərkibindəki sözlərdə (əsasən sözlərin əvvəlində) eyni səslərin və səs birləşmələrinin təkrarı nəzərdə tutulur.

Alliterasiya sabit frazeoloji birləşmələrin (diom, zərbi-məsəl, atalar sözü və s.) əsas ümumi xüsusiyyətlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan dilinə məxsus sabit ifadələrdə alliterasiya yalnız bədii-poetik və ya üslubi məqsədlə bağlı deyil, həm də bəlkə müvafiq vahidlərin daxili struktur xüsusiyyəti kimi təzahür edir. Bu cəhət tədqiqatçıların diqqətini müəyyən qədər cəlb etsə də,⁹⁴ ətraflı şəkildə tədqiq edilməmişdir. Xalq dilinin şeirliyi ən əvvəl burada təzahür edir.

Dilimizin çox zəngin frazeologiyasının bir qismi “Rusca-azərbaycanca frazeoloji lüğət”də toplanıb nəşr olunmuşdur.⁹⁵ Həm bu, həm də digər lüğətlərdən, habelə ən müxtəlif ədəbi-bədii yazılardan, dövrü mətbuatdan və canlı nitqdən toladığımız külli miqdarda nümunələrdən məlum olur ki, frazeoloji, idiomatik və komparativ sabit birləşmələrin ən başlıca xüsusiyyətlərindən biri onların səs ahəngdarlığına əsaslanmasıdır.

Sabit leksik birləşmələrdə ayrı-ayrı səslərin, səs birləşmələrinin müxtəlif mövqələrdə təkrarı bu vahidlərin ahəngdarlığını, axıcılığını təmin edir, onların yadda qalmasına, nitqdə təsirlilik, kəsrlilik kəsb etməsinə səbəb olur. Azərbaycan dili səs sistemində məxsus bütün vahidlər (bir-ikisi müstəsna olmaqla) bu işdə az ya çox dərəcədə fəal rol oynayır. Elmdə alliterasiya və assonans adlandırılan müxtəlif səs təkrarlarının sabit tərkiblərdə fəal mövqeyini nümayiş etdirmək məqsədilə burada yalnız iki səsə aid nümunələr gətirməklə kifayətlənməyi lazım bilirik.

D/P – *Daban döymək. Dabanına daş dəymək. Dabanına tüpürmək. Dava dağarcığı. Dağ-daş dilə gəlir. Dağ kimi dalında durmaq. Dağa-daşa düşmək. Dağa dönmək. Dad-bidad. Dadı damağında qalmaq. Dadından doymaq olmur. Dadlı tikə. Dayanıb duran yerdə. Daldada demək (danışmaq). Dalını dağa dayamaq*

⁹⁴ M.Adilov. Xalq dilində və Füzuli şeirində alliterasiya. S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri (Dil və Ədəbiyyat), 1977 №3, səh. 8-16.

⁹⁵ Ə.Ə.Orucov. Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti. Bakı, 1976.

(dirəmək). Dalında durmaq. Dalından dəymək. Dalınca danışmaq. Dalınca bir daş. Damağına dəymək. Damarı tutmaq. Damarına düşmək. Damarını tapmaq. Daş atıb başını tutmaq. Dam-divarı gəmirmək. Daş düşmək. Daş kimi düşmək. Daşı dalında gizlətmək. Daşlar dilə gəlir. Dəvə dəlləklik edir. Dəvəni dəngi ilə. Dəvənin quyruğu yerə dəyəndə. Dəyirmanına daş atmaq. Dəliliyi tutmaq. Dəllal bazarına dönmək. Dəlmə-deşiyi tutmaq. Dəm tutmaq. Dəryada bir damla. Dərviş toyu. Dərdi tərپənmək. Dərdi təzələnmək. Dərdindən dəlidir. Dəli-divanə. Dərdini dağıtmaq. Dəli dərdinə düşmək. Dərinə düşmək. Dərisinə qor dolmaq. Dəfini döymək. Dibinə daş atmaq. Div addımları ilə. Divara dirəmək. Divara dırmaşdırmaq. Dizinə döymək. Dil tapmaq (tökmək, tərپətmək). Dil vermək. Dildən demək. Dildən dilə düşmək (dolaşmaq). Dildən diri. Dildən düşmək. Dil-dodaq gəmirmək. Dili-dodağı dolaşmaq. Dilə-dişə düşmək. Dillərə düşmək. Dili ağzında dinc durmamaq. Dili damağına yapışmaq. Dili daşa dönmək. Dili dilinə dəymək. Dili dolaşmaq. Dili dönməmək. Dili topuq çalmaq. Dilində tük bitmək. Dilindən bəlaya düşmək. Dilindən daş asılmaq. Dilindən düşməmək. Dilinə düyün düşmək. Dilini dinc qoy-mamaq. Dilini dişinə tutmaq. Dilini dişinin altında salamaq. Dilini dişləmək. Dilinin bəlasına düşmək. Dillərdə dastan olmaq. Dillərdə dolaşmaq. Dillərə düşmək. Dimdiyindən tora düşmək. Dildən-dondan çıx-mamaq. Diri tərپənmək. Dirsəyinin ardını görəndə. Dişi dişinə dəymək. Dişi-dırnağı ilə. Dişinin dibindən çıxanı demək. Dişləri bir-birinə dəymək. Dodağını dişləmək. Dor dibindən qaçan. Dörd divar arasında. Döşünə döymək. Döşünə düşmək. Duzunu dadmaq. Duru yerindən. Duruya çıxarmaq. Dünya başına dolanmaq. Dörd dövrəsinə dolanmaq. Dünya daralmaq. Dünya dağılmadı ki. Atının dırnağına dəyməz. Adı it dəftərində yoxdur. Addım atmaq. Başında dəyirman daşı fırlatmaq. Baltası daşa dəymək. Yorğan-döşəyə düşmək. Düşüncəyə dalmaq. Dərdə düşmək. Qulağı darı dəlir (dərir, dənləyir). Dərdini tökmək. Dilindən düşməmək. Dilində tük bitmək. Dili tutmamaq. Durduğu yerdə. Dünya durunca durasan. Duzağa düşmək. Dadlı dil. Daş atmaq. Daşa tutmaq. Daş çatlamaq. Başını daşa döymək. Taziya

dönmək. Təməl daşı. Tərs düşmək. Tükünü darağa vermir. Bir qotur deyil dırnasından darı dama.

Assonans hadisəsinə misal olaraq a səsinin fəal iştirakı ilə formalaşmış bir sıra sabit birləşmələri qeyd edirik. *Ağzı ayrılma qalmaq. Ağzı açılmaq. Ağzı açılmamaq. Ağzına atmaq. Ağzını aramaq. Ağzını açıb qulaq asmaq. Ağız açmaq. Ağız açıqlığı. Ağlını azdırmaq. Ağlını aparmaq. Ağlını almaq. Ayaq almaq. Ayaq açmaq. Ayağı açılmaq. Ayağını açmaq. Ayağını aparmaq. Aydan arı. Aynası açıq. Alığını aşırmaq. Allah ağıl versin. Anasını ağlatmaq. Ara açılmaq. Araba atı. Aralıq adamı. Açıb ağartmaq. Acığını almaq. Aşığı alçı durmaq. Azacıq aşın duzu deyil. Ayaq altına almaq. Ayaq altında qalmaq. Başının halına qalmaq. Ağzını aya tutub ulamaq. Ağzını ayırmaq baxmaq. Ağzını allah yoluna qoymaq. Ayağı yer almaq. Ayağına yazmaq. Ayağı altında yer yənar. Ayağının altına dəmir atmaq. Alaca qarğaya da borcludur. Bağırını dağlamaq. Ağzını dağıtmaq. Araya qoymaq. Aləmi başına almaq. Allah canını alsın. Allahın bəlası. Allah saxlasın. Araya çıxarmaq. Ara qarışdırmaq. Arası var. Arpası artıq düşmək. Barıtı çatmamaq. At oynatmaq. Axırı yaxşı olar. Axırına çıxmaq. Baş yoldaşı. Başdan aşmaq. Başına daş salmaq. Baş qaşmaq. Açıq alınla. Ad almaq. Ağrını alim. Ayağı axsaq. Ad almaq. Ağrını almaq. Ağzını açmaq. Ağzını açmamaq. Allah adamı. Anasını ağlatmaq. Arası açıq olmaq. Armud, biş, ağzıma düş. Atəş açmaq. Avic açmaq. Ağzına atmaq. Allah adamı. Anan soğan, atan sarımsaq. Aşığı atmaq.*

Eyni xüsusiyyəti sabit müqayisə tərkiblərində də görürük. Məsələn: *Qıllı qabana oxşayır* (S.M.Qənizadə). *Qara qarışqatək gəlirlər* (S.M.Qənizadə). *Quduz qurd kimi...*(S.M.Qənizadə).

Bütün bu müqayisə tərkiblərində q səsinin alliterasiyası diqqətə cəlb edir.

Daha bir sıra frazeoloji birləşmələrdə alliterasiya və assonans hadisəsinin çox geniş yer tutduğunu əyani misallar əsasında göstərmək olar. Lakin bu hadisə ən çox atalar sözünü təşkil edən sözlərdə daha ardıcıl şəkildə meydana çıxır.

Azərbaycan dilinin çox zəngin frazeologiyasının bir qismi “Rusca-azərbaycanca frazeoloji lüğət”də⁹⁶ toplanıb nəşr olunmuşdur. Həm bu və digər lüğətlərdən,⁹⁷ həm də ədəbi-bədii yazılardan və şifahi nitqdən topladığımız külli miqdarda nümunələrdən aydınlaşır ki, frazeoloji və idiomatik ifadələrin ən başlıca xüsusiyyətlərindən biri onları səs ahəngdarlığına əsaslanmasıdır. Bu cəhər tədqiqatçıların diqqətini cəlb etsə də,⁹⁸ Azərbaycan filologiyasında ətraflı şəkildə tədqiq olunmamışdır.

Sabit birləşmələrdə ayrı-ayrı səslərin, səs birləşmələrinin müxtəlif mövqələrdə təkrarı bu vahidlərin ahəngdarlığını, axıcılığını təmin edir, onların yadda qalmasına, təsirlilik, kəsərlilik kəsb etməsinə səbəb olur. Ayrı-ayrı səslərin ön mövqedə (prepozisiya), söz ortasında və sonunda təkrarlaşması ilə müxtəlif səciyyəli estetik təsir yaranır.

Digər tərəfdən sabit tərkibə malik dil vahidləri daxilində alliterasiyalı komponentlərin miqdarı məsələsi özlüyündə mühüm aktualıq kəsb edir. Əlbəttə, iki komponentli vahidlərdə hər iki söz alliterasiya təşkilində iştirak edir.

B səsinin alliterasiyası: *Bağrına basmaq. Barmaqarası baxmaq. Bata bilmək. Bafa bağlamaq. Baş bağlamaq. Başa batmaq. Başı böyümək. Başına batmaq. Başına boşlamaq. Başına buraxmaq. Başından basmaq. Başını batırmaq. Başını bişirmək. Başını boşlamaq. Başını böyütmək. Başını bulamaq. Beyninə batmaq. Bel bağlamaq. Belini bükmək. Bir barmaq. Boğazına biçilmək. Boğazına bağlamaq. Boynuna bağlamaq. Boynuna biçilmək. Boynunu bükmək. Borca batmaq. Buz baltası. Babalı boynuna. Başı boş. Beyni boş.*

V səsinin alliterasiyası: *Vayını vermək. Valay vurmaq.*

Q səsinin alliterasiyası: *Qabağından qaçmaq. Qabıq qoymaq. Qazan qaynatmaq. Qazı qaçmaq. Qanı qurumaq. Qan qaynamaq.*

⁹⁶ Ə.Ə.Orucov. Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti. Bakı, 1976.

⁹⁷ Ömer Agim Aksoy. Atasözleri ve deyimler sözlüğü. Deyimler sözlüğü.2. Ankara, 1976.

⁹⁸ M.Adilov. Xalq dilində və Füzuli şeirində alliterasiya. S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri (Dil və Ədəbiyyat seriyası), 1977 №3, səh. 8-16.

Qan qaralmaq. Qan qoxusu. Qan qus (dur)maq. Qanadları qırılmaq. Qanı qaynamaq. Qanı qaçmaq. Qarıya qoymamaq. Qarnı qurdlu. Qaş qaralmaq. Qeybət qırmaq. Qəbir qazımaq. Qəbrə qə-dər. Qəbri qazılmaq. Qəlbi qaralmaq. Qəlbi qırılmaq. Qələm qatmaq. Qəmiş qoymaq. Qənbər qulu. Qiyamət qop(ar)maq. Qiyamətə qalmaq. Qol qoymaq. Qoşa qarımaq. Quyuğunu qısmmaq. Quyu qazımaq. Qulaq qabartmaq. Qulaqda qalmaq. Qulaqlara qurğuşun. Qulağında qalmaq. Qulp qoymaq. Quru qəfəs. Quru-yub qalmaq. Quş qondarmaq. Quşu qonmaq. Quşu qurumaq. Qırran qırmaq (taun qırmaq).

D səsinin alliterasiyası: Daban döymək. Dava dağarcığı. Dağ-a dönmək. Dağlara düşmək. Daldada demək (danışmaq). Dalında durmaq. Dalından dəymək. Damağına dəymək. Damarına düşmək. Dara düşmək. Daş düşsün. Daşa dönmək. Dərdini dağıtmaq. Dərinə düşmək. Dəfini döymək. Divara dirəmək. Divara dırmaş(dır)maq. Dizinə döymək. Dil demək. Dildən demək. Dildən diri. Dildən düşmək. Dillərə düşmək. Dili dolaşmaq. Dili dönməmək. Dilindən düşməmək. Dilinə düşmək. Dilini dişləmək. Dillərdə dolaşmaq. Dodağını dişləmək. Döşünə döymək. Döşünə düşmək. Duzunu dadmaq. Dünyası daralmaq. Dabannan düşmək (dəyirman).

Ə səsinin alliterasiyası: Ələyi ələnmək. Əli əsmək.

İ səsinin alliterasiyası: İliyinə işləmək. İz itirmək. İt ilində.

Y səsinin alliterasiyası: Yağlı yer. Yol yoldaşı. Yaxa yırtmaq. Yaxasından yapışmaq. Yaxşı yol. Yolun yumrulsun. Yetmişində yorğalamaq. Yarlıq yapışdırmaq.

K və G səslərinin alliterasiyası: Kefi kökəlmək. Kəndirini kəsmək. Kökünü kəsmək. Könlündən keçmək. Kələyini kəsmək. Kəsəmət kəsmək. Gəl görəsən. Gözə gəlmək. Göz görəsi. Gözündən gəlmək. Göydə götürmək. Gurultuya getmək. Güdaza getmək. Gülləyə gəlmək. Gün görmək. Gözü götürməmək. Gördüyünü götürmək. Kefi gəlmək. Kələk gəlmək. Kəf gəlmək. Küpünə girmək. Küt getmək. Girinə keçmək. Göz kəsməmək.

P, P//B səsinin alliterasiyası: Piydən partlamaq. Piçini burmaq. Piy bağlamaq.

S səsinin alliterasiyası: *Saya salmaq. Sarı sim. Səs salmaq. Silaha sarılmaq. Sımsırığını sallamaq. Sıtqı sıyrılmaq. Soyub soy-malamaq. Söz salmaq. Sözü sınmaq. Sözüni sındırmaq. Sümük sındırmaq.*

T, T//D səsinin alliterasiyası: *Tər tökmək. Tərsinə tumarla-maq. Toy tutmaq. Tutması tutmaq. Tükü tərpnəmək. Titrəməsi tutmaq. Tükünü didmək. Dabanına tüpürmək. Dadlı tikə. Damarı tutmaq. Dəm tutmaq. Dəlmə-deşiyi tutmaq. Dərviş toyu. Dərdi tərpnmək. Dərdi təzələnmək. Dil tapmaq. Dil tərpnmək. Dil tök-mək. Tora düşmək. Diri tərpnmək. Damarını tapmaq. Dəliliyi tutmaq.*

Ç, C səslərinin alliterasiyası: *Çiyini çəkmək. Çiçəyi çırtda-maq. Çırtıq çalmaq. Çanağından çıxmaq. Çürüyünü çıxarmaq. Canı cəhənnəmə. Can çəkmək. Can çürütmək. Ciyərini çıxarmaq. Cıqırını çıxarmamaq(çəkməmək). Canı çıxmaq.*

Üç kompozitli vahidlərin ikisi alliterasiyalaşır. Bu zaman adətən fellər başqa səslərlə başlanır.

Arpası artıq düşmək. Babalını boynuna götürmək. Başına bəla kəsilmək. Başı daşa dəymək. Başından böyük danışmaq. Bə-dəninə buz dolmaq. Bildiyini babasına vermək. Bıçaq boğaza dirənmək. Balıq başdan iylənər. Qanı qətrana dönmək. Qara qa-şına vurulmaq. Qara qəpiyə dəyməz. Qara-qorxu gəlmək. Qara qapağını basmaq. Qaranlıq quyuya düşmək. Qarğalar qara gey-mək. Qatığa qara demək. Qaş-qabağı sallanmaq (açılmaq). Qızıl qana boyanmaq (bulanmaq). Qılinc qalxana çıxmaq. Qırğını qar-ğaya dəyişmək. Qoz qabığına soxmaq. Qoyunu (quzunu) qurda tapşırmaq. Quruyub qaxaca dönmək. Qol-qabırğasını əzmək. Qol-qanad açmaq. Qoltuğuna qarpız vermək. Dadı damağında qalmaq. Dalını dağa söykəmək. Daşı dalında gizlətmək. Daşlar dilə gələr. Dibinə daş atmaq. Dil-dodaq gəmirmək. Dili dama-ğına yapışmaq. Dəyirmanına daş atmaq. Dilindən daş asılmaq. Dilini dinc qoymamaq. Yazıb yaxa cırmaq. Yaman yerdə axşam-ladıq. Yaralı yerinə toxunmaq. Yarı yolda qalmaq. Yastığın yün-gül olsun. Yekə yerdən danışmaq. Yeri-yurdu bilinmək. Yerində

yellər oynayır. Yumurta yükü aparmaq. Yurd-yuva salmaq. Köhnə küllükləri eşləmək. Gözləri kəlləsinə çıxmaq. Gözünün kökü saralmaq. Saqqala salam vermək. Saqqala soğan doğramaq. Sıxıb suyunu çıxarmaq. Soyub soğana döndərmək. Təpəsindən tüstü çıxmaq. Tanrısına təpik atmaq. Tüstüsü təpəsindən çıxmaq. Top-tüfənglə gəlmək. Gözü kəlləsinə çıxmaq. Ətəyini əlindən buraxmamaq.

Aşığı alçı durub. Dindən-dondan çıxmaq. Dor dibindən qaçmaq. Dörd divar arasında. Ələyi əlində qalmaq. Əti-əndamı tökülmək. Ətəyini əldən buraxmaq. Zurnaçının züy tutanı. İpi qırıb qaçmaq. Yumurtadan yun qırmaq. Get-gələ salmaq. Gecə-gündüz bilməmək. Nağdı nişyəyə satmaq. Od-ocaq ayaqlamaq. Rəng-ruh qalmamaq. Suyu süzülən cüce. Fürsəti fəvta vermək. Xala xətrin qalmasın. Heç hənanın yeridir. Çək-çevirə salmaq. Çırtıq çalib oynamaq. Can-ciyər olmaq. Cinni Cəfər qoşunu. Şadlığına şitlik (şənlik) eləmək. Şerti şumda kəsmək. Dayanıb duran yerdə. Bir bezin qırağı. Bu hələ harasıdır. Dalı dəryadan gəlir. Dünyanın düz vaxtı. Tikəsi taziya çatmaz. Toy toğlusu kimi. Qaçanımız tazi tutmaz. Qatıq qara olanda.

Köməkçi funksiyada çıxış etdiyindən onların semantik rolu da zəifdir.

Başı bənd olmaq. Başını bənd etmək. Beli bağlı olmaq. Qanına qəltan olmaq. Qarnına qəltan olmaq. Qarnına qulluq eləmək. Qulağı qabar olmaq. Dadından doymaq olmur. Dəvə dəlləklik edər. Dərdindən dəli olmaq. Dəli-divanə olmaq. Dillərdə dastan olmaq. Dindən-dondan olmaq. Kefti kök olmaq. Gözü kölgəli olmaq. Torpağa təslim etmək. Əlində əsir olmaq. Kefini kök eləmək. Görəsi gözü olmamaq. Xurd-xəşil olmaq (eləmək). Daş kimi düşmək. Dəvəni dəngi ilə. Dişi-dırnağı ilə. Soğan kimi soymaq. Dalınca bir daş. Dili topuq çalmaq. Dilində tük bitmək. Tərs damarı tutmaq. Tərs damarına düşmək. Dimdiyindən tora düşmək. Dilini dişinə tutmaq.

Ad+feil birləşməsi özlüyündə idiom təşkil etdikdə adətən son iki kompozit alliterasiyalaşır.

Araya söz salmaq. Baltası daşa dəymək. Başı yastığa yetmək. Başı gic getmək. Başına qiyamət qoparma. Başına daş düşsün. Başında qoz qırmaq. Gözü bayıra baxmaq. Acından qarnı qurul-damaq. Vedrə dibi döymək. Başına dünya daralmaq. Başına dün-ya dolanmaq. Oxu daşa dəymək. Saqqala dən düşmək. Sözə quy-ruq qoymaq. Sözə qulp qoymaq. İnanan daşa dönsün. Əli bala batmaq. Əli çörəyə çatmaq. İşi dolaşığa düşmək. Yeddi qapı qon-şu. Yerində quruyub qalmaq. Matı-qutu qurumaq. Sipa quyruğu qopardan. Ürəyi daşa dönmək. Ürəyi dağdağaya düşmək. Ürəyi-nə su səpilmək. Ürəyinin yağını yemək. Anqır tayını tap. Qanad-nın altına almaq. Can şirin şeydir.

Bir sıra hallarda birinci və üçüncü sözlər alliterasiyalaşır. *Qanını yerdə qoymamaq. Qanı yerdə qalmaq. Qaçıb başını qur-tarmaq. Quru yerdə qalmaq. Quru yerdə qoymaq. Yaman günün yarağı. Yalançı göz yaşları. Dilindən bəlaya düşmək. Dilinin bə-lasına düşmək. Dəllal bazarına döndərmək. Sıxma-boğmaya sal-maq. Soyub quyruğunda saxlamaq. Soyub quyruğunda sındır-maq. Dərisinə qor doldurmaq. Dalınca bir daş. Dəryada bir dam-la. Dünya başına dolanmaq. Dünya başına daralmaq. Keçəl suya getməz. Çay gəlməmiş çırmanmaq.*

Bədii nitqdə dilə və nitqə məxsus vahidlərdə alliterasiya ha-disəsinin təzahürü özünü fərqli şəkildə göstərir ki, tədqiqatda bu vəziyyət nəzərə alınmalıdır.

A. *Parlaman parladı əzası ilə* (M.Ə.Sabir).

B. *Qırağımi qatdasam* borcu uşaqlar verərlər (Y.Səmədoğlu. Qətl günü).

A nümunəsi ümumxalq səciyyəsi daşımır, dilə məxsus vahid deyildir, nitqə məxsusdur, keçicidir, müvəqqətidir. Hətta burada üç səsin (*par – par*) alliterasiyası var, ahəngdarlıq daha güclüdür. B nümunəsi isə yalnız bir (*q*) səsinin alliterasiyasına əsaslanır. Lakin bu ifadə dilə məxsusdur, sabit idiom təşkil edir.

Dilə məxsus alliterasiya hadisəsinin çox müxtəlif, rəngarəng növləri vardır. Bu vaxta qədər tədqiqatçılar daha çox ilk səslərin alliterasiyasına diqqət yetirmişlər. Doğrudan da şeir dilində ilk

səslərin ahəngdarlığı daha tez diqqəti cəlb edir, daha çox yayılmışdır. Dil vahidlərində isə bu hadisənin təzahür növləri çoxdur. *Qabağa qaçmaq* vahidində iki səs, *dala qalmaq* vahidində ikinci və üçüncü səslər, başqa nümunədə başqa-başqa yerlərdə duran səslər və s. alliterasiyalaşır. Habelə eyni vahid müxtəlif birləşmələrdə çıxış etdikdə onun müxtəlif səsləri bir-birindən fərqli nümunələrlə alliterasiya münasibətində olur.

Dağdan ağır (kişi) misalında *ağ-ağ* səsləri, *dağ boyda* (kişi) misalında isə *da-da* səsləri təkrarlanır. Bütün bunlar göstərir ki. alliterasiya probleminin tədqiqi xüsusi dil həssaslığı tələb edir, hər dəfə hansı səs in üstün tezliklə olduğunu müəyyənləşdirməyi tələb edir. *Qatığa qara demək* birləşməsində qa-qa təkrarı aşkar görünür. Bu tərkibdə qatıq əvəzinə *süd, un* (ağ rəngli hər şey) işlədilmir. Nə üçün? Şəksiz ki, ifadənin (və bu kimi çoxlu ifadələrin) formalaşmasında alliterasiyanın təşkilədici funksiyası vardır.

Üç kompozitli tərkibin bütün üzvləri eyni səs və ya səs birləşmələri ilə başlanır. *Boy-buxununa biçilmək. Qulaqlarına qə-dər qızarmaq. Qara qiyamətə qalmaq. Qurdla qiyamətə qalmaq. Dabanına daş dəymək. Dağa-daşa düşmək. Dağ-daş dillənmək. Dalını dağa dayamaq. Dalını divara dirəmək. Dildən dilə düşmək. Dildən dilə dolaşmaq. Dil-dodağı dolaşmaq. Dilə-dişə düşmək. Dili dinc durmamaq. Dili daşa dönmək. Dili dilinə dəymək. Dilinə düyün düşmək. Dişi dişinə dəymək. Yarı yol yoldaşı. Yekə yerdən yapışmaq. Kəbinləri göydə kəsilib. Sabah-sabaha salmaq. Sağa-sola sovurmaq. Çeynəyib çürüyünü çıxarmaq. Çi-çək-çiçəyi çağırır. Cəng-cidala çıxmaq. Beş bafadan bağlamaq. Dünyanı dörd dolanmaq. Qat-qat qabıq qoymaq. Bacarana baş qurban. Dəlmə-deşiyi tutmaq. Dilini dişinə tutmaq. Dimdiyindən tora düşmək. Tərs damarı tutmaq. Kündəsi küt getmək. Dünyanı tutub durmaq.*

Dörd kompozitli idiomlarda iki sözdə başlanğıc alliterasiyası özünü göstərir.

Başı bədəninə ağırlıq eləmək. Başında dəyirman daşı fırlatmaq. Başından böyük qələt eləmək. Başını yarib başmaqçı olmaq.

Bir baş yuxarı olmaq. Bildiyini babasına da verməmək. Bir atımlıq barıtı var. Yeddi qat qabıqdan çıxmaq. Ürəyinə qaynar su səpmək. Ürəyinə yağ kimi yayılmaq. Sarı yağ kimi yayılmaq. Bulanıq suda balıq tutmaq. Burnuna barıt iyi dəyməmək. Qapıdan qovsan, bacadan gələr. Qarğa məndə qoz var. Qarışqa yuvası kimi qaynaşmaq. Qaşınmayan yerdən qan çıxarmaq. Quyruğu ilə qoz sındırmaq. Dəvənin quyruğu yerə dəyəndə. Dilini dişinin altında saxlamaq. Dilinin altına qənd qoymaq. Dişləri bir-birinə dəymək. Yel olub yanından ötmək. Yer altından yasa getmək. Yer ilə yeksan eləmək. Saman altından su yeritmək. Siçan deşiyini satın almaq. Ucundan tutub ucuzluğa getmək. Qara qaşına aşıq olmaq. Dəvəni dəngi ilə udmaq. Kəfi doxsan doqquz olmaq. Diri-diri qəbrə girmək. İlan kimi qabıq qoymaq. İlanı öldürüb, balasını buraxmaq. Ələyi ələlib, qəlbiri sulanıb. Xətir üçün xəstə yatmaq.

Dörd kompozitli idiomlarda üç (bəzən də dörd) sözün alliterasiyalaşması müşahidə edilir.

Başı daşdan daşa dəymək. Başının bərkliyini-boşluğunu yoxlamaq. Beş barmağı kimi bilmək. Bir baş bir ayaqdır. Quyruğu qapı arasında qalmaq. Quyruğu ilə qoz qırmaq. Dalında dağ kimi dayanmaq. Dalında dağ kimi durmaq. Dağ-daş dilə gəlir. Dili ağzında dinc durmamaq. Dişinin dibindən çıxanı demək. Yağ yeyib yaxada gəzmək. Gözləməkdən gözünün kökü saralmaq. İsti-isti izinə düşmək. Soyub-soyub quyruğunda saxlamaq. Heç kəslə kəlmə kəsməmək. Yol yeriyənə yumaq sarıdır. Yaxın yerə yük daşıyır. Qolunun qarısında qoz qırmaq. Qərib qancıq quyruğunu qısar. Sözün birini bir batman balla da yemək olmur. Əlini isti sudan çıxarıb soyuq suya salmamaq.

Dörd və artıq sözdən ibarət idiomatik birləşmələrin bir qismi müvazi komponentlərdən təşkil olunur ki, hər bir komponent də bəzən səciyyəvi bir (və ya bir neçə) səsin alliterasiyası əsasında formalaşır.

Saralıb sapa, incəlib ipə dönmək.

Yeriyənə yol vermir, danışana dil.

Ümumiyyətlə, çox kompozitli vahidlərdə bir neçə səsin başlanğıc alliterasiyası mövcud ola bilər.

Başını bir yerə yığmaq.

Bir sıra hallarda müvazi tərkiblərin də komponentləri bir ümumi səsin alliterasiyasına tabe edilir.

Yetənə yetib, yetməyəne bir daş atmaq.

Əlim qanda, qolum qandalda.

Yağışdan çıxıb yağmura düşmək.

Dindirmə dəmirçini, dərd alıbdır içini.

V.Jirmunski hələ 20-ci illərdə qafiyə nəzəriyyəindən bəhs açarkən alliterasiya probleminə toxunmalı olmuş, bu haqda maraqlı qeydlər etmişdir. Qədim alman və ingilis şeirində alliterasiyanın təşkeledicilik funksiyasını nəzərə çarpdıran tədqiqatçı göstərirdi ki, alman dilində vurğu adətən sözün ilk hecasına düşdüyündən bu dildə alliterasiya «как бы вдвойне заметна».⁹⁹ Qədim alman “alliterasion şeirində” bu hadisə “ön qafiyə” kimi təşkeledici bir prinsip olmuşdur. Alliterasiyanın çox müxtəlif növlərinə və nümunələrinə bütün ingilis şairlərinin şeirlərində rast gəlmək mümkündür.

Küllü miqdarda gətirilən faktik nümunələrə isnad edərək V.Jirmunski yazırdı: «Поэтическая речь в звуковом отношении насквозь организована, хотя эта организация и не может быть сведена к системе, к простой и однообразной повторности, и далеко не во всех случаях отчетливо воспринимается сознанием».¹⁰⁰

Bu ümumiləşmiş nəzəri mülahizənin bizim üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Tədqiqatçı nitqdə səslərin təşkilini görə bilməyi bacarmalıdır. Halbuki bəzi müəlliflər açıq-aşkar mövcud olan səs təkrarlarını – alliterasiya hadisəsini qiymətləndirə bilmirlər. Məsələn. S.Q.Lazutin yazır: «Не следует преувеличивать

⁹⁹ Жирмунский В. Рифма, ее история и теория. Петербург, 1923, səh.16.

¹⁰⁰ Yənə orada, səh. 17.

«звукovou инструментовку» пословиц. Не следует в любом случайном совпадении звуков видеть преднамеренный прием «звуковой инструментовки», например: «Был бы бык, а мясо будет» или «Садила баба бобы, а уродился клопы»... В приведенных пословицах некоторые гласные и согласные повторяются совершенно случайно и не выполняют никаких определенных преднамеренных идейно-художественных функций». ¹⁰¹

Alliterasiya prinsipini göz önündə tutmaqla bir sıra motivləşmiş vahidlərin (idiomatik ifadələr, məsəllər və s.) ilkin variantlarını az-çox elmi dəqiqliklə müəyyənləşdirmək mümkündür. Alliterasiyanın belə elmi-idraki əhəmiyyətinə ilk dəfə M.Adilov diqqət yetirmişdir. ¹⁰²Müxtəlif variantlar içərisində invariant vahidlər alliterasiya zənginliyi ilə fərqlənir.

1.Taylı tayın tapmasa günü ah-vayla keçər.

2.Bablı babın tapmasa günü ah-vayla keçər.

Hər iki misalın birinci bölümündə işlənən “tapmasa” feili *t* səsi ilə başlanır və eyni səslə başlanan birinci variantın əsas olduğunu söyləməyə hər cür əsasımız vardır.

1.Ac toyuq yuxusunda darı görər.

2.Ac toyuq duşunda darı dənər.

İkinci variantı əsas və qədim hesab edirik. Ümumiyyətlə pəremiyalar qədim yaradıcılıq nümunələridir və bu cəhət onların tərkibindəki sözlərin bir qisminin arxaikləşməsinə səbəb olur. Sonrakı nəsilər arxaik vahidlərin əvəzinə yeni, müasir vahidlər işlədirlər ki, bu da alliterasiyanın pozulmasına aparıb çıxarır.

1.Yoldan keçənə yumaq sarıdır.

2.Yol yeriyənə yumaq sarıdır.

İkinci variantda *y* səsinin alliterasiyası daha zəngindir və ehtimal ki, bu variant ilkindir.

1.Dil yanılar, doğrusun deyər.

2.Dil dolaşar, düzünü deyər.

¹⁰¹ Лазутин С.Г. Поэтика русского фольклора. М., 1981, сәh.160.

¹⁰² Adilov M.İ. Alliterasiya. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı. B., 1970.

Burada da invariant kimi yalnız ikinci misalı göstərmək olar. Həmin variant tam, dolğun alliterasiya ilə səciyyələnir.

1. İlan vuran ala çatıdan qorxar.

2. İlan çalan ala çatıdan qorxar.

Ümumiyyətlə, müasir dilimizdə “ilan çalmaq” idiomu az işlənir. Halbuki həm ayrılıqda, həm də göstərilən paremiyanın tərkibində “vurmaq” deyil, “çalmaq” feilinin zəruriliyi alliterasiya prinsipi ilə əsaslandırıla bilər. Bu sözün ilk hecası – *ça* paremiyada işlənən *ça(tı)* ilə eynidir. Habelə “çalan” sözündəki *la//ala* səsləri *ilan* və *ala* sözlərindəki səslər ilə eynidir.

Bütün bu kimi konkret faktlardan məlum olur ki, alliterasiya hadisəsinin geniş tədqiqinin yalnız sırf nəzəri əhəmiyyəti olduğunu demək azdır. Bu iş mühüm tətbiqi əhəmiyyət ilə fərqlənir. Paremioloji topluların tərtibində və nəşrində invariantların müəyyənləşdirilməsi çox zəruri olur. Həmin əsas variantları seçib ayıra bilməkdə digər prinsiplər ilə yanaşı alliterasiya prinsipinin də nəzərə alınmasının zəruriliyi meydana çıxır.

1. Dəvəçi ilə dost olanın darvazası gen gərək.

2. Sarban ilə dost olanın darvazası gen gərək.

D səsinin alliterasiyasına əsasən birinci variantın daha qədim və daha milli olduğunu demək mümkündür.

1. *Alçaq damdan qar yağar.*

2. *Alçaq dağa qar yağar.*

Burada *ağ, aq, qa, ağa* səs birləşmələrinin alliterasiyası ikinci misalı invariant kimi seçməyə əsas verir (Birinci misal mənaca da dolaşıqdır: *damdan qar yağar?*).

Ümumiyyətlə dilə az-çox təsir göstərə bilən süni vasitələr alliterasiyanın ədəbi-bədii dildə zəifləməsinə, azalmasına, hətta aradan çıxmasına aparıb çıxara bilər. “Gününü gög əsgiyə dügmək” ifadəsində xarici və daxili alliterasiya (*g* səsi) bir vəhdətdə çıxış edir və güclü təsir bağışlayır. Aşağıdakı misalda isə alliterasiyanın zəifliyi diqqəti cəlb edir.

Adam olanın günü göy əsgiyə düyülürdü (S.Rəhimov).

Bəzən də bədii əsərlər xalq danışq dilinə daha çox əsaslandırıldığından onlarda işlənən paremiyalar da alliterasiyanı təbii şəkildə mühafizə edir.

İbad... Uşağı üçün taya axtarır (C.Cabbarlı).

Burada *ta* səsbirləşməsi alliterasiyası ifadənin təşkiledici faktoru kimi diqqəti cəlb edir. Həmin ifadənin müasir “ədəbiləşmiş” variantında bu alliterasiya zəifdir: *dayə axtarmaq*.

Daha bir nümunə. Əfqanın “Halal çörək” romanında deyilir: “İsrafilzadə də stəkanı götürdü: – *Söhbət qoyunu qurda verər* – deyiblər haqq sözdür”, – dedi.

İfadənin tərkibində ərəbcədən alınma *söhbət* sözünün işlənməsi (frazeoloji ifadələrdə alınma sözlər çox az işlənir və ya sonralar əlavə edilir) bu ifadənin hələ orijinal olmadığını göstərir. Bütün qalan mənbələrdə bu ifadə “danışq dananı qurda verər” şəklindədir.

Yaxud adətən mənbələrdə “Ağrımayan başa dəsmal (duz) bağlamazlar” misalı Səməd Behrənginin “Məhəbbət nağılı” kitabında (B., 1987) “Ağrımayan başa buz bağlamalar” şəklində işlədilmişdir ki, alliterasiya prinsipi baxımından bu daha düzgün variant hesab olunmalıdır.

Müxtəlif paremiyaların qohum dillərdə işlənən variantlarının müqayisəsi də alliterasiya problemini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dilimizdəki “İt yiyəsin tanımaz” ifadəsi qazax dilində “İt atasın tanımaz” şəklindədir və bu sonuncu nümunədə alliterasiya daha zəngindir.

В пословице Ит атасын танымас «Собака нет узнает своего отца» ученый раскрывает переносный смысл его, «непонятный чужестранцу: т.е. дурной человек не уважает родителей».¹⁰³

Azərbaycan dilində işlənən “İt hürər, karvan keçər” – məsəlini türk dilində qarşılığı “İt ürür, kervan yürür” şəklindədir. Türk-

¹⁰³ Смирнова Н.С. Казахские пословицы, записанные и опубликованные П.М.Мелиоранским. «Тюркологический сборник», М., 1973, стр. 233.

cədə qafiyə üzrə, Azərbaycan dilində alliterasiya prinsipi üzrə qurulmuş bu variantlar öz-özlüyündə qafiyə ilə alliterasiyanın bir-birinə əks hadisə olduğunu əks etdirən nümunədir.

Sözdə başlanğıc səsin mühümlüyü, xüsusi çəkiyə malik olması haqqında başqa tədqiqat əsərlərində də maraqlı mülahizələr yürüdülmür. A.P.Juravlyov yazır: «Звуки в составе слова неравноправны. Очень важно, с какого звука начинается слово. Первый звук – самый заметный. Попробуйте в слове *хран* поменять местами первый и последний звуки, получите *прах*. И хотя звуки остались те же, слово стало звучать гораздо менее грубо, менее жестко.

Можете еще по экспериментировать со словами. Вот слово *хилый* – неприятно звучит, не правдо ли? Замените первый звук на *М* – получите красиво звучащее слово: *милый*. Психологи считают, что первый звук в слове примерно в 4 раза заметнее, хотя и меньше, чем первый – только в 2 раза по сравнению с остальными. Значит, при расчете суммарной фонетической значимости всех звуков слова вес первого звука нужно увеличить в 4 раза, а ударного – в 2».¹⁰⁴

Azərbaycan dilində başlanğıc səslərin alliterasiyasına əsaslanan külli miqdarda alqış və qarğışların varlığı bu vahidlərin də sabit birləşmələrə daxil edilməsini şərtləndirir. “Xalqımızın deyimləri və duyumları” kitabından aşağıdakı misalları göstərmək mümkündür.

¹⁰⁴ А.П.Журавлев. Звук и смысл. М., 1981, səh.38.

ALQIŞLAR

A.

Ağlın azalmasın.
Allah ağlını almasın.
Allah amanında.

B.

Bağ-bostanın bəhərli olsun
Bağın barlı olsun.
Balan bay olsun.
Balan bar gətirsin.
Balan boya-başa çatsın.
Balan böyüsün.
Balanın balası sənə baba desin.
Balanın barını dərəsən.
Balanın boyuna qurban kəsim.
Barın başacan olsun.
Barın başından aşsın.
Batıb barınsan.
Baharın barı qapında bardaş qursun.
Başına qurban kəsim.
Bədənün bədnəzər görməsin.
Bərən boş qalması.
Bəxtin bağlanması.
Binin bərəkətli olsun.
Boynun buruq qalması.

C.

Cavanların ciyərin olsun.
Cavan canına allah qıymasın.
Cavan canına canım qurban.
Canın cövhərli olsun.
Cəzirən cənnət olsun.
Cehizin can sağlığına qismət olsun.

Ç.

Çanağın çamlamasın.

D.

Damın divarsız qalması.
Damın damazlıqsız qalması.
Deyinin deyikli qalması.
Dizin taqətdən düşməsin.
Dönəlyən dönməsin.
Dur dağı kimi durasan.

E.

Evinə elçi gəlsin.
Elindən eymənən düşmənin olsun.
Elinə elçi gəlim.

Ə.

Əzizin ərsə ucalsın.
Ələyin ələnməsin.
Əlin ərsəyə çatsın.
Əlin ətəyindən uzun olsun.

F.

Fürsətin fəvətə getməsin.

G.

Gedənin gəlsin, üzün gülsün.
Gəlininə güzgülə tutum.
Gəlinin gərdəkdə qalsın.

H.

Haqqın halal olsun.
Halal qoyun hoyuna çatsın.
Halalın haram görməsin.

X.

Xörəyin xeyirliyə yeyilsin.
Xıdırın xeyir-diləyi üstündən əskik olmasın.

İ.

İzin itməsin.
İstədiyini ismətli olsun.

K.

Kamalın kamil olsun.
Kamın kamala çatsın.

Kərəm əli sənə kərəmət gətirsin.
Kərəntin kəsərli olsun.
Közün közərsin, külün külə qalansın.
Kömək əlin kəsilməsin.
Körpən pis gün görməsin.
Köçdən geri qalmayasan.

Q.

Qanın qaralmasın.
Qapın qıfıl görməsin
Qapın qonaq üzünə açıq olsun.
Qapından qara yel əsməsin.
Qapından qonaq ayağı kəsilməsin.
Qardaşına quzu qurban kəsim.
Qardaşına qurban olum.
Qardaşın qada-baladan uzaq olsun.
Qardaşının qadasını alım.
Qardaşının qazancı qazan öldürsün.
Qardaşının qazancını yeyəsən.
Qızın qara gün görməsin.
Qızın qızılca görməsin.
Qızın göyünlə qoşa qarısın.
Qoçun qurbanlıq olsun.
Qocan qoltuqlarda qalmasın.
Qurbanın qəbul olsun.

L.

Ləyaqətin layiqli olsun.
Lələn ləliməsin.

M.

Mənzilin mübarək.
Mərəkən mübarək.

P.

Pərənin pozulmasın.

S.

Sağının sağılısın.
Səni görüm səmtli-suatlı olsun.

Soyun sadağalı olsun.
Soyun pis söz-sovdan uzaq olsun.

Ş.

Şirinin şəkər olsun.
Şövkətin şöhrətli olsun.
Şöhrətinə-şanına quzu kəsim.

U.

Uğurun urvatlı olsun.
Ulusun uğurlu olsun.
Ulu tanrı uğuruna çıxsın.
Urvan urvatlı olsun.

Y.

Yağlı böyrək kimi yağ içində böyüyəsən.
Yaddan da yarıyasan.
Yadın da sənə yaman olmasın.
Yarından yarıyasan.
Yaxşı gün yaraşığın olsun.
Yaşı yüzü haqlasın.

Z.

Zəhmətlə toxuduğun zili cehizin olsun.
Zilin zinyətin olsun.

QARĞIŞLAR

A.

Ağ günün ağlar qalsın.
Ağ günün gəlincə gözüm ağara qalsın.
Adaxlın atların tərkində getsin.
Addım atanda ayağın sınısın.
Anan ağlar qalsın.

B.

Bağın barsız qalsın.
Bazarın bağlansın.
Balan baba deməsin.

Balan bələkdə qalsın.
Balanı bəla aparsın.
Balan iməklyib bardaş qurmasın.
Balan başını yesin.
Bala deyəndə bağrın çatlasın.
Balanın başı kəsilsin.
Balan bay olmasın.
Balan boy atmasın.
Balayın böyrəkləri daş bağlasın.
Balayın bağıracağı düyülsün.
Balandan batıb barınmayasan.
Balayın boynu buruq qalsın.
Balayın baxt ulduzu gülməsin.
Balayın biləyi sınsın.
Balayın bayramı yasa dönsün.
Balayın boğazı tutulsun.
Balayın boynu sınsın.
Balayın başı əsməcə tutsun.
Balayın başı kəsilsin.
Balan bayram paltarı geyməsin.
Balanın qarnı qattalaq bağlasın.
Başın batsın.
Başın bəlalər görsün.
Başına qara bağlayım.
Başın bədənindən ayrılısın.
Beynin boş qalsın.
Belin bükülsün.
Bəzəndiyin başqasına qalsın.
Bəxtin bağlansın.
Boyuna boz ip tutum.
Boğazına boğma çıxsın.
Bostanın bar gətirməsin.
Böyüyün böyrə-böyrə qalsın.
Böyrəyinə barıt dolsun.
Buyruğun buzda qalsın.
Gözəl-göyçək boyun budansın.

C.

Cavan canını ilan-çayan çalsın.
Cavanlarıyın ciyəri yansın.
Canın cəhənnəmdə çürüsün.
Cehizin can sağlığına qismət olmasın.
Cındırından cinlər ürksün.
Cücüyün boya-başa çatmasın.

Ç.

Çanağın çatlasın.
Çaparkən atın çatlasın.
Çənənin çüyü çıxsın.
Çiyidin cücərməsin.
Çiçəyin çirtdamasın.

D.

Damazlığın damda murdar olsun.
Deyiklin dul qalsın.
Dərdinə dava-dərman tapılmasın.
Dənin dəyirman üzü görməsin.
Dinməyə dilin dönməsin.
Dilin dibindən qoparılsın.
Divarın dağılsın.
Dilinə düyün düşsün.
Dölünün dönəlyəsi dönsün.
Dölün dönük çıxsın.
Ruzunu dolu döysün.
Didərgin düşəsən.
Şükür deməyə dilin gəlməsin.

E.

Evindən eymənəsən.
Evinə elçi gəlməsin.
Evində layla səsi eşidilməsin.
Evin ehtiyac içərisində dağılsın.

Ə.

Əlin ərindən üzülsün.
Əlindən qalan əlli il qalsın.

Əzizin əzizlənməsin.
Əzizin Əzrayıl olsun.
Əzrayıl əzizlərinin qənimi olsun.
Əyriyin əyrilsin, külün göyə sovrulsun.
Əriyiun əndamı ərisin.
Əryan canın ərə həsrət qalsın.
Əhli-əyalından əlin çıxsın.
Lənətə gələsən.

F.

Fələk fənanı versin.
Fərəhin fəryad olsun.

G.

Gedənin gəlməsin, üzün gülməsin.
Gəlinin gərdəkdə qalsın.
Gəlininə güzgü tutan tapılmasın.
Gözəl günün göy əsgiyə dügülsün.
Gözün kor olsun.
Gözəl-göyçək boyun budansın.
Gözün yaman günlər görsün.
Gözün nur görməsin.
Gözünə ağ gəlsin.
Günün qara gəlsin.
Qızın gəlinlik gərdəyində qalsın.
Ağ günün gəlincə gözün ağara qalsın.

H.

Haq deyənin az, hədyan deyənin çox olsun.
Halal malın haram olsun.
Hörmət üzünə həsrət qalasan.
Huy deməyə hoyun qalmasın.

X.

Xırmanın xəlbirsiz qalsın.

İ.

İmanın imdadına çatmasın.

K.

Kabab kimi közdə yanasan.
Kamın kandarda qalsın.
Kəndirin kəsilsin.
Kəllən daşa dəysin.
Közün közərməsin, külə dönsün.
Kömək əlin kəsilsin.
Körpən ağ gün görməsin.
Körpənin üzü gülməsin.
Körpənin üzünü gor görsün.
Külün göyə sovrulsun.
Kündən küt getsin.

Q.

Qapın bağlı qalsın.
Balan qanına qəltan olsun.
Anan qəbrini qucaqlasın.
Balan qan qussun.
Balan qoltuqlarda qalsın.
Qabın qapılarda qalsın.
Qadan qayım olsun.
Qadan qarğışdan əskik olmasın.
Qazancın ellərə qalsın.
Qazancın qarğış olsun.
Qazancın qzan doldurmasın.
Qazancın qazanda qalsın.
Qazancın quruda qalsın.
Qayğın qara gün olsun.
Qan qusasan.
Qanadın qırılısın.
Qan-qarğış qapından əskik olmasın.
Qanın qızıyın əlində xına olsun.
Qanına qarğalar daraşsın.
Qanın-qutun qurusun.
Qanına qəltan olasan.
Qanın qaralsın.

Qızın nişanlı qalsın.
Qızını qara qızdırma aparsın.
Qızın qara geysin.
Qızın insan cərgəsinə qarışmasın.
Qızın qızlca çıxarsın.
Qızın qayadan uçsun.
Qızın qardaş deyə huy çəksin.
Qızıyın gözü qarala qalsın.
Qoyunun quzulamasın.
Qoyun-quzuna qırğın düşsün.
Qol-qanadın qırılsın.
Qoltuqlarda qalasan.
Qohum-əqrəban qırılsın.
Mal-qaran qısır qalsın.
Xanan qurulu qalsın.

L.

Layla çalmağa qalmayasan.
Lal olasan.
Lənətə gələsən.
Əlin daş altda qalsın.
Əlin qələm görməsin.
Əlindən qalan əlli il qalar.
Xalan yalqız qalsın.

P.

Payın palçığa dönsün.
Pərənin pozulsun.
Pərgərin pozulsun.

S.

Sabaha salamat çıxmayasan.
Sazın sınısın.
Safra qusasan.
Sənəyin sınısın.
Səsin səhralardan gəlsin.
Soyunda söz ötməsin.
Son köçün sürülsün.

Sözünə söykək tapılmasın.

Su yolunu sel oysun.

Sümüyün sınsın.

Ş.

Şəhərin şərdən qurtarmasın.

Şərə düşəsən.

Şülənin şivəninə qarışsın.

Başına daş düşsün.

T.

Tarına toyuq daraşsın.

Taxıl-tərnə üzünə həsrət qalasan.

Taxılın tayada qalsın.

Təsəllin təklik olsun.

Titən tökülsün.

Titənə tikan batsın.

Toyuna tədarük görməyə qalmayasan.

Toyuğuna tülkü dadansın.

Tor-topal olasan.

Torpağını toprba ilə daşıyım.

U.

Uğurun üzünə gülməsin.

Uğur ulduzun yanmasın.

Ulusun ünləsin.

Ulusun utansın.

Ü.

Üzü üstə sürünəsən.

Ümüdin üzünə gülməsin.

V.

Balanı vurğun vursun.

Y.

Yanacağıın yerdə qalsın.

Yarın yarımasın.

Yürüyün yırğalanmasın.

Əhdin yerinə yetməsin.

Ölüm yastığının yanını kəsdirsın.

Azərbaycan atalar sözlərində alliterasiya çox geniş yer tutur. Lakin buna baxmayaraq, bu vaxta kimi tədqiqatçılar bu məsələyə diqqət yetirməmişlər. Halbuki bəzi Avropa dillərindən bəhs edən tədqiqatçılar bu dillərdə (ingilis, alman və s.) alliterasiyanın sabit frazeoloji birləşmələr təşkilində çox mühüm rolu olduğunu göstərirlər.¹⁰⁵

Türk dillərinin atalar sözlərində (və zərbi-məsəllərində) alliterasiya məsələsinə V.M.Jirmunski daha çox diqqət yetirmişdir.¹⁰⁶

Alliterasiya ilə qafiyənin bir çox oxşar cəhətləri vardır. Hər ikisi səs təkrarıdır və ifadənin ahəngdarlığına xidmət edir. Lakin bunların biri sözlərin əsasən əvvəlindəki (bəzən də ortasındakı) səslərin, digəri isə (qafiyə) sözlərin sonundakı səslərin təkrarıdır.

Tədqiqatçıların qeyd etdiyinə görə, qədimdə sabit ifadələrin ahəngdarlığı musiqi alliterasiyası əsasında yaradılırdı. Sonralar isə qafiyə meydana çıxaraq bunu sıxışdırmağa başlamışdır.¹⁰⁷ Buradan isə o nəticə də çıxıb bilər ki, alliterasiyaya malik atalar sözləri daha qədimdir. Bunu nəzərə alıqda müxtəlif türk dillərində eyni atalar sözlərinin müqayisələri çox maraqlı ola bilər.

Dama-dama göl olar, dada-dad heç.

Bu atalar sözünün qaraqalpaq dilində qarşılığı belədir: *тама-тама көл болар, бир тамбаса шел болар.*¹⁰⁸

Türkmən dilində də buna müvafiqdir: *дама-дама көл болар, хич даммаса чөл болар.*¹⁰⁹

¹⁰⁵ Вах: Г.Смит. Лексикология современного английского языка. М., 1960.

¹⁰⁶ В.М.Жирмунский. Ритмико-синтаксический параллелизм как основа древнетюркского народного эпического стиха. Вопросы языкознания, №4, 1964.

¹⁰⁷ А.М.Щербак. Аллитерация и рифма в тюркском стихосложении. «Народы Азии и Африки». 31, 1961.

¹⁰⁸ Н.А.Баскакаов. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. II, часть первая, М., 1952, сәһ.467.

¹⁰⁹ Вах: “Краткий фразеологический словарь русского и туркменского языков”, Ашхабад, 1963, сәһ. 182.

Azərbaycan dilində alliterasiya, qaralpaq və türkmən dilində qafiyə həmin atalar sözündə əsas alınmışdır.

Azərbaycan dilində “Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı” misalında alliterasiya yoxdur, yalnız qafiyə vardır. Halbuki eyni mənalı “Ингидин ере баканындан, сувун синкин аканындан» türkmən atalar sözündə¹¹⁰ isə (s, y, n) və s. səslərinin alliterasiyası diqqəti cəlb edir.

Alliterasiya rus xalq yaradıcılığında çox da dərin kök salmadığı¹¹¹ halda, başqa xalqların folklorunda geniş yayılmışdır. Buna görə də rus dilçiləri və folklorşünasları alliterasiyadan çox bəhs etməmişlər.

Bəzi Avropa dillərində isə (xüsusilə folklor üslubunda) alliterasiya mühüm yer tutur. Odur ki, ingilis, alman və s. dillərinin tədqiqatçıları bu məsələyə çox böyük diqqət yetirirlər. Alliterasiya nədir? Bu, eyni ifadə daxilində mövcud olan bütün və ya bəzi sözlərin tərkibində eyni (və ya yaxın) səslərin (əsasən samitlərin) təkrarlanmasıdır.

Məsələn, *Dəvə durdu, dam yıxdı. Deyə-deyə dilimdə tük bitdi* kimi misallarda *d(t)* səsinin, *Bulaq başdan bulanar* misalında *b* səsinin, *Qarın qardaşdan qabaqdır* misalında isə *q* səsləri təkrar olunaraq alliterasiya yaratmışdır.

İ.R.Qalperin ingilis atalar sözlərində alliterasiyadan geniş şəkildə istifadə olduğunu göstərir.

Müasir ingilis poeziyasında qafiyə hansı rol¹¹² oynayırdısa, qədim sakson poeziyasında alliterasiya da həmin rolu oynayırdı. Qədim ingilis poeziyasında qafiyə rolunu alliterasiya görürdü. Yəni sözlərin sonu deyil, əvvəli qafiyələnirdi. Get-gədə allitera-

¹¹⁰ Yəni orada.

¹¹¹ *Вах:* И.Р.Гальперин. Очерки по стилистике английского языка. М., 1958, səh.276.

¹¹² *Вах:* И.Р.Гальперин. Очерки по стилистике английского языка. М., 1958, səh.276; Atalar sözlərində alliterasiya məsələsiə daha bir sıra tədqiqatçıları diqqət yetirmişlər. Məsələn, И.В.Арнольд. Лексикология современного английского языка.М., 1959, səh.205.

siya öz yerini qafiyəyə verməli olmuşdur. Lakin qədim atalar sözləri öz sabit tərkibini mühafizə etdiyi üçün onlarda alliterasiya qalmaqda davam edir.

Eyni sözləri türk atalar sözləri haqqında da söyləmək mümkündür. Qədim türk mənbələrini tədqiq edən bir çox alimlər türk şeirlərində alliterasiyanın çox geniş yer tutduğunu göstərirlər.¹¹³

V.M.Jirmunski Azərbaycan dilinin qədim abidələrindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində alliterasiyanın geniş yer tutduğunu xüsusi qeyd etmişdir.

Atalar sözündə alliterasiyanı müəyyən etməklə bu sözlərin estetik keyfiyyətlərini üzə çıxarmaq, habelə bir sıra ifadələrin əslini, mənşəyini doğru-düzgün göstərmək olar.

Yuxarıdakı misallarda sözlərin hamısının ilk səsləri ya eynidir, ya da bir-birinə yaxındır.

Alliterasiya sözlərin yalnız ilk səsləri ilə əlaqədar deyildir. Çox zaman sözlərin daxilindəki (ortasındakı) səslər də bir-birinə alliterasiya nisbətində olur.

Sona qalan dala qlar, dala qalan dana qovar – (L.D.N).

Bədəsil əsil olmaz, boyunca qızıl qala – (L).

Yat üyüt deyiblər, yet üyüt deməyiblər¹¹⁴ – (Y, T) (D).

Özgə zəmisə nəzərə düz gələr – (g) (Z).

Özgəyə quyu qazan özü düşər – (Z).

Azərbaycan dilində adətən söz əvvəlində işlənməyən və ya az işlənən samitlər daha çox daxili alliterasiya yaratmağa xidmət edir. Aşağıdakı misallarda – R (ar, ər, or, ör) səsinin təkrarı kimi.

Gördün ər in ər deyil, tərkin qılmaq ar deyil.

Gedər bağlar qorası, qalar üzlər qarası.

Ərlə arvadın torpağı bir yerdən götürülüb.

Deməli, alliterasiya müəyyən tərkibdə səslərin müəyyən nisbətdə təkrarlanmasıdır. Aşağıdakı misallarda qeyd edilmiş səslərin alliterasiyası diqqəti cəlb edir.

¹¹³ *Bax:* «Народы Азии и Африки», №2, 1961.

¹¹⁴ S.ERəhimov. “Saçlı”, 1955, səh. 218.

Ac qılınca çapar – (Ç, C –CA//AC).
Yırtıq tor ilə balıq tutmaq olmaz – (T).
Toy töhfəsiz, gəlin yengəsiz olmaz – (T, GƏ).
Peyinə bax, bostan at – (P//B, T– TA//AT).
Yumurtası tərs düşüb – (T), (D).

Ana dilimizin sabit söz birləşmələrində alliterasiyanın nə dərəcədə geniş yer tutduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirmək məqsədi ilə müxtəlif mənbələrdən toplanmış külli miqdarda nümunələrin bir qismini burada qeyd etməyi zəruri hesab edirik. Misalların birinci qismi müxtəlif illərdə nəşr olunmuş “Atalar sözü” kitablarından, habelə ən müxtəlif səciyyəli yazılı ədəbiyyatdan və şifahi nitqdən alınmışdır və AS ilə (“Atalar sözü”) qeyd olunur. İkinci qrup nümunələr M.İ.Həkimovun nəşr etdirdiyi “Xalqımızın deyimləri və duyumları” kitabından (DD ixtisarı ilə göstərilir), üçüncü qrup nümunələr “Kərkük folklor antologiyası” kitabından (KFA kimi göstərilir) toplanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, assonans (“saitlərin alliterasiyası”) hadisəsi əsasən “a” saiti ilə əlaqədar özünü daha çox göstərir. Digər saitlərin assonasına aid nümunələr nisbətən az təsadüf olunur. Aşağıda əvvəlcə saitlərin, sonra samitlərin təkrarına aid atalar sözləri qeyd olunur.

AS

A

Ağ dolağım sağ olsun, tapılmayan qız olsun.

Ağın adı var, qaranın dadı.

Axçalı adamdan dağlar da qorxar.

Ağa durub, ağacan durub.

Ağzıma aş, qarnıma daş.

Ağız yandıran aşı qaşığı tanıyar.

Ağıllı kamal axtarar, cahil mal.

Ağlarsa anam ağlar, qalanı yalan ağlar.

Azacıq aşım, ağrımaz başım.

Ayı qanar, abid qanmaz.

Ayaq yalın, qanqal qalın.

Alan alıb varlanıb, satan satıb aldanıb.
Allah dağına baxar, qar yağdırar.
Almanı soy ye, armudu say ye.
Alt daş ağır olar.
Altda qalanın canı çıxsın.
Alçaq damdan qar yağar.
Arabanı at aparmaz, arpa aparar.
Artıq aş – ya qarın ağrılar, ya baş.
Artıq tamah daş yarar.
Arxlar axar çay olar.
Aslan ağzından şikar alınmaz.
At minən atasını tanımaz.
Atı qamçı aparmaz, arpa aparar.
Atın ağzına baxıb arpasını verərlər.
Axmaq adamdan dağ da qorxar.
Axtar, tayını tap.
Açıq ağız ac qalmaz.
Ac canavarlar ağız-ağıza yatar.
Acıqlı başda ağıl olmaz.
Aclıq ayıya darayı toxudar.

DD

Abad məclis aşığından bəllidir.
Abdal olan abırlı olar.
Avamlıq eyib deyil, abırsızlıq eyibdir.
Avara adam ara vurur, arsız adam yara.
Ağlın açarı dildir.
Ağıllı ağıl tapar, axmaq azar.
Ağıllı adam ağadır, ağılsız yağa.
Ağıllı adam başla, ağılsız daşla danışar.
Az yeyənin azarı da az olar.
Azğının ağzına vururlar.
Ayının qənimi arıdır.
Ayı hara, ayna hara.
Adamı başdan, ağacı yaşdan.
Sözün ağrısı onun ağırlığındadır.

Yaxşı aşığın anası ağlar qalmaz.
Ailədə anaya hörmət atadan keçər.
Aləm dəyişər, ana dəyişməz.
Alıq aşıranın alığını aşırırlar.
Allaha ağ olan ailəsinə də ağ olar.
Allah ağlını alana bəndə neyləsin.
Allahsız adam qansız olar.
Anadan keçən andından da keçər.
Arsız kişidən ərsiz arvad yaxşıdır.
Arsızlıq arvadsızlıqdan törər.
Arsız adam abırsızlıqdan da kökələr.
Arsız hara, arvad hara.
Ac adam acıqlı olar.
Ac aslanı acışdırmazlar.
İgidi ar əyməz, arvad əyər.

KFA

Ağ qarğanın əti yeyilməz.
Ağ axça qara gün üçündür.
Ağa bağınnan gül bağışlar.
Ağac qabalığından qırılar.
Ağır ayaq başa dəgər.
Ay aydın, hesab məlum.
Ayağı altında yumurta var.
Ayağuvi yorğanuva görə uzat.
Alan aldanmaz, satan aldanar.
Aləmə adət, bizə bedət.
Amanat ata minən tez enər.
Arvad var ev yapar, arvad var ev yıxar.
Aslan ağzından ov alınmaz.
At almadan axur yapır.
At atlını tapır.
Aca arpa əkməgi ətdən dadlıdı.
Ac ayı oynamaz.
Ac qarına acı saqqız.
Ac *hacqabuq* da yeyər (kəpək).
Sınanmayan atın ardına keçilməz.

AS**Ə**

Əmlik quzu iki ananı əmər.
Əzizin evinə əzilə-əzilə get.

DD

Əqidə olan yerdə ədavət yox, ədalət olar.
Ərgən ərincək olar.
Əsnək əsəb gətirər.
Əhd kəsənin əhədini kəsərlər.

KFA

Əl əldən üstündü ərşə qədər.

İ

İz itirənin izini itirərlər.
İnam gətirən iman gətirər.
İnam olan yerdə iman da var, imam da.
İt deyil ki, ipləmədir.
İt kimi iyləyib çüyləyir.
İtiyi itənin imanını da itər.

O, Ö

Namusla oynayan odla oynaar.
Ov oxdan, xain xofdan qorxar.
Oğlu öləninin dönəlyəsi dönər.
Oğuz oxlu, kafir xoflu olar.
Oğuz ormanda olar, yorğanda yox.
Övlad olan yerdə dövlət olar.
Özünü öyəni sözlə döyərlər.
Ölü öydən çıxar.
Ördəyi göldə, toyuğu dördə axtararlar.
Qorxulu oğru xoflu olar.

AS**B**

Bağa bax, barını gör.
Bağ salan barını yeyər.
Balı da bir, bahası da bir.
Bağda gülə baxarlar.

Bal yedim, bələya düşdüm.
Bal tutan barmaq yalar.
Bala bağır ətidir.
Bala baldan şirindir.
Bala başa bələdir.
Bala istəyən bələsəni da istər.
Balıq başdan iylənər.
Balı da sənin, bələsı da.
Baş bədənin tacıdır.
Bacarana baş qurban.
Baş bostanda bitməz.
Baş gün, beş gün.
Başı böyükdür, beyni yox.
Başına gələn başmaqçı olar.
Başı başına, başmağı da ayağına.
Beş barmağın beşi də bir deyil.
Beş günün bəyliyi də bəylikdir.
Bəy dediyin nədir, bəyənmədiyın nədir.
Bildir gedən bildirçin, hanı sənın bir qıçın.
Bildir ölüb babası, indi çıxıb xatası.
Bildirçinin bəyliyi darı sovrulanacandır.
Böyüyün sözünə baxmayan böyürə-böyürə qalar.
Buğda çörəyinin buynuzu olur.
Bulaq başdan bulanar.
Bəndi bərədə bağla.
Qorxu başa bələdir.
Su başdan bulanar.
Dil var bal gətirər, dil var bəla.

DD

Bağın barı bağbandan keçər.
Barlı bağ bağbanından bəllidir.
Boynu buruqluq bir bədbəxtə, bir də bənövşəyə yaraşar.
Boğaz boydan bir qarış aşağıdır.
Boğaza baxma, uzağa bax.
Boğaz adama boğma gətirər.

KFA

Bablı babıdan, keçəl qarğa keçəl kərkəzdən.
Bağ baqqalsız, çəm çaqqalsız olmaz.
Bağı ver bağbana, yarısın yeyərsə də.
Bal yemədim, bələmə çatdım.
Balıq başdan qoxar.
Balıq kimi belə ibinməz (islanmaz).
Bahar buludu kimi vaxtsiz yağar.
Bedəsil minnət bilməz, barmağın mum etsən ona.
Beli var, baltası yox.
Bişmiş boğazdan çıxan söz kimsəyi incitməz.
Bülbül bəslədim qarğa çıxdı.
Dilinin başı bəlasız olar.
Adam iş başında bəlli olar.
Öz başın bağlıya bilməz, toyda gəlin başı bağlar.
Yol yeriməklə, borc verməklə bitər.

AS**B**

Varını verən utanmaz.
Verim vara baxmaz.
Ağacı verənə vururlar.

DD

Var olan yerdə vərəsəlik də olar.

KFA

Arvad var ev yapar, arvad var ev yıxar.

Ümumiyyətlə söz əvvəlində işlənməyən və ya az işlənən səslər daxili alliterasiya təşkilində mühüm rol oynayır. Məsələn, aşağıdakı nümunələrdə *r*, *ğ* səsləri kimi:

Sərçədən qorxan darı əkməz.

Para əl kiridi.

Ağa bağından gül bağışlar.

Nağıl ağıldan doğar.

Oğul əl ağacıdır.

Yalanın axırı paxır olar.

Ərini güdən arvad gorunu güdər.

Qurd ürəyi yemək.

Q

Quş qanadından kirayə istəməz.

Quş qızıl qəfəsdə də olsa, yenə dustaqdır.

Qız qaldıqca qızıla dönər.

Qız qızıl alma, qızı gözdən salma.

Qız ilə qızıl gizlin gəzər.

Qız qızıldır, qədrini bilsin gərək.

Qız ağacı – qoz ağacı.

Qızıl arvadındı, qılınc ərin.

Qırx qarğaya bir sapan daşı.

Qısqı güclü olanda, qorxaq bacadan qaçar.

Alacağına qırğıdır, verəcəyinə qarğa.

Xalq qız verib quda qazanır, biz qız verdik qada qazandıq.

Anasından qabaq düşən qulunu qurd yeyər.

Qulun quyuya düşsə, qurbağa qulağına sıçrar.

Quyruğu qapı arasında qalıb.

Qaz vur qazan doldur.

Qaz uçdu, qazalaq qopdu.

Qaza atdın, qoza atdın.

Qazan qarası gedər, üz qarası yox.

Qazan qonaqsız olmaz.

Qazanı özümdən, qazananı özümdən.

Qalan işə qar yağar.

Qan eylə, qanun ilə.

Qanlıdan qada əskik olmaz.

Qanlını qan tutar.

Qara qızın dərdi var.

Qara qul özünü öldürdü ki, ağasına zərər olsun.

Qara itin qahmarı da varmış.

Qardaşın qanını qardaşdan almazlar.

Qarğa, məndə qoz var.

Qarnı toxun qayğısı olmaz.

Qarnım üçün deyil, qədrim üçündür.

Qarınını qurandan keçib.
Qarın qardaşdan qabaqdır.
Qarınca-qədərincə.
Qaçanı qovmazlar.
Qələmin ucu, qılıncın gücü.
Qəlp eşşək quyunun qırağından gedər.
Qərib itin quyruğu qıçının arasında olar.
Qovurğa qarın doyurmaz.
Qoyuna qırxlıq qoyulanda keçəlin gözü yaşarır.
Qonaq çox, qazma dar.
Qoyun gedə-gedə quyruğunu düzər.
Qoç igid qurddan pəsiməz.
Qəlp odur ki, qəlbindəkini deməyə.
Quda qudurub, qızını aparıb.
Quduran qırx gün yaşar.
İt qulaqkəsəndən qorxar.
İt quduranda yiyəsin qapar.
İşin qaçanını qovarlar.
Aslanın qorxusu qarıncadandır.
Alacağına qırğı, verəcəyinə qarğa.
Gedər bağlar qorası, qalar üzlər qarası.
Ceviz qabığı qarın doyurmaz.
Qudurasan qurbağa, gəldi bizi vurmağa.
Quşqun olub quyruğa keçmə.
Qarğa döşün çəkməklə qaz olmaz.
Qulluqdarın qurut əzənidir.
Qatıq özünə qab tapar.
Qurd qarıyanda köpəyə gülünc olar.
Qurd nə bilir qatır bahadır.
Qurd quduranda əlini qapar.
Qurddan qorxan qoyun saxlamaz.
Qurdalandıqca qurdu çıxar.
Qurd dedik, qulağı çıxdı.
Quru-quru qurbanın olum.
Quru qaşığı ağız yırtar.
Quş qanadla uçar.

DD

Qada qovğadan doğar.
Qazana duzu gəlin yox, qaynana tökər.
Qaz vuran qazan doldurar.
Qaz saxlayan qazanar.
Qanıxmış adam qan gəzər.
Qanıq küçüyün qulağını kəsərlər.
Qan tökülən yerə qum tökərlər.
Qaraçı qızından gəlin olmaz.
Qaranlığın qənimi işıqdır.
Qartmış qız karıxmış olar.
Qarğıdalı unu it qudurdar.
Qarşısına qara pişik çıxan qarnın qucar.
Qələm dinəndə qənim dinməz.
Qənaət qənimət gətirər.
Qəribin qəbri bilinməz.
Qərib nədi, qəbir nədi?
Qızın ki oldu, qırmızı donunu çıxart.
Qız ağılı, qaz ağılı.
Qız deyil ki, qızdırmadır.
Qoçağın qisməti özündən qabaq gələr.
Qorxağın qənimi yalandır.
Qudurmuş qırxıncı gün bəllənər.
Qumsuz bulaq, tumsuz qabaq olmaz.
Qürbət hara, qüdrət hara.
Ağıllı qız xınalı quzu kimidir.
Əryən baxtını qızda, çoban baxtını quzuda sınar.
İt qulağını kəsəndə qanıxar.
İt qulağını kəsəndən qorxar.
Köçdən azan qurda-quşa qismət olar.
Mərd torpaq qucar, namərd qoyub qaçar.
Mərdimazar qəbir qazar.
Namazı üzü qibləyə qırlarlar.
Pirə gələn qurbanı qaytarmazlar.

KFA

Qazan üç daş üstündə qurular.
Qazan digirləndi, qapağına çatdı.
Qazanc qudurdu mayanı basdı.
Qallavuzu qarğa olan leş iylər.
Qapuvi qayım kilidlə, qonşuvi xırxız etmə.
Qaramanın qoyunu, sonra çıxar oynu.
Qarğa qazı təqlid etdi, qarılısını unudtu.
Qarğa qarğaya deyər: – üzün qaradır.
Qarın qardaşdan əzizdir.
Qarnı quruldar, üstü parıldar.
Qarpız yeyən qurtuldu, qabuq yeyən tutuldu.
Qələminnən qan damır.
Qılinc öz qıyını kəsməz.
Qılinc qurşananındı.
Qırılan qol əgri bitər.
Qoyun quzusun basmaz.
Qonşunun dili şişib, qovğası bizə düşüb.
Qudurmuş köpəgin ömrü qırx gündü.
Quyunu qazan düşər.
Qurd bizdən iraq olsun, yediyi quyruq olsun.
Qurd qocalsa köpəklərə məzzək olar.
Qurd qarınnan çıxdı, çaqqal qarnına düşdü.
Qurtndan yeyər, qoyunnan şivən edər.
Qurtdan qorxan köpək bəslər.
Darda qalan pisik qaplan kəsili.
Bir qoltuğa iki qarpız sıxılmaz.
Ağac qabalığından qırılar.
Altun qaba qan qusdum.
İki qılinc bir qına girməz.
Tüklü qoyunu qurd yeməz.
Xatun qıran qabın səsi çıxmaz.
Çobansız qoyunu qurd yeyər.

AS

DT

Dayı ilə dağ dolan, əmi ilə bağı dolanma.
Daldan atılan daş topuğa dəyər.
Dam dirəksiz, töylə kürəksiz olmaz.
Dama-dama göl, dada-dada heç
Damazlığını yeyən tamarzı qalar.
Danışiq dananı qurda verər.
Daş düşdüyü yerdə ağır olar.
Deyə-deyə dilimdə tük bitdi.
Dəvə durdu, dam yıxdı.
Dəvəcə boyun olunca, düyməcə ağıl olsun.
Dəvənin biri bir dəngə, vay dəng dərdi.
Dəvəçi ilə dost olanın darvazası gen gərək.
Dəlindən doğru xəbər.
Dəli dingəldəyər.
Dəliyə divan yoxdur.
Dərdimi dağa desəm, dağ əriyər.
Dil dolaşar doğrusunu deyər.
Dindirmə dəmirçini, dərd alıbdır içini.
Dilənçinin torbası dolmaz.
Dinəndə dilim yandı, dinməyəndə dil yandı.
Dinindən dönər, danasından dönməz.
Dini dinara satmaq olmaz.
Dişsiz ağız – daşsız dəyirman.
Doğmamışdan don biçir.
Don tapmaq asandır, dost tapmaq çətin.
Dostun atdığı daş baş yarmaz.
Dözən döş yeyər.
Quş dimdiyindən, insan dilindən.
Zora dağlar dayanmaz.
Hər daşın dalınca getməzlər.
Duz çörək – düz çörək.
Tazısız ova gedən, evə dovşansız dönər.
Tazıya tut deyir, dovşana qaç.

Tay tayın tapar, su çuxurun.
Tarlasında darı yox, damında qarı.
Tələsən təndirə düşər.
Tazının dişi, tülkünün dərisi.
Tövbə toxluqdan, dava yoxluqdan.
Tutdu qatıq, tutmadı ayran.
Tutusuz toy olmaz.
Tülkü iki dəfə tuzağa düşməz.
Tülkü çox bildiyindən tələyə düşər.
Atasından artıran qatır olar.
Kor qız toyda donunu tanıdı.
Sözün doğrusu dəmiri dələr.
Hər yerin dovşanını o yerin tazısı tutar.
Ot kökü üstə bitər.
Yeməyin dadı duzdadır, dünyanın dadı gözdə.
Yumurtası tərs düşüb.
İtin dişi, donuzun dərisi.
Tanrıya tabaq aparır.

DD

Davalı söz baş yara, doğru söz daş.
Dəvə hara, dərə hara.
Dəli hara, dərya hara.
Dəlini dindirməsən də dinəcək.
Dəlinin dərdini dədəsi çəkər.
Dərin dərya dibindən çalxanar.
Dəhşət dostun dönüklüyüdür.
Dilin kilidi dişdir.
Dili şirin olanın dilbəri də şirin olar.
Dölünü döndərən elini də döndərər, dilini-dinini də.
Dölü haram dönük olar.
Duzsuz adamdan düzlük gözləməzlər.
At dar günün dirəyidir.
Keçinin tərsi daşı-daşı dolaşar.
Götürdün dəhrəni, doğra pöhrəni.
Oğul dəyənək, qız döyənək.

Söz düz olanda dəvənin də boynu düzələr.
Uğurlu soyun davarı dabırlı olar.
Tanrı dediyindən dönər, Dodurlu dönməz.
Təvazökarlıq tərbiyədən doğar.
Tənbəl tədbirli olar.
Tələsik evlənmək tərslik gətirər.
Tələsik gedən tərsinə gedər.
Tərifə uyan dost təpərsiz olar.
Toy da olsa toyuğun vayıdı, vay da olsa.
Toya baxan tora düşər.
Tövbə oğruya üz tutağacıdır.
Tutarı olanın tutumu da olar.
Tülkü adam tülək olar.
Üzüm zoğdan, qarpız tağdan tanınar.

KFA

Dağ başınnan duman əskik olmaz.
Daş dəgənə bəllidi.
Daşın böyüğü dostdan gəli.
Dəmir döğülə-döğülə polad olu.
Dənizə düşən ilana sarılar.
Dərd dərdə dəgər ziyildər.
Dərdini gizlədən dərman bulmaz.
Dəğirmançı diri olaydı, unu belə iri olardı?
Dişsiz insan daşsız dəğirman kimidi.
Dəvədən düşüb, hop-hopundan düşməyib.
Dərya dalğasız, qapı halqasız olmaz.
Doğru dəyənin börkü dəllük olar.
Doğruluq dost qapısıdır.
Donuz dərisi dabaq olmaz.
Donuzdan qorxan dəri əkməz.
Bir dağ yıxılmasa, bir dəre dolmaz.
Bir dərdlinin dərmanını o dərdə düşənnən al (sor).
Borc su dəğirman dolandırılmaz.
Dost, dost, hesab dürüst.
Dost ağladar, düşmən güldürər.

Dövlətlinin düşkünü, yazlıq gedər qış günü.
Duman dağdan nə qoparacaqdı?
Dünya tükənər, düşmən tükənməz.
Ev dərdi dev dərdi.
Ucuz ət qazan dibi dələr.
Hər kəsin bir dərdi, dəyirmançının su dərdi.

AS

Z

Zərb zəyərəkdən yağ çıxardar.
Zərb ilə olan zor ilə olmaz.
Zər qədrini zərgər bilər.
Zəri də var, zoru da var.
Zurnaçı zorunu püfünə verər.

DD

Zər hara, zor hara.
Zər deyəni zor deməz.
Zər olan yerdə zərgər də olar.
Zərdən yapışan zəhrimardan yapışar.
Aşığın sazı çiyində, zəngüləsi boğazında olar.
Yazanı qoyub görənə cəza verməzlər.

AS

Y

Yağ yağa qarışar, yarmalar yavan qalar.
Yağ yeyəni yağ saxlar, yavan yeyəni haq.
Yaz ayığı yaxşı olar.
Yağ yeyib yaxada gəzir.
Yalavaca yay da borandır.
Yalan ayaq tutar, yeriməz.
Yalançının işığı yarıya qədər yanar.
Yarıdan ayrılan yeddi il ağlar.
Yaxşılıq yerdə qalmaz.
Yeriməmişdən yüyürür.
Yeyən qurtardı, yalayan qurtarmadı.
Yeyib içəndən sonra yetimlər yada düşər.
Yemək ilə doymayan yalamaqla heç doymaz.

Yeməyini yalqız yeyən yükünü özü qaldırar.
Yengəm ölüb, yeri mənə qalıb.
Yengəmiz Yetər oldu, günümüz betər oldu.
Yer altında yasa gedir.
Yerdə yatan yumurta göydə uçan quş olar.
Yetim yarımaz, yarısa da qarımaz.
Yetim yemək tapanda burnu qanayar.
Yetmişində yorğalıq.
Qovun yata-yata yetişər.
Yanan yerdən tüstü çıxar.
Yetim yarımaz.
Yumurta yükü aparır.
Yumurtadan yun qırxır.
Yaxşıya yanaş, yamandan uzaş.
Yol ilə gedən yorulmaz.
Yolçu yolda gərək.
Yuxu yastığa baxmaz, yavanlığa, oyunçu saza.
Yükün yüngülü mənzilə tez yetişər.
Yükünü təpəyə yığandan sonra bizi bəyənməzsən.
Yüyürən yıxılmağına baxmaz.
Yırtıq böyük, yamaq kiçik.
Çömçənin quyruğundan yapışan yağlı yerindən yeyər.
Ağlaşma yas yerinin yaraşığıdır.

DD

Yağı olanın yarması da olar.
Yağı olan yaxma yeyər.
Yazan da Mirzə, yaman da Mirzə.
Yalan deyən yaman deyər.
Yalançı yazar, ağıllı pozar.
Yamanı yada salma, yananı yada sal.
Yamanı yağlamazlar, dağlayarlar.
Yolçunu yol yorar.
Yurdsuzdan yurd yeri sormazlar.
Ayı yayın yuxusunu qışda görür.
Ailədə yanılmaq yamanlıq gətirər.

Dərzi öz yırtığını yamamaz.
Övlad üçün yanan ana yarıyar.
Namərdə yaxma verən yaxasını da verər.

KFA

Yağnan yarma qovuşur, arada soğan bürüşür.
Yağnan yavşan yeyilər.
Yalançıyla yola varma.
Yalançının şamı yarıya qədər yanar.
Yan yatdı, çamura batdı.
Yarısı qaçdı yabana, yarısı qaçdı çobana.
Yaş yetmiş, iş bitmiş.
Atın yaraşığı yəhər, bazarın sövdası səhər.
Bağı ver bağbana, yarısın yeyərsə də.
Yaş da quru ayağına yanar.
Yol yeriməklə, borc verməklə bitər.
Yoldaş yolda sınınar.
Yoldan ayrıl, yoldaşdan ayrılma.
Yoldan öncə yolçu, evdən öncə qonşu.
Gəlin yüz il yaşadı, yengə belin quşadı.
Oldu qır-saqqız, yaxama yapışdı.
Xarab yoldaşı yerində qoy keç.
Atın yaraşığı yəhərdir.

AS

K, G

Kəmlikdə kamal – mənlidə zaval.
Kənd yığılsa kafasından məlum olar.
Kənəvər əkər, kəndir bükər.
Kor atı minib köndələn çapar.
Kosa kəndə girməmiş illisini başladı.
Kovxanı gör, kəndi çap.
Korun gözü əlindədir.
Köpəyin könlü kəpək ilə şad olarsa, bir pud tək qabağına.
Gülü güllükdən götür.
Küp yanında küpələr.
Kürəkən – gül əkən.

Köhnə kəndə təzə nırx olmaz.
Getmə gözümdən, gedərəm özümdən.
Gec görünən tez sevilər.
Gec gələr, ağır gələr.
Gənəşənin donu gen olar.
Gözəl kamallı gərək.
Gördüyün güllü kömbədir, bazara çıxıb qoğal olub.
Gördüyündən göz kirayəsi istəyir.
Gül güllükdə bitər.
Güllüyün gülü beş günlükdür.
Gülmə gülünc olana, özün də gülünc olarsan.
Küsülü qardaş, gəl yükü çataq, küsümüz küsülükdür.
Keyf sənin, kənd koxanın.
Görən görüb götürər.
Gələnə qardaş, gedənə yoldaş.
Karın könlündəki.
Kələk ilə gələn külək ilə gedər.
Gəzəyən qızdan gəlin olmaz.
Gəlin ocağa gələr.
Uşaq gördüyünü götürər.
Tələsənin kündəsi küt gedər.
Saxla gönü, gələr günü.

DD

Kamallı adam kələmlı olar.
Karı olan karvan vurar.
Keçmişinə xor baxan, gələcəyinə kor baxar.
Kəm ağıl kinli olar.
Kərə olan yerdə kürə də olar.
Kirli gəlin dilli olar.
Kişi gap eləyər, gop eləməz.
Kürəkli adam gərəkli olar.
Gəzəyən arvad kəsəyən olar.
Gicin əkdiyini kəc çəkər.
Gül ağacından odun, küçə qızından gəlin olmaz.
Düşmənin gəlişi də, gülüşü də tələdir.

Var olan yerdə kar da olar, kirdar da.
Baldız kür olanda gəlin kövrək olar.
Ağılın gözü də var, közü də.
Qorxağın gözü kölgəli olar.
Uzun gap eləyən yarısını gop eləyər.

KFA

Kərki öz sapın kəsməz.
Kəllə sağ olsun, bir külah tapılar.
Kimsə öz gözünə korluq istəməz.
Korun tutusu, varın vuruşu.
Köpək əkməkdən qaçmaz.
Köyü köpəksiz gördü, əli ağacsız girdi.
Köpəyin duası keçməz.
Gec olsun, güc olsun.
Gec gələn müasfirin gileyi özündədi.
Görməmiş gördü gümüş, oldu qudurmuş.
Gedən gün geri dönməz, günü günə calasan.
Gələnə yoldaş, gedənə qardaş.
Gəlinlə girər, kürəkənlə çıxar.
Göz görər, könül istər.
Evin küçüğü ol, kiçigi olma.
Tavuq ölər, gözü küllükdə qalar.
Hər gecənin bir gündüzü var.

AS

L

Lalın dilini yiyəsi bilər.
Laçın qayada balalar.
Ləvəndə qoşulan bəlaya düşər.
Leyləyin canı lağ-lağla çıxar.

AS

M

Mal mənim, məsləhət mənim.

DD

Mağmın dost mərdimazar olar.
Mərdimazarlıq məkrdən doğar.

Mərhəmət mərdlikdən doğar.

Mürid mürşüdü ilə tanınar.

AS

N

Nuşu şirin, nişi acı.

Nəsihət acıdır, nəticəsi şirin.

Nuşun dadan nişin də dadmalıdır.

KFA

Naxışa baxma, naqqaşa bax.

AS

P

Puldan pay olmaz.

DD

Pulu olanın plovu da olar.

KFA

Papaz da hər vaxt plov yeməz.

AS

S

Sadağa saraydan çıxmaz.

Saman altından su yeridir.

Sakit olan salamat olar.

Sağmal inək bizdə, satlıq yağ sizdə.

Sağlıq sultanlıqdır.

Salam var baş kəsdirər, söyüş var ənam alar.

Salaməleyk sağsağan, isti çörək, göy soğan.

Saman sənin deyil, samanlıq ki sənindir.

Samanın sarısı qızıldır.

Sarı yağnan dağlayır, sarımsağnan dağlayır.

Saf armud sapdan düşməz.

Saxla samanı, gələr zamanı.

Sevgi adamı selə verər.

Sən sözü at, yiyəsi götürər.

Söz sözün söykəyidir.

Su qabı suda sınar.

Su səmtinə axar.

Su sənin dalınca gəlməsə, sən suyun dalınca get.
Subaylıq sultanlıqdır.
Suda boğulan saman çöpünə əl atar.
Süd ilə gələn sümüklə gedər.
Südlü qoyun sürüdən ayrılmaz.
İnək su içər, süd olar.
Sınıq səbidə su qalmaz.
Təzə küpə suyu sərin şaxlar.
Yartmazın salamı da söyüşdür.
Sayanını səfa, onunku cəfadır.
Saya vurur, soy qurar.
Saya mələr, soy gülər.
Sayaya baxıb soya gedərlər.
Saya sözü, soy gözü.
Saya baxma, sana bax.
Sayada san, ovda qan olar.
Saz anlamaz, söz qanmaz.
Sazlı aşığın sinəsi sözlə dolu olar.
Sevdirən də dildir, söydürən də.
Səadət sədəqə deyil.
Səadət olan yerdə sədaqət olar.
Sərvaxt çobanın sürüsü salamat olar.
Sərt başın pərt də savaşı olar.
Silah olan yerdə sınaq da olar.
Sırtıqdan sürtük törəyər.
Soyu duru olanın suyu da duru olar.
Soyundu əlli, sanındı bəlli.
Südlə gələn sümüklə çıxar.
Sümsüyün peşəsi sülənməkdir.
Elmin sonu səbrdir.
İstisini istəyən tüstüsünü də istəyər.
Atın yaraşığı yəhər, bazarın sövdası səhər.
Saya soydan, taylı toydan qalmaz.

KFA

Sən ağa, mən ağa – sığırları kim sağa.
Surata görə sillə vurular.
İki könül bir olsa , samanlıq seyran olur.
Bişmiş aşə savuq su tökür.

AS**FR**

Əcələ dərman, fəqirə fərman yoxdur.
Falçı falçıya fənd vurmaz.

DD

Fərtaş fərman gətirər.

KFA

Fitnəlik fənalıq köynəyidi.

AS**X**

Xacə harda, xurcun orda.
Xəzinə xərabədə olar.
Xətir üçün xəstə düşməzlər.
Xain xoflu olar.
Xala xətrin qalması, qazan, dibin yanması.
Xan vurur, xırman sovurur.
Xalını xovuna sığallarlər.

DD

Xeyirli xıdır məni tanımaz.

KFA

Gecə müştərisi ya xerxiz olar, ya da xersiz (oğru, xeyirsiz).
Xain qorxaq olar.
Xarab yoldaşnan yola çıxmaq xətdi.
Söz var xalq içində, söz var xülq içində.
Xəndannan xəta çıxmaz.
Xəstəsi olan evin bütün xaki xəstə olar.

AS**H**

Halal artar, haram batar.
Hacəri öpməyə hacı deməzlər.

İşi hacatla görürlər, höcətlə görməzlər.

DD

Hamiya hay versən vayın qopar.

Hiyləgərin himayədarı hiylə olar.

KFA

Hakim və həkimsiz köydən keç.

Həsən Hüseynçin deyil, həlimçin şivən edər.

Allah nə həkimə, nə də hakimə işini salmasın.

AS

Ç/C

Çala-çala çalağan olub.

Çatana çatır, çatmayana bir daş atır.

Çaxırını çaqqalın boğazına töksən canavarı basar.

İş canın cövheridir.

Çeynənən saqqız çürüyər.

Cavan gedən cənnətə gedər.

Çubuq çəkər, çirt atar...

Çünkü oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən Koroğlu!

Keçinin əcəli çatanda çobanın buynuzuna sürtüşər.

Canını cibində gəzdirir.

Cındırından cin ürkür.

Cəhd çarıq yırtar.

Cidanı cibdə gizlətməzlər.

Cidanı çuvalda gizlətmək olmaz.

Fərli cücə yumurtada cüyüldər.

Ac qılınca çapar.

Bir əlimdə canım, bir əlimdə cananım.

Çay axıdanı çaylaqda axtararlar.

Çanaq olan yerdə çörək də olar.

Çərənçi arvadla çər at yiyəsinə dərd olar.

Çiyət yeyən çirkin olar.

Cığal adam cırnaq olar.

Cığallıq cırnaq gətirər.

Cığaldan can qurtaran min yaşar.

Cırt dan hara, cıdır hara.

Cücənin qənimi çalağandır.

Ağac calanar, bostan culanar.

KFA

Həşişə çəkəni ilan çalsa incitməz.

Çəm çaqqalsız olmaz.

Çöldə çaqqal az idi, bu da gəldi çuluynan.

Öz çulunu sudan çıxarır.

Candan sonra cahan xarab olsun.

AS

Ş

Şah da bilir Şirvan çuxurdadır.

Şahın da qaraçıya işi düşər.

Şadlığına şitlik (şənlik) eləyərlər.

Şerti şumda kəs, xırmanda yabalaşma.

DD

Şam şan əlamətidir.

Şikəstə gülən şəstinə gülər.

KFA

Yaş yetmiş, işi bitmiş

Adam iş başında bəlli olar.

Nəfs yetmiş şeytannan şərlidi.

Beləliklə, Azərbaycan atalar sözlərində alliterasiya yaratmaqda *b, q, d/t, k/g, y, s, t* səsləri daha fəal iştirak edir. *V, Z, M, N, P, F, X, H, Ç, C,, Ş* səslərinin bu işdə rolu nisbətən zəifdir. Samitlərin bu tərzdə semantik-estetik xüsusiyyətlərinin araşdırılmaması özlüyündə mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Paremiyaların tərkibində bir sıra arxaik və məhəlli sözlərin qalmaqda davam etməsi ən əvvəl alliterasiya ilə əlaqədar şərh oluna bilər.

Ağac calanar, bostan culanar (DD).

Allaha şəkk gətirən şəbbəyə düşər (DD).

Qaranlıq qaramat gətirər (DD).

Yorğun adam yoğruq olar (DD).

Gicin əkdiyini kəc çəkər (DD).

Sözünü bilməyən, səmtini, suatını da bilməz (DD).

Sümsük adam sülük olar (DD).

Tələsik adam ütəsək olar (DD).

Ağıllı adam *ağır* olar, ağılsız *yanqır* (DD).

Ədəbi dilimizin lüğət tərkibində “yanqır” sözü yoxdur. İlk baxışda elə görünə bilər ki, bu sözün mətndə işlənməsi alliterasiya ilə yox, qafiyə tələbi ilə (*ağır-yanqır*) əlaqədardır. Lakin “ağır” sözünün özü də alliterasiya (assonans) məqsədi ilə mətnə daxil edilmişdir (*ağıllı – adam – ağır*) və deməli, dolayısı ilə “yanqır”ın işlənməsi məhz alliterasiya tələbindən irəli gəlmişdir.

Alliterasiya xatirinə paremiyalarda uydurma, okkazional vahidlər və formalar özünə yer tutur.

Qartmış qız qurtmuş olar (DD).

Dilimizdə “qurtmuş” sözü yoxdur, habelə “qartmaq” yox, “qartımaq” forması vardır.

Eyni mülahizəni “Qurd qartanda yortar” (DD) tərkibindəki “qartanda” vahidi haqqında söyləmək olar.

Qəbahətli adam qiybətli olar (DD).

Lüğət tərkibində *qiybətli//qeybətli* vahidi yoxdur.

Daha başqa misallar:

Qonaq-qonaqçası çox olanın *qazancı* da çox olar (DD).

Qız ki iydə çiçəyi iylədi, öydən *iyisini* kəs (DD).

Gədanın işi güda olar (DD).

Tələsiyən təntik olar (DD).

Beləliklə, lüğətlərimizdə əksini tapmamış sözlər, formalar, mənalar, paremiyalar da çoxdur və bu cəhətdən də alliterasiya hadisəsinin tədqiqi mühüm aktualıq kəsb edir. Məsələn, aşağıdakı nümunələrdə “karı olan (adam)” vahidi kimi.

Karı olan karvan vurur (DD).

Karı olan adamın kirdarı da olar (Dd).

Kirdar və *karvan* sözlərinə alliterasiya təşkil edən *kar[ı olan]* vahidi lüğətlərdə həmin mənada əks etdirilməmişdir.

Alliterasiya meyli paremiyalarda dilimizdə qarşılığı olan alınma sözlərin yer tutmasına və beləliklə, sinonimlərin ədəbi-bəddii dildə çoxalmasına səbəb olur.

Əyri törəyən dürək olar (DD).

Burada *ri, rə, ar* sırasında *ür (dürək)* işlənməsi vacib olmuşdur. Odur ki, fars sözü *dürək əvəzinə mələz, qarışıq* vahidləri lazım bilinmir.

Yenə həmin söz “daraq” ilə əlaqədar paremiyada özünə yer tutmuşdur.

Toyda *daraq* axtaran qız *dürək* olar (DD).

Göründüyü kimi, bəzi səsələrin alliterasiyası daha geniş miqyas aldığı halda, bəzi səsələrdə bu hadisə çox nadir hallarda özünü göstərir. Bunun da səbəbi vardır. Alliterasiya sırf milli dil hadisəsidir. Atalar sözləri də milli dil ilə əlaqədardır. Atalar sözlərində alınma sözlərin miqdarı çox azdır.

Atalar sözlərini təşkil edən dil vahidlərini (sözlərini) tədqiq zamanı məlum olur ki, buradakı misalların bəzində çox sözlər (hətta az qala bütün sözlər) bir-biri ilə alliterasiya prinsipi üzrə sıralanıbdır. Bəzi misallarda isə alliterasiya yalnız bir neçə sözdə özünü göstərir. Məsələn, aşağıdakı misallarda demək olar ki, bütün sözlərdə alliterasiya müşahidə edilir:

Sınıq sərnici su saxlamaz – S

Təzə novça suyun sərin şaxlar – S

Su sənəyi suda sınar – S

Tələsən təndiə düşər – T//D

Günün göy əsgiyə dügünləyib – G

Gördüyündən göz kirayəsi götürür – K//G

Dəvə durdu, dam yıxdı – D

İt dişi – donuz dərisi – T//D

Dinindən dönər, danasından dönməz – D

Bəzi misallarda isə yalnız müəyyən sözlər (nisbətən az sözlər) yan-yana işlənərək alliterasiya yaradır.

Yetimə can-can deyən çox olar, çörək verən yox – C//D

Yeməyin dadı duzladır, dünyanın dadı gözlədir – D

Falçı falçıya fənd vurmaz – F

Dəyirməndə dartılmamış dəni var – *D*

Yol yeriyənə yumaq sarıdır – *Y*.

Topladığımız misallara əsasən iki nəticə çıxarmaq olar. əv-vələ, alliterasiya hadisəsi daha çox, əsasən müstəqil nitq hissələrinə məxsus sözlər üçün daha səciyyəvidir. Köməkçi sözlərin (qoşmalar, bağlayıcılar, ədat və modal sözlər, nidalar və bəzi köməkçi feillər) isə alliterasiyada bir rolu yoxdur. Məsələn:

Dəvəçi ilə dost olanın darvazası gen gərək.

Bu misalda həm *d*, həm də *g* səslərinin alitterasiyası vardır. Lakin *ilə* qoşması və *olan* köməkçi feillərinin alliterasiyaya daxil yoxdur.

“Beş barmağın beşi də tən deyil”.

Bu misalda *b* səsinin alliterasiyası var. Burada “də” və “deyil” kimi köməkçi sözlərin həmin alliterasiyadan kənar qalması təbiidir. Lakin “tən” köməkçi söz deyildir. Əslində bu söz də tən, bərabər mənasına gələn “bir” sözünün yerində işlənmişdir.

İkincisi, alliterasiya nitq hissələri bölgüsünə görə əsas sözləri (əsas nitq hissələrini, ən çox isim və feilləri) əhatə etdiyi kimi, mənacə, məzmunca da əsas olan sözləri əhatə edir. Müəyyən ifadənin əsasını, ruhunu təşkil edən sözlər alliterasiya qanunlarına tabe edilir. Əsas məzmunca daxil olmayan, əlavə rol oynayan sözlərdə isə alliterasiya olmaya da bilər.

Məsələn, “Ağa durub, ağacan durub” misalının əsasını, canını “ağa” və “ağacan” sözləri əşkil edir. Odur ki, müxtəlif şəraitlərdə bu sözləri başqa sözlərlə əvəz edəndə də həmin ifadə öz funksiyasını mühafizə edir. Məs.: *Əli durub. Vəli durub....*Başqa misallar:

Gənəşənin donu *gen* olar.

Tuman gəldi, *tumu* qaç.

Qılinc da, *qılincdar* da ölər.

Ağıllı *qəm* yeyər, dəli *qamçı*.

Gözdən iraq, *könüldən* də iraq.

Diş verən *dişlik* də verər.

Başına gələn *başmaqçı* olar.

Donuz *darıdan* çıxmaz.

Dili *bal*, işi *bəla*.
Dil var *bal* gətirər, dil var *bəla*.
Qocanın *biliyi*, qocanın *biləyi*.
İnsan *yeddisində* nə isə, *yetmişində* də odur.
Axırım ya *kül* olar, ya *gül*.
El qapısı həm *gec*, həm *güc* açılar.
Elçisi *Gülüm* olanın başına *külüm* olar.

Alliterasiya hadisəsini sadə və mürəkkəb olmaqla iki qismə bölmək mümkündür. Yalnız bir hərfin (samitin) təkrarı sadə alliterasiya hesab oluna bilər. Məs.: *Tövbə toxluqdan, dava yoxluqdan. Tava dəlik, tas dəlik. Tazıya tut, dovşana qaç (deyir)* misallarında yalnız *t//d* səsinin alliterasiyası vardır.

Mürəkkəb alliterasiya isə bir neçə səsin təkrarına deyilir. Məs.: *Peyinə bax, bostan at* misalında *b//p* və *t* səslərinin alliterasiyası vardır.

Atalar sözlərində mürəkkəb alliterasiyanın daha çox yayılması diqqəti cəlb edir.

Qız ilə qızıl gizlin gəzər.

Bu misalda həm *q*, həm *g*, həm *z*, həm də *d* səslərinin alliterasiyası zəngin bir musiqi yaratmışdır.

Başqa bir misal:

İlan çalan ala çatıdan qorxar.

Buradakı *la, al, an, ça* səslərinin musiqisi də diqqəti cəlb etmirmi?

Mürəkkəb alliterasiya zamanı eyni ifadə daxilində iki və daha çox samitin alliterasiyası özünü göstərir.

Xətir üçün xəstə yatmazlar – *T, X*.

Çubuq çəkər çırt atar, mənə deyir tütün ver – *Ç, T//D*.

Çünkü oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən Koroğlu – *Ç, D*.

İştah diş altındadır – *Ş, T//D*.

Qurd qarıyanda köpəyə gülünc olar – *Q, K//G*.

Quru qurtarıb, yaş yetişməyib – *Q, Y*.

Toy töhfəsiz, gəlin yengəsiz olmaz – *T, G//GƏ*.

Dovğa doqqazacan, qatıqlı aş qarıyacan – *D//DO, Q//QA*.

Toyuğun döşü, balığın başı – T//D, B.

Qız qarıyanda dayısına düşər – Q, D.

Danışana dil vermir, yeriyənə yol – D, Y.

Dadanmısan dolmaya, bəlkə bir gün olamaya – D, B.

Dalda qalan dana qovan olar – D, Q.

Alliterasiya hadisəsi bizə həm də bəzi ifadələrin daxilində sözlərin dəyişməsi və müxtəlifləşməsinin səbəbini öyrənməkdə kömək edir.

Anasından dalda qalan dananı qurd yeyər.

Bu misalda dörd dəfə *an* ünsürü işlənmişdir. Bununla işimiz yoxdur. Burada habelə dörd dəfə *da* ünsürü (*anasından, dalda, dananı*) işlənmişdir. Həmin misalın başqa bir variantı belədir:

Anasından qabaq düşən qulunu qurd yeyər.

Burada isə “d” səsindən çox “q” səsinin alliterasiyası əsas olmuşdur (*qabaq, qulunu, qurd*). Demək, bu variantların hər birində müəyyən səsin alliterasiyasına diqqət yetirilmişdir. Başqa bir misal göstərək:

“Bacarana can qurban”.

Buradakı hər üç sözdə *an* səslərinin ahəngi görünməkdədir. Həmin ifadənin aşağıdakı variantında isə *an* ünsüründən daha çox (və ya bu ünsür ilə yanaşı) *ba* ünsürünün alliterasiyası diqqəti cəlb edir: *Bacarana baş qurban*.

Bəzən danışiq dilində buradakı *bacarana* yerinə *başarana* da işlənir ki, bu halda həm də *aş* ünsürlərinin ahəngi (*başarana, baş*) diqqəti cəlb edir: *Başarana baş qurban*.

Aşağıdakı misalda (*z//zar*) ünsürlərinin alliterasiyası müşahidə olunur: *Azar təmizlikdən bizardır*.

Alliterasiyaya yaxın olan bir hadisə də assonans hadisəsidir. Alliterasiya samit səslərlə əlaqədardırsa, assonans sait səslərlə bağlıdır. Assonans sabit birləşmələri təşkil edən sözlərin tərkibində eyni və ya yaxın saıtlərin bir-birini izləməsinə, təkrarına deyilir.¹¹⁵

¹¹⁵ *Bax*: O.C.Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.

Məsələn, aşağıdakı misallarda *a* saitinin təkrarı assonans hesab edilə bilər.

Azacıq aşım, ağrımaz başım.
Ala qarğadan alacağın olsun.
Arabanı at aparmır, arpa aparır.
Alim olmaq asandır, adam olmaq çətin.
Açıq ağız ac qalmaz.
Ağzıma aş, qarnıma daş.
Yüyürən at arpasını artırır.

Assonans hadisəsi də tam və təxmini olmaq üzrə iki yerə bölünür. Tam assonans odur ki, ifadəni təşkil edən sözlərdə əsasən eyni səslər təkrar edilir. Məs.: “Arabanı at aparmır, arpa aparır” misalında bütün sözlər yalnız bir “a” səsi ilə başlanmışdır.

Assonans təşkil edən səslər (əsasən yaxın səslər) keyfiyyət-cə müxtəlif olarsa, buna təxmini assonans deyilir. Məs.: *Uduzmuş qumarbaz üzüqoylu yatar* misalında *u* və *ü* səsinin təkrarı diqqəti cəlb edir ki, bunlar əslində iki müxtəlif keyfiyyətli səslərdir.

Atalar sözünün çoxunda təxmini assonans daha geniş yayılmışdır. Bir neçə misal göstərək:

O//Ö Qoca öküzü öldürmək olar, öyrətmək olmaz.
Öküz öldü, ortağ ayrıldı.
O//Ü İgid ölər, ünü qalar, öküz ölər, gönü qalar.
Ə//A Əsli yox, astarı yox.
O//A Toyda oynamaz, vayda ağlamaz.
Toy da olsa toyuğun vayıdır, vay da olsa.
O//O//U Yumurta toyuğu öyrədir.

Assonans hadisəsi bəzən ifadənin bütün sözlərində deyil, əsas başlıca sözlərində özünü göstərir. Məsələn:

İt də getdi, ip də getdi.
İt də sənin, ip də sənin.
Əl mənim, ətək sənin.
Ayran içməyə gəlmisən, ara açmağa?
Ayının yüz oyunu bir armudun üstündədir.

Bu sonuncu misalı S.M.Qənizadə belə işlədir: “Aydın otuz doqquz oyunu bir armud üstündədir”. Bu misalda assonans (*a,o*) daha genişdir.

Bəzən assonans hadisəsi müəyyən ifadələrin leksik tərkibinin dəyişməsinə səbəb olur ki, bu hal da ifadənin məzmunca dəyişməsinə aparıb çıxarır.

Məsələn, tədqiqatçıların göstərdiyinə görə, əslində Bibliyadan yarılmış olan “göz qəlbin aynasıdır” ifadəsi bizim də dilimizdə bir atalar sözü kimi işlənir. Buradakı “qəlb” sözü “ürək” ilə, “ayna” sözü isə “güzgü” ilə sinonimdir və asanlıqla əvəz oluna bilər: *Göz ürəyin güzgüsüdür*. Lakin assonans tələbi ilə buradakı “göz” sözü də “üz” ilə əvəz edilir və nəticədə “Üz ürəyin güzgüsüdür” – (56) misalı alınır. Bu misal isə mənaca əvvəlkindən fərqlidir.

Başqa bir misal:

Ucunu alıb ucuzluğa gedir.

Başqa halda burdakı “alıb” əvəzinə “tutub” işlənir ki, bu sonuncu da assonans prinsipi daha ardıcılıdır.

Çox zaman alliterasiya və assonans hadisəsi eyni ifadədə çıxış edir, bir-birini izləyir.

Almanı soy ye, armudu soy ye.

Bu misalda assonans (*a* səsinin təkrarı) və alliterasiya (*s*, *ha*-*belə y* səsinin təkrarı) bir-birinin ardınca gəlmişdir. Habelə “Orta oyunu orta yerdə oynanar” – misalında alliterasiya (*y*) və assonans (*o*) özünü göstərir.

Beləliklə, atalar sözünün musiqili, ahəngdar olmasında alliterasiya və assonans çox mühüm rol oynayır.

Bir çox atalar sözlərində ahəng sadəcə xarici qafiyələr ilə əlaqədar olmur. Sözlərin, ifadələrin daxilində bir şirinlik, musiqi, oynaqlıq, ahəngdarlıq mövcud olur.

Aclıq ayıya darayı toxudar.

İfadə sadə bir cümlədən ibarətdir. Bunu iki misraya ayırmaq, bizim vərdiş etdiyimiz qafiyələri burada göstərmək mümkün deyildir. Lakin burada qüvvətli bir şeiriyət vardır. Belə ki, misranın daxilində *ayı (ayıya, darayı)* ünsürü ilə *dar (darayı, toxudar)* ünsürü təkrar edilmişdir.

Xalq dilinin şeiriyyəti ən adi, sadə görünən ifadələrin tərkibində, mahiyyətində gizlənmişdir. *Axırı yaxşı olar* idiomunun tərkibində *ax-ax, ar-ar* alliterasiyası qüvvətli şeiriyyət yaratmışdır.

Habelə “Sarı at xatakar olar” (B.Talıblı) ifadəsində *at, ar* təkrarı haqqında eyni sözləri demək olar.

Başqa bir misal alağ. Məsələn, “Axtaran tapar” dedikdə burada *ta* və *ar* ünsürləri hər iki sözdə işlədilmişdir. Sözlər bir-birinə həm qafiyə olmasa da, onun ünsürləri qafiyə təşkil edir. Bu vəziyyət təsadüfidirmi? Qətiyyəən təsadüfi deyil. Çünki biz külli miqdarda misallar göstərə bilərik ki, onların daxilindəki sözlər əsil bir sənətkar zövqü ilə seçilib işlənmişdir.

1) Meydanda erkək kişi nər tək gərək.

Burada *ər* (*erkək, nər, gərək* sözlərində), *K/G* və ya *ək* (*ərkək, kişi, tək gərək*) ünsürlərinin ahəngdarlığı adamı valeh edir.

2) Bəylə bostan əkənin tağı çiyində bitər.

Burada da *t, ta, tə* (*bostan, atanın, tağı, bitər*) və *b* (*bəylə, bostan, bitər*) ünsürləri təkrarlanır.

3) Bəyə bel bağlayanın heybəsi çiyində gərək.

Xalq təfəkkürü çox şairanədir. Atalar sözündə dərin məzmun, fəlsəfi-ictimai məna ilə yanaşı yüksək sənətkarlıq da vardır. Maraqlıdır ki. atalar sözlərində yalnız alliterasiya, yalnız assonans, yalnız qafiyə və s. kimi məsələlər ayrı-ayrılıqda, bir-birindən təcrid olunmuş halda mövcud deyildir, Çox zaman bu kimi xüsusiyyətlər bir bütöv tam birləşmədə iştirak edir ki, bu zaman ahəngdarlıq, musiqi də qat-qat artmış olur. Xüsusilə alliterasiya və assonans hadisəsi çox zaman eyni ifadədə çıxış edir. Bu zaman iki hal müşahidə edilir:

1. Eyni sözlərin tərkibində həm alliterasiya, həm assonans qarışıq şəkildə özünü göstərir:

Bir atım barıtın varmış – *a, ı* və *t, r*.

Əldən qalan əlli il qalar – *ə, a, i* və *l*.

Belə iş aşırınca daş daşımaq yaxşıdır – *a, ı* və *ş*.

Meymunun su xırdanağına çıxanda balasını ayağının altına alır – *a* və *l*.

Qoca ağac calağ tutmaz – *q//ğ, c* və *a*.

Paxırı çaxır açar – *x, x və axı, ır.*

2.Misraların birindəki sözlər alliterasiya, digərindəki assonas prinsipi ilə düzülür.

Yolçu yolda – *all.*

Ovçu ovda – *ass.*

Olan oldu – *ass.*

Torba doldu – *all.*

Axtaran tapar – *qarışıq (ta).*

Yoğuran yapar – *all.*

Atıcı atar – *ass.*

Tayın tapar – *all.*

At görər axsar – *ass.*

Su görər susar – *all.*

Armud ağzıma – *ass.*

Sapı Savalana – *all.*

Özünü öyən – *ass.*

Dizinə döyər – *all.*

Oturduğum yerdə oyuna düşdüm – *ass.*

Güldüyüm yerdə gürşada düşdüm – *all.*

3.Alliterasiya və assonans təşkil edən ünsürlər bəzən bir (hətta iki) heca şəklində çıxış edir.

Kənəvər əkər, kəndir bükər – *kə.*

Şaftalı tabağı olma – *ta.*

Cavan baş bir çanaq qandı – *an.*

Çıxan qan damarda qalmaz – *an, ma.*

Həm qulluq, həm quldurluq – *qul.*

Həm dayımgilə gedirəm, həm daylağımı öyrədirəm – *day.*

Əzizinin evinə əzilə-əzilə get – *əz.*

Yumurtadan yun qırxır – *yu.*

Ulu sözünə baxmayan uluya-uluya qalar – *ulu.*

Çala-çala çalağan olub – *çala.*

Aşiq məclis yarşığıdır – *aşiq.*

Paxılın axırı paxır olar – *axı, axır.*

Paxırı çaxır açar – *axır, ça.*

Dini dinara dəyişməzlər – *din.*

Uşaq gördüyün götürər – gö.

Dünyada yalqız yeyib, yalqız yaşamaq olmaz – ya.

Biz alliterasiya və assonas hadisəsinin eyni ifadə (atalar sözü) daxilində iştirak etdiyini nəzərə aldıqda, bəzi atalar sözlərinin dəyişmə və inkişaf yollarını da göstərə bilərik.

Aşağıdakı misallara fikir verək:

“Neçə kərə ireviziya olub...Mən də gül kimi, aydan arı, gündən duru çıxmışam.; Deyərlər, adamın haqqında söz deyərlər...lap aydan arı, gündən duru adamlar bərəsində...(S.Rəhimov, “Mehman”).

Müasir dilimizdə aydan arı, sudan duru və ya aydan arı, gündən duru ifadələrinin hər ikisi işlənir.

Bunun səbəbi təxminən belə izah edilə bilər. Məlumdur ki, atalar sözlərində müasir dövr üçün arxaik olan bir çox sözlər zaman keçdikcə dəyişdirilir, başqa sözlərlə əvəz olunur. Məsələn, yuxarıdakı misallarda işlənmiş “arı” sözü müasir dilimiz üçün arxaik söz hesab edilir. Odur ki, bəzən bu arxaik sözün əvəzinə başqa sözlər (sinonimlər) də işlədilir.

“Əgər 10-12 məşinımız Gürcüstanda, Pyatıqorskda və başqa yerlərdə tutulmasaydı, aydan təmiz, gündən duru olacaqdı” (“Kommunist” qəzeti, 23 dekabr 1966-cı il).

Biz bu misalda arxaik söz olan *arı* yerinə onun daha geniş miqyasda işlənən və daha anlaşılıqlı variantı olan *təmiz* sözü işlədilmişdir.

Lakin burada bizi ifadənin ikinci – *gündən duru* hissəsi maraqlandırır: Bu nə deməkdir? Adətən quruluşa görə belə ifadələr dilimizin sintaksisinə yad deyildir. Yəni çıxışlıq halda olan isim ilə ondan sonra gələn sifətin bir birləşmə əmələ gətirmə xüsusiyyəti bizim dilimizdə vardır. Belə birləşmələrin “ikinci tərəfindən müqayisə vasitəsi kimi istifadə edilir”.¹¹⁶

Deməli, *gündən duru* ifadəsindəki *duru* sözü bir müqayisə vasitəsidir. Bəs nə üçün *gündən duru* deyilir?

¹¹⁶ Y.Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966, səh. 179.

Məsələnin izahını bir qədər qədimdən başlamaq lazımdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında təsvir olunur ki, elçiləməyə gəlmiş Dədə Qorqud qızın qardaşı Dəli Qacara belə deyir: “Aydan arı; gündən görklü qız qardaşın Banıçıçəyi Bamsı Beyrəyə dilməyə gəlmişəm”.¹¹⁷

Göründüyü kimi, bizi maraqlandıran ifadə burada *gündən görklü* şəklində işlədilmişdir. V.V.Bartold ruscaya tərcüməsində bu ifadəni “светлее солнца” şəklində vermişdir.¹¹⁸

Müasir Azərbaycan dilində *görklü* sözü işlənmişdir, lakin başqa türk dillərində bu söz heç də arxaikləşməmişdir. Məsələn, türkmən dilində *zərkli* sözü *ovadan, siratlı, yaraşlı, şəkilli, qörnükli* mənalarında geniş miqyasda işlənmişdir.¹¹⁹ Bütün bunlar *görklü* sözünün sinonimi olduğu halda, onlardan heç biri onun əvəzində işlədilmir.

Deməli, dilimizdə arxaikləşmiş olan *görklü* sözü atılsa da, yerinə müvafiq, uyğun söz gəlməmişdir. *Aydan arı, gündən görklü* ifadəsində assonans və alliterasiya prinsipi də əsasdır. *Görklü* sözü ilə *gündən* sözləri eyni səslə başlayır. Lakin *görklü* sözü köhnəlib dildən çıxdıqda yeri boş qalır (*aydan arı, gündən...*) ki, buraya ya qədim alliterasiya prinsipi ilə, ya da yeni qafiyə prinsipi ilə söz gəlməlidir. Bu hadisə nisbətən sonralar olduğu üçün, yəni *görklü* sözü ümumi dildən sıxışdırıldıqdan sonra baş verdiyi üçün, alliterasiya prinsipi artıq öz əhəmiyyətini itirmişdir. Məlumdur ki, türk dillərində alliterasiya daha qədim, qafiyə isə nisbətən daha sonrakı məsələdir. Nisbətən sonralar olduğu üçün yuxarıdakı ifadədə olacaq söz qafiyə prinsipinə əsaslanmalı idi. Belə bir söz, yəni həmin boş yeri dolduracaq söz *duru* olmuşdur.

Lakin burada ikinci bir məsələ meydana çıxır. Əslində alliterasiya və ya assonans prinsipi ilə formalaşan ifadələrdə mənə da dolğun, məzmunlu və aydın olur. Formadan başqa məzmun da

¹¹⁷ “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 1962, səh. 49.

¹¹⁸ *Bax*: Книга моего деда Коркута. М.-Л., 1962, səh.37.

¹¹⁹ *Bax*: Türkmen dilinin sözləri. Aşqabat, 1961, səh. 197.

kamil olur. “Gündən duru” müqayisəsində isə məzmunca bir uyğunsuzluq, anlaşılmazlıq vardır. Axı “gün” haqqında “duru” demək olmaz. Gündə “duruluq” keyfiyyəti yoxdur. Deməli, sonradan əlavə edilmiş bu qafiyə (“duru”) yalnız formal cəhəti nəzərə almışdır, daxili mənə və məzmun isə unudulmuşdur. Buna görədir ki, “duru” sözünün semantikasını bu ifadədən “gün” sözünü sıxışdırmağa başlamışdır. Çünki bu iki sözün ifadə etdikləri məfhumların bir-birləri ilə heç bir daxili əlaqəsi, mənə rabitəsi yoxdur.

Odur ki, “duru” sözünün mənə etibarilə tələbinə əsasən buradakı “gündən” yerinə “sudan” işlənməyə başlamışdır. Bəzi əsərlərdə həmin ifadənin “aydan arı, sudan duru” variantı daha məqbul görülür.¹²⁰

Nəzərə almaq lazımdır ki, paralel tərkiblərin birində (son misalda) aydan, digərində sudan söhbət gedir. Ay və su məfhumları isə mənəyə nə müqayisəyə, nə də qarşılaşdırmaya əsasən bir-birinin yanına gələ bilməz. Əvvəlki, ilkin variantda isə (ay və gün) məfhumlarından bəhs olunurdu ki, bunların müqayisəsi də təbiidir.

Bütün bunlardan nəticə çıxır ki, zaman keçdikcə bir çox atalar sözləri çox mürəkkəb dəyişmələrə məruz qalır. Bunların tədqiq işi isə çox çətin olur. Bu göstərilən misalı izah etmək isə nisbətən ona görə mümkün oldu ki, biz bunun daha qədim variantını “Dədə Qorqud”da tapa bildik. Halbuki başqa misallarda vəziyyət belə deyildir. Onların daha qədim variantları heç bir yerdə qeyd edilməmişdir.

Bəzən sözlərin fonetik tərkibi dəyişdikcə də ifadələr alliterasiya prinsipindən uzaqlaşır.

Ağlaşma yas yerinin yaraşığıdır.

Yarımdan ayrılan yeddi il ağlar.

¹²⁰ *Bax:* Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I cild, səh. 123.

Bu misallarda *y* səsinin alliterasiyası şübhə doğurmur. Lakin iki sözdə (*ağla, il*) bu səs yoxdur. Halbuki bu sözlərin də qədimdə və indi də bəzi türk dillərində *y* ilə başladığını (*yığla, yil*) nəzərə alsaq, burada əslində tam alliterasiya prinsipinin hökm sürdüyünü deyə bilərik.

Atalar sözlərinin digər bənzər dil vahidlərindən (məsələn, hikmətli sözlərdən) fərqi adətən çox ümumi şəkildə izah edilir. Bu fərqləri göstərəkən bunların dil xüsusiyyətləri o qədər də nəzərə alınmır. Müəyyən müəllifin əsərində rast gəldiyimiz dərin mənalı, ümumi məzmunlu cümlələrin atalar sözü, yaxud hikmətli söz olduğunu necə müəyyənəlmək olar? Bizə belə gəlir ki, bu kimi hallarda atalar sözlərinə məxsus ümumi dil xüsusiyyətləri göz önündə olmalıdır. C.Cabbarlının Sevili deyir: “Ehtiyac həyatın müəllimidir”.

Bu ifadəni atalar sözünə aid etmək olarmı? Nə üçün olmasın? Dərin məna var, bitmiş bir fikri bildirir və s.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, atalar sözü xalq yaradıcılığıdır, xalq dilinə məxsusdur. Xalq dilində isə alınma sözlərin faizi çox azdır. Bu misaldakı hər üç söz alınmadır. Atalar sözlərində alınma sözlər o qədər yer tutmur. Buradan da başqa bir məsələ qarşıya çıxır. Xalq dilində və atalar sözlərində əsasən konkret mənalı sözlər işlədilir. Mücərrəd sözlər burada çox az yer tutur. Bu cəhətdən də yuxarıdakı misalı atalar söz hesab etmək mümkün deyildir. Çünki buradakı sözlərin mücərrədliyi göz qarşısındadır.

Eyni fikri “Atalar sözü” kitablarına daxil edilən bəzi ifadələr haqqında da demək olar. Məs.:

Ehtiyac təkamülün babasıdır.

Hər bir tərəqqinin bir tənəzzülü, hər tənəzzülün bir tərəqqisi.¹²¹

Bəzən də əksinə olur. Xalq dilində, kitablarda işlək olan bir çox atalar sözləri tərtibçilərin nəzərindən qaçır. İzahlı lüğətdə getmiş “Qara qarğa qarımaz” atalar sözü heç bir atalar sözü kitabına daxil edilməmişdir. Halbuki atalar sözlərinə məxsus olan ən gözəl

¹²¹ Müqayisə et: “Hər enişin bir yoxuşu var”. Buradakı sözlər daha konkretdir və alınma da deyildir.

xüsusiyyətlər bu ifadədə özünü göstərir. Eyni səslər (səs tərkibləri) ilə başlanan bu ifadə təkcə bu səs ahəngdarlığına (“qar” ünsürünün bütün sözlərdə təkrar edilməsinə) görə atalar sözü hesab edilməlidir.

Bəzən variantların hər biri də həm mənaca, həm də alliterasiya cəhətinə düzgün görünür.

1) Dəliyə yel ver, əlinə bel (ver).

Bu misalda *l* səsinin (*dəliyə, yel, əlinə, bel*) alliterasiyası vardır. Bunun aşağıdakı variantında isə *ar(ər)* səsinin alliterasiyası mövcuddur.

2) Dəliyə yer ver, əlinə bel ver.

Lakin həm də qafiyəni nəzərə aldıqda birinci misalı əsas saymaq lazımdır. Çünki burada *yel* və *bel* sözləri həm qafiyədir.

Bəzən bir sıra dillərdə eyni mənalı atalar sözləri işlədilir ki, bunların bir qisminin alınma olduğu şübhə doğurmur. Bu müştərək atalar sözlərinin bir qismi isə sadəcə müxtəlif dillərin daxilində yaranıb bir-birinə uyğun gəlir. Bu halda alınma məsələsindən danışmaq yersizdir. Əlbəttə ki, belə atalar sözlərinin alınma olmadığını sübut etmək lazım gəlir. Məsələn. “axtaran tapar” atalar sözünə müvafiq formalarda bir sıra dillərdə təsadüf edilir. Dilimizdə bunun heç də alınma olmadığını göstərən dəlillər çoxdur: əvvələn, bu misalın tam şəkli belədir: “axtaran tapar, yoğuran yapar”. Paralel tərkiblərdən birinin (adətən ikincisinin) düşməsi hadisəsi bizim atalar sözlərinin başlıca xüsusiyyətlərindəndir. Bu misalın da ikinci hissəsi (“yoğuran yapar”) düşmüşdür. İkinci tərəfdən, bu atalar sözünün tam variantı həm də qafiyə prinsipinə (*tapar-yapar*) əsaslanır. Nəhayət, burada alliterasiya və assonans (*ta, y* ünsürlərinin təkrarı) hadisəsi özünü göstərir ki, bu göstərilən xüsusiyyətlər həmin atalar sözünün milli dil zəminində meydana gəldiyini sübut edir. Atalar sözlərinin sabitliyini təmin edən cəhətlərdən biri də onların daxili xüsusiyyətləridir. Daxili ahəng, ritm. Oynaqlıq bu ifadələrin şeiriyyətini təmin edir, onların yadda qalmasını asanlaşdırır. Bəzən müəyyən atalar sözü müxtəlif səbəblər nəticəsində (müəyyən dialekt ilə əlaqədar olma, qafiyə məqsədi ilə və s.) elə sabit şəkil alır ki, bunun tərkibindəki sözlər ədəbi

dildən fərqli şəkildə çıxış edir. Odur ki, bu kimi sanki “təhrif edilmiş” sözləri “ədəbiləşdirmək”, ədəbi dil normalarına uyğunlaşdırmaq cəhdi heç də həmişə müvəffəqiyyətlə nəticələnmir.

Beləliklə, atalar sözlərinin leksikasında bütün bu qeyd olunan bədii xüsusiyyətlərin (ritm, qafiyə, paralelizm, alliterasiya və s.) çox böyük rolu olduğunu görürük.

Bütün bunlardan sonra məlum olur ki, nə üçün əsrlər boyu yazıya alınmadan, kitablara köçürülmədən minlərlə atalar sözü xalqın şüurunda, hafizəsində qala bilir, yaşayır. Əslində atalar sözlərində dərin mənə gözəlliyi ilə yanaşı çox yüksək forma gözəlliyi də vardır. Bu sözlərin bədii gözəlliyi, şeiriyəti onların dillər əzbəri olmasının başlıca səbəblərindəndir.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Sabit birləşmələr haqqında	3
Sabit söz birləşmələrinin növləri	7
İdiom	7
Frazeologiya	16
Atalar sözləri	29
Zərbi-məsəllər	44
Hikmətli sözlər	54
Sabit komparativ birləşmələr	63
Sabit birləşmələr və tapmacalar	67
Digər sabit birləşmələr	71
Sabit birləşmələrin struktur-üslubi xüsusiyyətləri	78

Nəşriyyatın direktoru: *Səbuhi Qəhrəmanov*
Kompüter tərtibçisi: *Rəvanə İlmanqızı*
Bədii tərtibat: *Şəlalə Məmməd*

Formatı 60x84 ¹/₁₆
Həcmi 10 ç.v.
Tirajı 300

Ünvan: Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç. 28.